

TEX
TO
LOGI
CA

Szerkesztette

Dobi Edit - Andor József

Tanulmányok
Petőfi S. János
emlékére

OFFICINA TEXTOLOGICA 21.

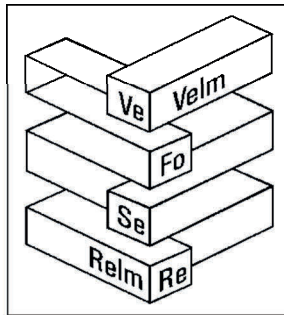
TANULMÁNYOK PETŐFI S. JÁNOS EMLÉKÉRE

OFFICINA
TEXTOLOGICA

21.

Tanulmányok
Petőfi S. János emlékére

Szerkesztette
Dobi Edit
Andor József

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2020

Officina Textologica

Lektorálta:

ANDOR JÓZSEF

DOBI EDIT

Technikai szerkesztő:

GELLÉRT RITA

Borítóterv:

VARGA JÓZSEF

ISSN 1417-4057

ISBN 978-963-490-214-0

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Tartalom

Előszó	7
DOBI EDIT	
Köszöntő	8
HOFFMANN ISTVÁN	
Emlékezés Petőfi S. Jánosra	11
ANDOR JÓZSEF	
A bekezdés státusa az írott nyelvi szövegekben	16
BODA ISTVÁN–PORKOLÁB JUDIT †	
Füst Milán: <i>Köd előttem, köd utánam...</i> című versének és angol fordításának korreferenciális elemzése	31
DITRÓI ESZTER	
Helynévrendszertani vizsgálatok statisztikai megközelítésben	43
GELLÉRT RITA	
A multimediális szöveg mint komplex jel	57
HAASE ZSÓFIA	
A szöveggé szerveződés típusai	
Szövegstruktúra és anaforikus utalás	70
KISS SÁNDOR	
Szövegnyelvészet és stilisztika	85
SIMON GÁBOR	
Versszövegek szemantikai összetettségének mérése	
– egy módszertani javaslat	97
SKUTTA FRANCISKA	
A narratológia lehetséges szövegnyelvészeti vonatkozásai	117
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA	
A tájékoztatás variánsai	131

Előszó

2018. november 9-én Petőfi S. János halálának 5. évfordulója alkalmából az MTA DAB Irodalom- és Nyelvtudományi Szakbizottság Nyelvtudományi Munkabizottsága, a Petőfi S. János Publikációs Díj kuratóriuma, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, valamint a Poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatócsoport szervezésében került sor a Petőfi S. János Emlékkonferenciára, amelynek a debreceni DAB Székház adott otthont.

A rendezvényt Keményfi Róbert, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja, Kertész András, a Publikációs Díj kuratóriumának elnöke, Hoffmann István, a Bölcsészettudományi Kar Doktori Tanácsának elnöke, valamint Dobi Edit, a kutatócsoport vezetője, a rendezvény háziasszonya nyitotta meg. A konferencia díszvendégeként köszönthettük Benkes Zsuzsát, Petőfi S. János társát és munkatársát, a Publikációs Díj alapítóját.

A megemlékezés előadói azok közül a kutatók közül kerültek ki, akik Petőfi S. János tudományos tevékenységéhez a debreceni szemiotikai textológiai fórumon keresztül is csatlakoztak.

A rendezvény keretében került sor a Petőfi S. János Publikációs Díj idei nyertesének kihirdetésére, majd a díjazott előadására. 2018-ban e rangos elismerést a kuratórium Ditrői Eszternek, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék kutatójának ítélte oda *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata* című munkájáért. Az idei évtől kezdve a Benkes Zsuzsa által alapított Publikációs Díj értéke azáltal is nő, hogy a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara az eddigivel megegyező összeggel egészíti ki az elismeréssel járó pénzbeli hozzájárulást.

Az Officina Textologica sorozat jelen kiadványa a Petőfi S. János Emlékkonferencián elhangzott megszólalások, előadások anyagát rendezi kötetbe, hogy ezzel is emléket állítson Petőfi S. János professzor úrnak, aki kitörölhetetlen nyomot hagyott mind az egyetem tudományos életében, mind pedig azoknak a kutatóknak, oktatóknak, hallgatóknak az emlékezetében, akiknek lehetőségük nyílt Vele szakmai, munkatársi vagy baráti kapcsolatba kerülni.

Köszöntő

DOBI EDIT

Tisztelettel köszöntöm a Petőfi S. János Emlékkonferencia résztvevőit: Keményfi Róbertet, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánját; Kertész Andrást, a Petőfi S. János Publikációs Díj kuratóriumának elnökét; Benkes Zsuzsát, Petőfi S. János társát és munkatársát, a Publikációs Díj alapítóját; valamint Hoffmann Istvánt, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Doktori Tanácsának elnökét.

Köszöntöm továbbá a konferencia előadóit:

- **Nagy L. Jánost**, aki a Szegeden hazánkban elsőként megalakult szemiotikai szövegtani iskola egyik oszlopos tagjaként rendkívül sokat tett e tudomány kibontakoztatásáért;
- **Andor Józsefet**, aki már fiatal kutatóként egyike volt azoknak, akik Petőfi S. János külföldi eredményeit itthon is elérhetővé tették;
- **Szicszainé Nagy Irmát**, aki aktív részese volt a debreceni *Officina Textologica* sorozat elindulásának, és tudományos munkájával támogatta a Poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatócsoport megalakulását;
- **Skutta Franciskát** és **Kiss Sándort**, akik a romanisztikai műhely képviselőként az *Officina Textologica* sorozatban rendszeresen publikálva, folyamatosan gazdagították a kutatócsoport eredményeit;
- **Boda István Károlyt**, aki Porkoláb Judittal közösen a szemiotikai textológia talaján kidolgozta a hipertext paradigmát, és szövegelemzéseivel új utakat nyit egy formálisabb alkalmazott szemiotikai textológia felé;
- **Haase Zsófiát** és **Gellért Ritát**, akik egykori és jelenlegi doktoranduszokként rendkívüli módon aknázzák ki a szemiotikai textológia szemléletéből adódó lehetőségeket;
- valamint **Simon Gábort**, aki az ELTE képviselőként fiatal kutatóként figyelemreméltóan állítja Petőfi S. János modelljét saját tudományos törekvéseinek a szolgálatába.

És természetesen köszöntöm azokat a kollégákat is, akik – bár most a közönség soraiban ülnek – nagyon sokat tettek és tesznek azért, hogy a Petőfi S. János által útjára indított kutatómunka eredményes legyen: Kocsány Piroskát, Nagy Andreát, Csűry Istvánt, Pelyvás Pétert, Csatár Pétert.

Valamint köszöntöm az érdeklődő közönség tagjait.

A mostani emlékkonferencia apropója Petőfi S. János professzor úr halálának 5. évfordulója.

Aki ismerte őt, emberi és szellemi nagyságát, bizonyára gyakran emlékezik rá konferencia nélkül is, én mégis azt gondolom, hogy jó dolog így is lehetőséget teremteni arra, hogy közösen idézzük fel az ő kivételes tudományos és emberi értékeit, a fiatal kutatóknak, hallgatóknak pedig alkalmat adni arra, hogy betekinthessenek professzor úr tudományos pályájába, kontextusba helyezhessék azokat az ismereteket, amelyekre egy-egy előadás vagy szeminárium keretében szert tesznek.

Petőfi S. János szakmai pályafutását, eredményeit méltatni nagyon hosszú volna, érdemeit számos elismerés jelzi: a pécsi, a debreceni és a torinói egyetem díszdoktora; a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola magister emeritusa; a Maceratai Egyetem professor emeritusa; a Nemzetközi Hungarológiai Társaság Lotz éremmel kitüntetettje; az MTA külső tagja.

Mindannyian tudjuk, hogy Petőfi S. János hazai tudományszervező tevékenységének első állomása Szeged volt: addigi kutatási eredményeinek áttekintése voltaképpen az 1991-ben alapított *Szemiotikai szövegtan* sorozat első két kötete, amelyeket aztán 18 további kötet követett.

A maceratai kutató és oktató munkája során körvonalazódott szemiotikai textológiai elmélet iránt itthon is olyan nagy volt a szövegekkel foglalkozók érdeklődése, hogy megfogalmazódott benne az a törekvés, hogy külön eszmecsereforumot teremtsen a poliglott szövegvizsgálati kutatások számára is. Ennek eredménye lett az *Officina Textologica* sorozat Debrecenben, amelynek programadó kötete 1997-ben jelent meg. Ez a kötet kitűnően mutatja kutatói értékrendjét: a poliglott szemléletet, valamint az integratív törekvést.

A poliglott szemlélettel a kontrasztív kutatásokat támogatja, az integratív törekvés pedig annak fontosságát hirdeti, hogy a különböző érdeklődésű és nyelvű kutatók a szövegtani-szövegnyelvészeti jelenségeket explicit módon összemérhető nézőpontból is vizsgálják. Ez a kettős szándék számunkra – kutatók számára – egyidejűleg jelenti a szövegvizsgálat irányának, témájának meghatározottságát valamilyen felsőbbrendű cél érdekében; ugyanakkor szabadságot is jelent a tudományos vizsgálódásban: az egyéni ambíciónak, elméleti hozzáállásnak a lehetőségét. Petőfi S. János egyik tanítványaként úgy érzem, hogy professzor úr oktatóként, tudósként, a kutatóprogramunk vezetőjeként, az *Officina Textologica* sorozat főszerkesztőjeként is ennek a „mederbe terelt szabadságnak” a jegyében folyamatosan azon munkálkodott, hogy a poliglottiát szem előtt tartva, meghatározva a szövegtani kutatás aktuálisan időszerű irányait, lehetőséget kínáljon az eltérő szemléletű, más-más elméleti keretben gondolkodó kutatók eszmecserejére. Látóköriünk kitágítására, a szövegtannak interdiszciplináris tudományként való fel fogására nevelt.

Tanár úr a Debreceni Egyetem nyelvész kutatóiból közösséget szervezett, a Poliglott szövegtani–szövegnyelvészeti kutatócsoportot, amelyhez külső tagok is csatlakoztak az ország más egyetemeiről: többek között Tolcsvai Nagy Gábor, Szabó Zoltán, Cs. Jónás Erzsébet, Békési Imre, B. Fejes Katalin, Bencze Lóránt. Úgy gondolom, hogy kivétel nélkül mindannyiunk számára, akik a tanár úr vezette kutatásokba bekapcsolódtunk, szakmailag és emberileg is számtalan értékes tanulsággal szolgált a vele való közös munka.

Az emlékkonferencia apropóján azokat a kutatókat szólítottuk meg, akik a Petőfi S. János által elindított kutatásokhoz a debreceni fórumon keresztül (vagy azon keresztül is) csatlakoztak.

Nagyon köszönöm a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának hozzájárulását a rendezvény megszervezéséhez.

Emlékezés Petőfi S. Jánosra

HOFFMANN ISTVÁN

1. Megtisztelő számomra a felkérés, hogy a Petőfi S. János tiszteletére rendezett emlékkonferencián Petőfi professzor úrról beszéljek. Ez a feladat egyúttal nagyon kedves is nekem, mert egy olyan emberről kell szólnom, akit – ahol csak megfordult – szinte mindenhol szeretet övezett: én magam is mindig nagy örömmel vártam a debreceni látogatásait. Petőfi S. Jánosra, a tudósra emlékezni egy tudományos konferencián ugyanakkor nehéz kötelezettség is, hiszen egy olyan tudós alakját kell megidézni, akinek a tudományterületén nem vagyok járatos, és legfeljebb távolról követtem figyelemmel pályájának legfontosabb történéseit. Ráadásul az emlékezőt olyanok hallgatják, akik e tudományág legjobb hazai szakértői, s minden kétséget kizáróan Petőfi S. János munkásságának a legavatottabb ismerői is egyben.

Helyzetemnél fogva tehát a legkevésbé sem kívánom tárgyyszerűen érinteni Petőfi S. János tudományos munkásságát, hanem csupán néhány személyes emlékemet szeretném megosztani professzor úrról az emlékkonferencia résztvevőivel. Mindezt annak reményében teszem, hogy az itt felvillantott emlékképek esetleg másokban is hasonló benyomásokat, asszociációkat idéznek fel. Saját emlékeim közül olyanokat igyekeztem kiválogatni, amelyek a tanári-tudósi mesterséget érintik, s az emlékidézés esetleg elvezethet ahhoz is, hogy átgondoljuk: mi is az, amit e téren Petőfi S. János örökül ránk hagyott.

2. Frissen kinevezett tanszékvezető voltam az 1990-es évek közepén, amikor Petőfi professzor úr először hirdetett nálunk kurzust hallgatóinknak *A nyelvfilozófia alapjai* címmel, s ettől kezdve majd másfél évtizeden át évről évre visszatérően tanított Debrecenben, s tartotta némileg változó címmel, de folyton megújuló tartalommal kurzusait. Abban az időszakban nagy volt nálunk a vendégjárás: olyan kiváló professzorok kapcsolódtak be viszonylag rendszeresen az oktatásba, mint Péntek János, Szilágyi N. Sándor, É. Kiss Katalin és Gósy Mária, továbbá B. Gergely Piroska és Mező András. Petőfi professzor úr ezt a fajta mozgalmasságot, nyitottságot a minőségi egyetemi munka velejárójának, sőt inkább alapfeltételének tekintette, és legalább annyira pártolta a vendégtanári szerepléseket, mint amennyire ellenezte az úgynevezett intercity-professzorság gyakorlatát.

De ne szaladjunk előre az időben! El kell ismernem, hogy Petőfi S. János fogadására az első alkalommal nem kevés izgalommal és aggodalommal készültem, hiszen mégiscsak egy világhírű tudósról volt szó, aki akkortájt is a legfontosabb tudományos központokban forgolódott. Vajon elégedett lesz-e azokkal a szerényebb körülményekkel, amelyeket mi Debrecenben biztosítani tudunk számára? Melyik szobában helyezük el a nagy zsúfoltság közepette? Hová vigyük ebédelni? Miről beszéljünk vele, amikor éppen nem tart órát? Ilyen és ehhez hasonló kérdések forogtak a fejemben érkezése előtt. Aki kezdő vezetőként volt már hasonló helyzetben, talán átérzi ezt a lelkiállapotot.

Amikor aztán megérkezett, minden probléma – még mielőtt felmerült volna – egyszerűen elillant. Az üdvözlése után a legkisebb, legzsúfoltabb szobában egy ablak előtt álló magányos fotelra mutatott rá, és megkérdezte, leülhet-e oda. Ezt tekintette aztán éveken át a helyének, itt fogadta beszélgetőpartnereit, és láthatóan élvezte a körülötte – tőle függetlenül is – zajló, nyüzsgő tanszéki életet.

Egy emlékező szövegben olvastam azt, hogy Petőfi S. János „észrevétlenül könnyítette meg a társaságában való feloldódást a szellemi nagysága előtt szorongva álló tisztelőinek” (Csűry 2013: 3). Ezt én magam is tapasztalhattam akkor, amikor egy-két órával az érkezése után a vendéglátó tiszteletteljes kötelességként ebédre invitáltam az általa korábbról jól ismert Régi Vigadó étterembe. A kettesben való társalgásra jó előre felkészülvén mozgósítottam az emlékezetemben mindazt, amit néhány évvel korábban aspiránsként Kelemen János budapesti nyelvfilozófiai kurzusain tanultam. Elvégre mégiscsak a Maceratai Egyetem nyelvfilozófia professzorával készültem ebédelni! Ő persze távolról sem az én nyelvfilozófiai tájékozatlanságomra volt kíváncsi, hanem egész úton, majd ebéd közben is arról faggatott, hogy én mivel foglalkozom. Mondandómat őszinte figyelemmel követte, amit a maga távlati nézőpontjából megfogalmazott, de nagyon is helyénvaló és tanulságos kommentárjai jeleztek számomra.

Az ebédek aztán rendszeresen hat-nyolc fős tanszéki társaságban folytatódtak az egyetemi menzán, és ezek az alkalmak a kötetlen szakmai beszélgetések legjobb terepének bizonyultak. Az oktatás, a kutatás, az egyetemi élet sokféle dolga előkerült itt, s ezekből a fragmentumokból is jól kivehetőek voltak azok a fő értékek, amelyeket professzor úr ezen a téren fontosnak tartott.

3. Petőfi S. Jánosról persze már debreceni szereplései előtt tudtuk azt mi is, akik mélyebben nem ismertük munkásságát, hogy nagy hatású, egyetemes jelentőségű tudós. Olyannyira az, hogy nem valamelyik tudományos irányzat követőjeként lett azzá, hanem – mondhatni – egy új tudományos paradigma megteremtőjeként. Mivel az ő szakterületét érintő képzettsége, ismeretei a hallgatóinknak sem voltak, bevallom, kicsit aggódtam amiatt is, hogy vajon mennyire fogják megérteni az óráit, tudják-e majd követni az előadásait. Petőfi S. János tanári

munkájáról aztán személyes tapasztalatokat is szerezhettünk az óráin, mivel kollégáimmal együtt mi, oktatók is bejártunk azokra.

A félelem itt is rögtön a kurzus elején elszlott, mivel előadásai nem igényelték munkáinak előzetes ismeretét, sőt azt kell mondanom, más különösebb nyelvészeti ismereteket sem. Gondolatmenete mindig az alapoktól indult el, ám a kurzusai végén így is el tudott érkezni oda, hogy az adott kérdéskörnek tudományos tekintetben is releváns – többnyire őt magát is éppen foglalkoztató – kérdéseit tárja a hallgatóság elé.

Órái nagyon közvetlenül mutatták annak a gyakran hangoztatott egyetemi kívánalomnak a megvalósulását, hogy oktatás és kutatás a legteljesebb egységben, egymástól elválaszthatatlanul, sőt egymást erősítve létezik. Ő maga 1991-ben Pécssett, amikor ott díszdoktorrá avatták, a következőképpen fogalmazta ezt meg: „én annak, amit az általános nyelvészetből és szövegelméletből tudok, nem kis részét a hallgatóktól, doktorálóktól, a velük való folyamatos együtt-kutatás során tanultam” (Petőfi S. 2002: 606). Ez a megnyilatkozás egyúttal szemléletének mély demokratizmusát is mutatja, amelyben az értéket nem a rangok, a tekintély, hanem a gondolatok ereje adja.

E díszdoktori beszéd egyébként is nagyon tanulságos: csaknem három évtized múltán is érvényes, aktuális gondolatokat tartalmaz, koherens képet fest az egyetemi-akadémiai világról. Petőfi S. Jánosnak volt alkalmja megszerezni ezt a tudást, idézett előadásának címe pályájának a foglalata is lehetne: „Egyetemről egyetemre”. Az alcíme pedig talán némi halvány reményt is megfogalmazott arra vonatkozóan, hogy akkoriban – a rendszerváltás utáni évben vagyunk! – milyen irányban kellett volna haladnia a magyar felsőoktatásnak: „Amiben éltem, amiben jelenleg élek, s amiben talán a jövő generációinak élnie lehetne”. Az írás korszerű, értékalapú egyetemi képet vázol fel, amelynek számos eleme ma is megszívlelendő lenne: a politikai döntéshozók azonban akkoriban sem figyeltek az efféle értő véleményekre.

4. Petőfi S. Jánosnak az új gondolatok, a folytonos megújulás iránti érzékenységet tudós alkata mellett az is élesíthette, hogy ő maga jórészt új alapítású egyetemeken dolgozott: az 1970-es évek elejétől Umeåban, Svédországban, majd Németországban Konstanzban és Bielefeldben. Ezek az intézmények akkoriban – ahogyan Petőfi S. János fogalmazott – 1968 Párizsának, nem pedig 1968 Prágájának a szellemiségét vitték tovább. Ő maga saját tudományos rangját, tekintélyét nem patinás, nagy hagyományú intézményektől kapta tehát, hanem másokkal együtt ő teremtette meg ezen egyetemek elismertségét.

Petőfi professzor úr mind a tudomány, mind pedig az egyetemi szféra működésében igen fontosnak tartotta a multi- és interdiszciplináris szemléletet. Gondolkodásában ritkán látható összhangban voltak jelen a matematikai-természettudományos és a humán-bölcsész közelítésmódok. Talán ebből is adódott, hogy az

embert, a világot egészében, egységében kívánta láttatni és megérteni, ehhez pedig a szöveget használta fel mint vizsgálati tárgyat.

Természettudományos-matematikai műveltségének alapjait a debreceni egyetemen szerezte meg, ahol matematika–fizika–ábrázoló geometria szakos tanárként kapott diplomát, majd ugyanitt a német szakot is elvégezte. Erről nem sokat beszélt, és visszaemlékezéseiben is szűkszavúan szól a pályakezdéséről, de azt megjegyezte, hogy Papp Ferenc, akkoriban az orosz nyelvészet professzora Debrecenben, a hazai számítógépes nyelvészet egyik úttörője hívta fel a figyelmét arra, hogy e kettős képzettségének nyelvészként is nagy hasznát veheti.

5. Petőfi S. János tevékenységéből számomra talán az a legtanulságosabb tapasztalat, hogy miként viszonyult a tudományos munka egyéni és közösségi jellegéhez. Úgy tartotta, hogy az általa kidolgozott multimediális textológia „egy sokoldalúan alkalmazható átfogó elméleti keret létrehozásának igényével a legoptimálisabb munkabírással és munkaszervezéssel sem művelhető eredményesen egyszemélyes vállalkozásként” (Petőfi S. 2002: 613).

Amikor az 1990-es években egyre sűrűbben látogatott haza Magyarországra, sorra hozta létre a kutatóközösségeket. Páratlan érzékkel szervezte a kutatási programokat, kutatócsoportokat, amelyeket nem pályázati pénz, hanem a közös célszisztem mozgatott és tartott egyben, és amelyekből minden résztvevő jóval gazdagabban profitált, mintha csupán egyéni kutatómunkát végzett volna.

Petőfi S. János példát adott arra, hogy a közös célok és az egyéni kutatói szabadság hogyan hangolható össze. A „mederbe terelt szabadság” elve alapján jött létre és működött, s működik ma is a talán legjelentősebb debreceni vállalkozása, az Officina Textologica. Ennek a periodikának korábban nem látott integratív szerepe lett a debreceni nyelvészeti kutatásokban. Az egyetemen a kutatómunka hagyományosan tanszéki keretekben, de még inkább egyéni elkülönültségben folyt és folyik jobbra ma is. Az Officina Textologica programjával Petőfi S. János különböző tanszékek hasonló érdeklődésű kutatóit közös programba kapcsolta be. Az Officina Textologica eddig megjelent 20 számában csaknem ötvenen publikáltak, ennek több mint fele a Debreceni Egyetemről került ki, különböző tanszékekről, intézetekből, legtöbbször a Magyar Nyelvtudományi, a Germanisztikai, a Francia, az Angol-amerikai és az Orosz Tanszékekről, illetve Intézetből. Petőfi S. János munkájának eredményességét mutatja az is, hogy a program – immár sajnos nélküle – tovább folytatódik.

6. Petőfi S. János egyetemi, kutatói pályája alapvetően négy országhoz kötődik: Svédország, Németország, Olaszország és Magyarország adott otthont számára az alkotómunkához. Magyarországon érett tudósként ugyanakkor soha nem volt alkalmazásban. Ennek fényében különösen sokra értékelendő, hogy milyen

mértékben viselte szívében a magyar tudomány ügyét, és hányféle eszközzel segítette elő annak gyarapodását.

A Magyar Tudományos Akadémia formai okokból külső tagjává választhatta csupán, munkássága azonban a magyar tudományosság legbelső köreiből kapcsolódott ki.

Mi, debreceniek, méltán lehetünk büszkék arra, hogy Petőfi S. János professzor urat, a kiváló tudóst, a nagy hatású tanárt és a nagyszerű embert egyetemünk díszdoktorai között tudhatjuk. Nagy megtiszteltetés ez a Debreceni Egyetem számára is.

Irodalomjegyzék

- Csűry I. 2013. Emlékezés Petőfi S. Jánosra. *Modern Nyelvoktatás* 19/3: 3–10.
- Petőfi S. J. 2002. Egyetemről egyetemre. Amiben éltem, amiben jelenleg élek, s amiben talán a jövő generációnak élnie lehetne. In: Andor J.–Benkes Zs.–Bókay A. (szerk.): *Szóveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

1.

A bekezdés státusa az írott nyelvi szövegekben

ANDOR JÓZSEF

1. Háttérismeretek

Jelen tanulmány a szövegkonstrukció egyik, formai és funkcionális tekintetben egyaránt körülhatárolt egységének státusával, a *bekezdéssel* foglalkozik. A hazai szövegnyelvészeti és szövegtani szakirodalom, beleértve még Petőfi S. János irányadó szemiotikai szövegtanát is (2004), csupán érintőlegesen foglalkozott és foglalkozik ma is a bekezdések funkcionális státusának, mikro- és makroszerkezetének vizsgálatával. A bekezdések mikroszerkezeti szintjén ennek a szövegrepresentációs egységnek belső, funkcionális, valamint formailag megjelenített tagolódását, tagoltságát értem. Vizsgálatomban úttörő szerepet játszott a szegedi szövegtani kutatócsoportnak a hazai szakirodalomban kiemelkedő tudósa, Békési Imre, akinek a tartalmi (és logikai), strukturális, valamint tipológiai-gyakorisági elemzéseiről rövid terjedelmű újsághírekre vonatkozóan 1982-ben monografikus formában láttak napvilágot.

A bekezdést a hazai és a nemzetközi szakirodalom egyaránt alapvetően az írásbeli szövegrepresentáció egyik, sajátos státussal rendelkező egységének tartja, melynek megjelenítésében domináns a formai elkülönültség jelzettsége. Ezt konstatálja a *Magyar értelmező kéziszótár* definíciója is: „vmely szöveg írásában az új gondolatcsoportnak új sorban és beljebb való kezdése” (Pusztai 2003: 104). A szótári definíció a formai megjelenítés kritériumai mellett azonban megnevezi a tartalmi töltöttség fogalmát is, bár a *gondolatcsoport* kifejezés a laikus olvasó számára nehezen értelmezhető. Lecserélése a *gondolati egység* kifejezésre talán valamivel a valósághoz közelebb hozná a szövegegység tartalmának funkcionális jellemzését, de az *egység* szó használata sem lenne egyértelműen értelmezhető a szakkönyv használója számára. Valójában nem tudhatja, hogy milyen feltételek között, mely kritériumokkal tekinthető a gondolati tartalom egységnek, hovatovább szövegegységnek. Jelen tanulmány hangsúlyt helyez ennek a kérdésnek a tisztázására.

Ugyanakkor megjegyzem, hogy a bekezdés fogalma nem csupán az írásban megjelenített szövegproduktum formailag körülhatárolható egységére szorítkozik. Kifejeződése, státusa a beszélt nyelvi szövegekben, diskurzusokban is azono-

sítható, segítségül hívja a nyelvi reprezentáció prozódiai eszköztárát. Verbális kifejező eszköze lehet például az ereszkedő vagy emelkedő intonációval zárt megnyilatkozás markánsan kifejezett dallamhangsúlya, amelyet szünet, esetleg gesztikulációval kifejezett kommunikátum követ. A szóbeli szövegek bekezdéseinek azonosítása a kommunikáló felek részéről lényeges szerepet játszik a koherens szövegprodukciónak létrehozásában és dekódolásában. Jól mutatják ennek a folyamatnak a mechanizmusát Charles Goodwin értelmező elemzései a narratív szövegek koherenciájáról, mely tanulmányában az amerikai szerző a diskurzusokban azonosítható tematikus váltások vagy csupán a tudáskeretet érintő elmozdulások megfigyelésére irányította figyelmét (1995: 122–131). A szóbeli kommunikátumokban megfigyelhető bekezdés jellegű konstrukciós egységek formai és tartalmi ismérveinek azonosítására és státusának értelmezésére helyezte kutatómunkájának hangsúlyát a diskurzuselemzés szintén amerikai származású, úttörő munkát végző, klasszikus szerzője, Robert Longacre és munkacsoportja (1971).¹

A szóbeli szövegek bekezdésekre tagolódásának konstatálása az írásbeli szövegek megjelenítéséhez képest általában nem egyszerű feladat. Nehézségeivel szembeül az, akinek feladata a különféle műfajokhoz tartozó szóbeli szövegrepresentáció típusainak írásban való megjelenítése, transzkribálása. Míg az írásbeli szövegek megjelenítésekor a bekezdésekre tagolást a tartalmi és formai konvenciók viszonylagos objektivitása befolyásolja, addig a szóbeli szövegek szakaszolása meglehetősen szubjektív természetű. A szöveg megjelenítés mindkét formáját alapvetően befolyásolják műfajspecifikus tényezők. A konstatálható tematikai váltások jóval lazábbak a szóbeli diskurzus szövegpéldányaiban, így pl. a konverzációban, az interjúk vagy az előadások szövegében, mint az írásbeli szövegek esetében. A szépirodalmi prózában a szerző szubjektumának hatása viszonylagos önkényességet biztosít számára a bekezdésekre való szövegtördelés implementációja során. A tudományos írásmű vagy az újságcikkek, a hirdetések, a reklámok szöveg megjelenítése – a tartalmi összefogottság, a szövegszerkesztés logikai építkezésének koherens reprezentációjára vonatkozó normatív követelmények betartása révén – jóval szigorúbb elvárásokat ró a szerzőre szövege minősítésének, elfogadhatóságának szempontjából.

A bekezdések formai és tartalmi jellegű sajátosságainak részletesebb kifejtése előtt vessünk egy pillantást a fogalom egy másik meghatározására vagy inkább karakterizációjára, amely a *Magyar Nagylexikon*ban olvasható (Élesztős 1994: 495):

„a prózai →szövegek fizikai megjelenési formájának (→*vehikulumnak*) az írásban ált. beljebb kezdett első sorral, a beszédben többnyire hosszabb szünettel elkülönített, alakilag és/v. akusztikailag, egyes ha-

¹A szóbeli szövegek bekezdésekre tagolására vonatkozó nézetek tüzetes áttekintését nyújtja McGee (2018: 19–21).

gyományos felfogások szerint tartalmilag is összefüggő egysége, része. A ~ek valójában érzékszerveinkkel felfogható fizikai, más szóval figurális (\rightarrow *figura*), nem pedig egy jelölésrendszert tükröző nyelvi, azaz notációs (\rightarrow *notáció*) egységek. A prózai szövegek ~struktúráinak lényegi hordozói ui. nem a nyelvi megformálásokban, hanem a hozzájuk rendelhető tényállásokban vannak. A ~ek ilyenformán nem rendszerszerű, nem szisztematizált és nem is szisztematizálható egységek.”

Ez látható módon tudományos igényű, korrekt meghatározás, amely hangsúlyt fektet mind az írásbeli, mind pedig a szóbeli szövegek bekezdés-konstrukciójának formái, valamint tartalmi alapú specifikumaira. A definícióban alkalmazott terminológiai apparátus és a karakterizáció nyelvelméleti bázisának alapján a korszerű szövegtan elméletében jártas olvasó ráismerhet Petőfi S. János modellje fogalmi rendszerének alappilléreire (Petőfi 2004).² A definícióban hivatkozott „tartalmilag összefüggő egység” fogalmának, természetének és tényezőinek értelmezhetősége azonban homályos, kiegészítésre szorul. Jelen dolgozat további részeiben, a bekezdés kohéziós és koherencia-faktorainak tárgyalása során sort kerítünk erre.

1.1. Az írott nyelvi szövegek bekezdéseinek további ismérvei

Vegyük számba ezek után azokat a jellemző vonásokat vagy normákat, amelyek az írásbeli szövegek bekezdésekre tagolásában a fent említett tényezők mellett alapvető szerepet játszanak:

- a) A bekezdéses szakaszolás a szövegegész intencionális stratégiai reprezentációjának megnyilvánulása, ami
- b) szoros függőségi viszonyban áll a szövegreprezentáció tematikus progressziójával, tartalmi-logikai viszonyaival.
- c) A bekezdés Petőfi (2004) és van Dijk (2014: 7. fejezet) szövegtani modelljének keretében egyaránt tekinthető a szöveg mikroszerkezeti, mezoszintű, valamint makroszerkezeti egységének.³
- d) A szövegegészt illetően a bekezdést ún. „beszerkesztettség” jellemzi.
- e) Beszerkesztettségének és megszerkesztettségének reprezentációját és módját alapvetően befolyásolják a megjelenített szövegvilág konceptuális alapú (az enciklopédikus jellegű tudáskeretre, háttérismeretekre támaszkodó, illetve a releváns, az általános kontextuális, valamint az aktuális kontextus által implikált, kulturális sztenderdként ható foratókönyv-alapú) sémáinak viszonyai.

²Ismereteim szerint a *Magyar Nagylexikon* „bekezdés” címszavának megfogalmazása éppen Petőfi S. János tollából származik.

³Itt említem meg, hogy a Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani kézikönyvében lefektetettek szerint a bekezdés a szövegreprezentáció mezo-szintjén megnyilvánuló egység (Tolcsvai Nagy 2001: 292–298).

- f) A bekezdés hatókörén belül, de a szövegegészhez való kapcsolódásukat illetően is előfordulhatnak lexikálisan kifejezett keretismereti váltások vagy elmozdulások, vagy a forgatókönyvi sztenderd eseti megtörése, melyek a szövegkohézió megváltozását (ennek eredményeképpen a szövegkohézia feltételeinek és körülményeinek módosulását) eredményezik/eredményezhetik mind magának a bekezdésnek a konstrukciójában, mind pedig a szövegegészben. Az ilyen jelenségek hatóköre és folyamatának realizációja szövegműfaj- és/vagy szövegtípusfüggő.
- g) A bekezdések reprezentációjában domináns szerepet kapnak a szövegvilág nyelvi eszközökkel, lexikailag kifejezett módjai, köztük talán legprominensebben a kulcsszói státus (mely konceptuális tekintetben hierarchikus szerkezetű, s a legszorosabb értelemben áll kapcsolatban a szöveg(egész) makroszerkezeti sémáival, befolyásolja azok szövegrepresentációját). A bekezdésen belüli kulcsszavak információs szálenciával rendelkeznek. Példának okáért ilyen státusú lexikális kifejezések a *késelt*, *lőtt*, *merénylő*, *merénylet* az alább vizsgálat tárgyát képező újságcikkek szövegében. A kulcsszói funkcióval rendelkező lexikális egységek konceptuális keretelőhívó potenciálja igen magas.
- h) A tudáskeretet a memóriából aktiváló kulcsszavak tipikusan a bekezdés kezdeti szakaszában szerepelnek (McGee 2018: 162–163).
- i) A szövegrepresentáció kulcsszavai a világismereti tartalom megjelenítésének módjától és mélységétől függően lehetnek makro- és mikroszintűek. Szikszainé Nagy helytálló meglátása szerint (1999: 179) a szövegkohézió megvalósításának egyik eszközeként gyakori a különböző szintű kulcsszavak szinonimikus cseréje.
- j) A kulcsszói státus reprezentációja a szöveg megjelenítésben intencionális alapú.
- k) A bekezdés belső kohenciáját és a szövegegészhez való koherens kapcsolódását alátámasztó enciklopédikus ismeretekre épülő kulcsszavak és a lexikális reprezentációban hatókörükbe tartozó, mentális rögzítettségüket tekintve hierarchikus fogalmi láncolatokat képező kifejezések kapcsolódási potenciálja, lexikális illeszkedése (*lexical priming*) a tudáskereti reprezentáció határain belül igen magas.⁴
- l) A szövegrepresentáció bekezdésekre történő tagolásában blokkosodási sémák figyelhetők meg.⁵
- m) A bekezdést gyakran tételmondat státusú szövegmondat vezet be, mely tartalmi szerepét típusosan kulcsszó fogalmi bázisa erősíti. Ugyanakkor megállapítható, hogy nem minden bekezdésben szerepel (típusosan a bevezető szakaszában) tételmondat. Ez a szövegrepresentációs mód műfajspecifikus. Például az

⁴A fogalmi bázisú lexikális kifejezések illeszkedése, textuális illeszthetőségének potenciálja, faktori Michael Hoey lexikális alapú szövegtani modelljéből ismerhető meg részletesen (2005).

⁵Ezeket Békési Imre vizsgálta behatóan 1982-ben publikált monográfiájában és egybeü.

írott média-híradások szövegének bekezdéseire inkább jellemző a tudáskeret-váltások befogadói konstatalhatóságát elősegítő, szövegprodukciónak célt szolgáló tételmondat státusú elem. Argumentatív prózában ilyen célt inkább diskurzusjelölő kifejezések (pl. *tehát, ennek következtében, ugyanakkor* stb.) teljesítenek, követhetőbbé téve az érvelés progresszióját.

- n) Szintén gyakori, a szövegkohézió körébe tartozó lexikai alapú jelenség, hogy (típusosan) a bekezdés elején, de esetlegesen más, belső részében is, ún. diskurzusjelölő (discourse marker)⁶ vagy pragmatikai jelölő elemek, lexikálisan töltött kifejezések logikai-tartalmi hidat képezve kötik a külön szakaszolt bekezdést az azt megelőzőhöz vagy a szövegegészhez.
- o) A bekezdésre vonatkozóan terjedelmi korlátok nincsenek. Hosszúságának variálhatósága műfajspecifikus sajátosságokat mutat,
- p) sorrendiségét az írásműben zsánerspecifikus elvárások, valamint a szöveg tematikus progressziója alapján nyomon követhető perspektivikus viszonyok reprezentációja befolyásolhatja (Christensen 1965: 145–155; McGee 2018: 231–234).
- q) Megállapítható (Crossley et al. 2011), hogy a bevezető státusú bekezdésekben a szövegmondatok (vagy diskurzusban a megnyilatkozások) közti kohéziós viszonyok megnyilvánulásának foka alacsonyabb a szöveg belsejében szereplőkénél.

Petőfi S. szemiotikai szövegtanában a bekezdés a kompozicionális organizáció elemét képezi, az architektonika eleme, a formáció, azaz a formai organizáció része (2004: 19, 30). Funkcionalitásának viszonya a szövegegészhez a vehiculum/sensus/relátum viszonylatában keresendő (1994: 85–87). Magát a bekezdést Petőfi S. szemléletében kompozíciós kohézió jellemzi (2004: 48). Ugyan nem mondja ki, de modelljének tárgyalásából kiérthető, hogy elméletében a bekezdést a tematikus propozícióháló hatja/fogja át, tematikus organizációja sémaalapú (2004: 48–50). Én ebben látom a bekezdések Petőfi S. által értelmezett státusának lényegét. Ennek alapján Petőfi S. a bekezdést a szöveg alapvetően (de nem kizárólagosan) makroszintű egységének tartja, szorosan támaszkodva a mezoszinten működő operatív kohéziós eszközökre (1994: 87).⁷ De nem tárgyalja sem a vehiculum, sem a sensus és a relátum viszonylatában a bekezdés szövegrepresentációjának jellegét és kritériumait, sem pedig funkcionális sajátosságait. Tömérdeknyi elemzésében sem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ugyanakkor szemiotikai szövegelméletének keretei között ez a kérdés relevánsnak mondható. Petőfi S. meglátása szerint a szövegkohézióknak nem feltétele sem a konnexitás, sem pedig a kohézió (2004: 102).

⁶Az ún. diskurzusjelölő funktorokról szövegtani bázisú áttekintő monográfiát jelentetett meg a svéd Karin Aijmer 2013-ban, pragmatikai jelölő elemeknek nevezve ezeket a kifejezéseket.

⁷Tanítványa, Dobi Edit szerint a bekezdés „szövegbe szerkesztett makropropozíciós (kompozíciós) egység” (Dobi 2012: 106).

Petőfi S. a szövegkoherenciát kevésbé vizsgálja elemzői szinten, nézetem szerint azért, mert szemléletében nem tartja intratextuális jellegűnek, hanem inkább extratextuális státusúnak, a szövegbefogadó értelmezése eredményének véli (1997: 10). A szövegprodukciónak ebbéli nézeteit vitathatónak tartom, főként a kulcsszavak szövegszervezői szerepe miatt. Petőfi S. későbbi megfogalmazásában „a szöveg-egység egyedüli feltétele a konstingencia és a tényállás-specifikus horizontális organizáció, amely feltételt a koherencia feltételének” nevezi” (2004: 8).

Annak illusztrálására, hogy a bekezdés szövegkonstrukciós státusát illető nézetek meglehetősen heterogének, hadd hivatkozzak dolgozatomban bevezető szakaszának zárásaképpen Szikszainé Nagy Irma monumentális leíró szövegtanának állítására, mely szerint a bekezdés a szövegrepresentáció intratextuális, azaz szövegen belüli mikroszerkezeti egysége (1999: 58), vizuális szintű szövegösszefüggés (1999: 71), gyakran ún. tételmondat köré szerveződik (1999: 258). Ez a megállapítás a bekezdések ismérveinek fenti tételezése nyomán természetesen radikális módosításra, kiegészítésre szorul, főként az általam irányadónak tartott holland szövegteoretikus, Teun van Dijk szemlélete alapján (2014).

2. Empirikus alapú vizsgálat médiaszövegek bekezdésekre való indentációjáról

Azzal a céllal, hogy felmérjem, magyar anyanyelvű alanyok milyen módon, milyen befogadói stratégiát alkalmazva szakaszolják⁸ bekezdésekre autentikus, a magyar sajtóban megjelent híryanagyok szövegeit, empirikus alapú kísérletet végeztem két, azonos híryanagyot reprezentáló, azonos napon megjelent, a napi sajtóból kiválasztott újságcikkkel. Az egyik újságforrás a fővárosban, míg a másik vidéken jelent meg. A híryanagy témája erősen figyelemfelkeltő volt a kurrens nemzetközi politikai atmoszféra következtében. A fővárosi lapban megjelent híryanagy csaknem dupla terjedelmű volt a vidéki újság szövegéhez képest. A két újságcikk címe és forrása a következő volt:

„A” szöveg: *Késelt és lőtt is a belgiumi merénylet (Új Dunántúli Napló XXIX. évf., 2018. május 30.),*

„B” szöveg: *Újabb merénylet rázta meg Belgiumot (Magyar Idők IV. évf., 2018. május 30.).*

Mindkét cím erős hírértékű kulcsszavakat tartalmaz: *merénylet*, *merénylet* (a híryanagyot dominálóló elsődleges kulcsszavak), melyekhez szorosan kapcsolódik az olvasói elvárást kielégítő helymegjelölő lexikális egység: *belgiumi* és *Belgiumot*. Mindkét szótétel tekintélyes mennyiségű enciklopédikus ismeretet aktivizál a kurrens politikai atmoszféra iránt érdeklődést mutató, abban jártas olvasó memóriájából. (A szövegeket lásd a mellékletben.)

⁸A nemzetközi szakirodalomban használt „indentation” terminus helyett jelen tanulmány további részeiben a „szakaszolás” magyar nyelvű kifejezést használok.

A szövegbefogadás vizsgálatát célzó kísérletben 114 nappali tagozatos, mindennemű szövegtani előképzettség nélküli, magyar anyanyelvű egyetemi hallgató vett részt, akiket két csoportra (57 + 57 fő) osztottam. A tesztalanyok az újsághír-szöveg olyan formáját kapták feldolgozásra, amely folyamatos tipográfiájú volt, nem szerepeltek benne bekezdések. Feladatuk a következőt kapták:

(a) először olvassák végig a szöveget a szokásos újságolvasási módban, majd pedig

(b) olvassák el ismét, és jelöljék be, hogy intuitív megítélésük alapján hol nyitnának és zárnanak benne bekezdéseket.

Döntéseiket nem kellett megindokolniuk. A feladatot a kísérleti alanyok kivétel nélkül rövid idő alatt végrehajtották.

2.1. Megfigyelések a két eredeti szövegváltozatról

Mindkét újságcikkben a megszokottnál rövidebb, meglehetősen sok mondat szerepel. A rövidebb terjedelmű „A” szövegben a szövegmondatok száma 18, a hosszabb „B” cikkben 23. A mondatok viszonylagos rövidsége nem csupán az eseményleírást adó első szakaszt jellemzi, hanem mindkét szöveg egészét. A tragikus eseménysor ismertetése az „A” szöveg terjedelmének felét, a „B” szöveg egyharmadát teszi ki. Az eseményleírás tematikai progressziója mindkét szövegben folyamatos. Ugyanakkor, összevetve a két újságcikkben az esemény leírásának szekvenciáját, pontatlanságra és hiányos reprezentációra utaló tényelemeket találunk (pl. a kocsiban ülő 22 éves férfi halálát vagy az iskolába történő menekülés megjelenítését illetően).

Az „A” szöveg három bekezdést tartalmaz. Strukturális–tartalmi építkezésének blokksémája, Békési Imre klasszikus metodológiáját követve (1982)⁹ a következőképpen adható meg: $\langle 1 \leftarrow 2 + [3 + 4 + 5 + 6 + 7 + 8 + 9] + [10 + 11] + [12 + 13 + 14] + [15 + 16 + 17 + 18] \rangle$.

Az eseményleírás mondatételei: 1–9, ahol a 2. szövegmondat tartalmi kapcsolódásának módja lazának, kiegészítő funkciójúnak tartható.

A szöveg cím tartalmazza a szövegegész legfontosabb kulcsszavát: *merénylő*, melyhez konnex módon, jelzői funkcióban kapcsolódik a drasztikus esemény globális helyszínét megadó lexikális egység: *belgiumi*. A helyszín neve megismétlődik és pontosításra kerül a szöveg első mondatában, amely a szövegegész tartalmát elővezető tételmondatnak tartható. A benne foglalt információt fejti ki az eseménysor részleteit ismertető hosszabb, szövegblokkba helyezett, a harmadik és a kilencedik mondatétel közötti rész. A fegyveres támadás konceptuális keretbe

⁹Békési blokksémáiban a tartalmi–logikai kapcsolatok típusait a következő jelekkel adja meg: „+”: additív, “←”: magyarázó vagy más néven kifejtő, “→”: következményes, “≠”: ellentételes. Jelzésrendszerét átvettük a jelen leírás céljaira.

foglalva, forgatókönyv-alapú tételezésben szerepel a szövegblokkban. Lexikális reprezentációja megfelelő fogalmi alapú illeszkedéssel (*lexical priming*, vö. Hoey 2005) jeleníti meg a támadás fogalmi keretét.

A 10–11. szövegmondat rövid blokkjának funkciója tartalmi kiegészítés a támadás egyik helyszínét képező iskola aktuális kontextusának releváns részleteire vonatkozóan. Talán ez indokolja azt, hogy a cikk szerzője ezt a rövid blokkot hozzáfűzte a szöveg első, hosszú bekezdéséhez. Ebben a blokkban az *iskola* szó, bár potenciálisan játszhatna kulcsszói szerepet, ez mégsem realizálódik. Keret státusa nem erős, nem meghatározó az újsághír szerkezeti reprezentációjában annak ellenére, hogy potenciális lexikai vonzásköre megmutatkozik a szövegben.

A szöveg két utolsó blokkja a tartalmi konvenciókat követve, valamint az olvasói általános elvárásoknak eleget téve, releváns kiegészítő információkat nyújt az interpretálónak a tragikus eseményről. Ezek különálló bekezdésekbe helyezése az újságíró részéről teljesen indokolt. Mindkettőben szerepel az általános és az aktuális kontextust reprezentáló kulcsszó. A második bekezdésben ez a *nyomozást* szó, mely a bekezdés első, tételmondat státusú mondatában kap helyet. A szöveg harmadik, utolsó bekezdésének első mondat tagja is tételmondat státusúnak tartható, végén az *azonosították*, gyengébb kulcsszói funkcióval rendelkező verbális kifejezéssel, melynek referense a szövegegész enciklopédikus ismeretekre alapozott világismereti tényezőjét, tudáskeretét legerősebb szerepben megjelenítő *merénylet* szó, melynek ebben, az utolsó szövegszakaszban való ismételt megjelenítése mindegy konceptuálisan megalapozottá teszi az újságcikkben közölt híryanag tartalmát.

Az „A” szövegnél jóval hosszabb terjedelmű „B” szövegváltozat bekezdései terjedelmük tekintetében egymáshoz képest kiegyenlítettebb hosszúságúak, mint az „A” szöveg bekezdésegyiségei. Szerkezetének, mondat alapú tartalmi–logikai építkezésének blokk-sémája a következő formában adható meg: $\langle [(1 + 2 + 3 + 4) \rightarrow / + (5 + 6 + 7)] + 8 + / \rightarrow [9 + (10 + 11) + (12 + 13) + 14] + [15 + 16 + 17 + 18] + [19 + 20 + 21 + (22 + 23)] \rangle$.

Bár a „B” szöveg terjedelme jóval meghaladja az „A” újságcikk szövegét, mégis csupán négy bekezdést találunk benne. Mondatainak száma 23. A tragikus esemény leírása az 1–7. mondat tételek között olvasható. Ez képezi a szöveg első nagy blokkját. Hatókörébe két kisebb blokk tartozik, melyek között a kapcsolat additív vagy markánsabban kifejezettnek értékelve következményesnek interpretálható. Az eseményleírást követő szövegmondat különálló tételt képez, additív módon követi a szöveg első nagy blokkját. Ezt azért érdemes kiemelni, mert a cikk szerzője ugyanakkor fontosnak tartotta, hogy a belügyminiszter reagálását közvetlenül az eseménysor-leírást követően jelenítse meg az első bekezdésben, mely megítélésem szerint nem tartalmaz tételmondat státusú szövegegységet.

Mivel a szövegegész tartalmának szempontjából kulcsszói szerepű *merénylet* szó már az újságcikk címében helyet kapott, ezért reprezentálja tartalmának rész-

beni, parafrázált formában történő megjelenítését a *késsel támadtak hátra* esemény-részletezés. Ennek tragikus státusa fokozódik a következő szövegmondat első szava, a *merénylő* kulcsszó megjelenésével, valamint a bekezdés utolsó mondatában a *szörnyű támadás* kohezív módú lexikális illeszkedése a tudáskeret reprezentációjához.

A szöveg következő nagyobb egysége (9–14.) a *nyomozás* kulcsszóval fémjelvezve a 2. bekezdés egészében részletezi az esemény következményeit. Itt is felmerül az első bekezdéshez additív módon történő tartalmi értelmezés mellett a következményes viszonyt kifejező, kognitívan erősebb státusú kapcsolódás. A nyomozati cselekmény részleteinek leírásához szorosan, blokkon belüli kisebb blokkban, additív módon kapcsolódik a szöveg harmadik, rövidebb terjedelmű bekezdése, melyben megismétlődik a *merénylő* kulcsszó, valamint megjelenik benne a merénylet cselekményéhez alacsonyabb szinten kapcsolódó, a vezérszó tartalmának minősítését parafrázáló *erőszakos támadás* lexikai kifejezés. Tudáskeretébe tartoznak egyéb, az enciklopédikus ismeretek alapján könnyen interpretálható lexikális egységek (pl. *ámokfutás*, *bűncselekmény*, *kézigránát*, *géppisztoly*, *tűzharcban* stb.)

Az újságcikk utolsó szövegblokkja (19–23. szövegmondat) zárásképpen további adatokat szolgáltat a belgiumi terrorhelyzetnek a jelen támadáshoz köthető korábbi eseményeiről. Kulcsszavai a *terror* szó lexikális összetételei, valamint a fogalmi körébe tartozó *támadások* lexikai egység.

Az első bekezdés információtételezéséhez hasonlóan a többi bekezdés sem tartalmaz tételmondat státusú szövegegységet. A bekezdések, bár tartalmukban egymáshoz képest tematikai váltásokat, eltolódásokat tartalmaznak, ezeket mégis koherens módon kapcsolja össze az újságíró a *merénylet* kulcsszó tudáskereti reprezentációjában.

2.2. Megfigyelések az „A” szöveg bekezdéses szakaszolásáról a kísérleti alanyok részéről

A szöveget bekezdésekre szakaszoló 57 alany 4, 5, 6, vagy 7 bekezdésnyitást javasolt. Tagolásuk átlagszáma 5,5 bekezdés. Az eseménysor mondattételeit mindegyikük az 1–9. mondattételek közötti szakaszra helyezte. Bekezdésindentációjuk domináns helyei az 1. mondat után (30 fő), valamint az 1. + 2. mondattétel után (26 fő) voltak. Az eseménysor tematikai progressziója megtörésének leggyakoribb változatai a következők voltak:

(1) + (2–9): 7 fő

(1) + (2–5) + (6–9): 11 fő

(1–2) + (3–10): 12 fő

(1–2) + (3–5) + (6–9): 7 fő

A domináns szegmentációs minták száma összesen 37 volt.

A fentiek alapján látható, hogy az alanyok jelentős hányada a szöveg első mondatának tételmondat-funkciót tulajdonított, emiatt bekezdést nyitott utána. Ugyancsak jelentős részük az első két mondatot foglalta bekezdésnyi blokkba. Ennek indoka talán az lehet, hogy az első mondat *lövöldözés* kulcsszavával előhívott tudáskeretet követően a másodikban a *börtönből* lexikális egység újabb keretet evokál.

Az eredeti újságcikkszöveg fent megadott blokksémájának alapján látható, hogy a szöveg alapvetően additív módon kapcsolja egymáshoz a szövegmondatokat, ami epizodikus stratégiájú szerkesztésmódra utal.

A szöveg az alanyok számára könnyen értelmezhető volt, a bekezdéstagolás végrehajtásához mindössze 6–8 percre volt szükségük.

A kísérlet legszembevetőbb eredménye az, hogy az alanyok az újságíróhoz képest jóval több helyen nyitottak bekezdést. Döntéseiket alapvetően befolyásolták a memóriájukból aktivált világismereti tudáskeret-kapcsolatok és a kulcsszói tételek konceptuális összefüggése, koherenciateremtő szerepe.

2.3. A „B” szöveg eredményeinek értékelése

A 23 mondatból álló szöveget bekezdésekre szakaszoló, szintén 57 kísérleti alany tételezése az első szövegénél jóval nagyobb mértékű variálódást mutatott, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 és 10 szövegegységet azonosítottak. Szakaszolásuk átlaga 6,0 volt. A tragikus eseménysor-leírással foglalkozó szövegszakaszt valamennyien az 1–7. szövegmondat terjedelme közé helyezték. Bekezdésekre tagolásuk domináns helyei a 8. (31 fő), a 9. (19 fő), valamint a 22–23. mondatok voltak (26 fő). Az eseményleírás tematikus progressziójának leggyakrabban megmutatkozó megtörése bekezdésnyitással a 2. mondatra helyeződött (34 fő). Az alanyok a szövegben sehol sem azonosítottak tételmondat funkciójú mondattagot. Döntéseik hátterét az képezte, hogy láthatóan konstatálták a szövegrepresentáció additív szerkesztési stratégiáját. Nézetem szerint megkönnyítette a bekezdésekre tagolás feladatát, hogy a szöveg nagyrészt rövid mondatokat tartalmazott. A szövegmondatok jelentős számának dacára az alanyok kevés időt, mindössze 7–8 percet igényeltek feladatuk végrehajtásához.

Látható, hogy az újságcikk eredeti, megjelent reprezentációjához képest alanyaink jóval több bekezdésre tagolták a szöveget, alapvetően adott lexikai egységek kulcsszói státusának, kohezív, fogalmi tudáskeret alapú illeszkedésének (*lexical priming*) konstatálására, az eseményrepresentációtól és az enciklopédikus ismeretekre támaszkodva.

Megfigyelhető, hogy a szöveg utolsó két mondatételének blokként való interpretációja meglehetősen magas számú, tartalmi–logikai státusuk mintegy hozzáfűzött adalékként kapcsolja egybe őket a szöveg tematikai progressziójának követhetőségéhez.

Az eredmények alapján markánsan mutatkozik meg, hogy az alanyok konstalták a történes eseménysorának tematikai progresszióját, azt blokként értékelték. A szöveg legnagyobb tematikai váltását a 8. szövegmondat kezdeténél érzékelték.

3. Összegzés

Összegzésképpen megállapítjuk, hogy írásbeli szövegekben a bekezdésnyitás intencionalitásának, reprezentációjának karakterét, funkcionális töltetét a közismert formai, valamint tartalmi–logikai szerkezeti sajátosságai mellett és azokra kihatóan alapvetően befolyásolják a szakirodalomban ez ideig kevésbé vizsgált világismereti, az interpretáló befogadó enciklopédikus ismereteire támaszkodó, konceptuális, tudáskereti és forogatókönyvbéli ismeretek, s az ezeket a szöveg testében reprezentáló kulcsszavak.

Irodalomjegyzék

- AIJMER, K. 2013. *Understanding Pragmatic Markers*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- BÉKÉSI I. 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CHRISTENSEN, F. 1965. A generative rhetoric of the paragraph. *College Composition and Communication* 16/3: 144–156.
- CROSSLEY, S. et al. 2011. Classifying paragraph types using linguistic features. *Journal of Writing Research* 3/2: 119–143.
- DOBI E. 2012. A bekezdésnyi szöveg textualitásáról. *Officina Textologica* 17: 98–115.
- ÉLESZTŐS L. 1994. *Magyar Nagylexikon* 3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOODWIN, Ch. 1995. The negotiation of coherence within conversation. In: Gernsbacher, M. A.–T. Givón, T. (eds.): *Coherence in Spontaneous Text*. Amsterdam, John Benjamins. 117–137.
- HOEY, G. 2005. *Lexical Priming*. London–New York, Routledge.
- LONGRACE, R. (ed.) 1971. *Philippine Discourse and Paragraph Studies in Memory of Betty McLachlin*. *Pacific Linguistics* 22. Canberra, Australian National University Press.
- McGEE, I. 2018. *Understanding the Paragraph and Paragraphing*. Sheffield, Equinox.
- PETŐFI S. J. 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról. A mondatszemiotikától a szövegsemiotikáig*. Párizs, Magyar Műhely.
- PETŐFI S. J. 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. *Officina Textologica* 1: 7–82.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- PUSZTAI F. (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZIKSZAINÉ NAGY I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- VAN DIJK, T. A. 2014. *Discourse and Knowledge*. Cambridge, Cambridge University Press.

Függelék: Az újságcikkek eredeti formája

A) *Késelt és lőtt is a belgiumi merénylő* (*Új Dunántúli Napló* XXIX. évf., 2018. május 30.)

LIÈGE Sorozatlövő fegyverek ugatása verte fel tegnap a belgiumi Liège város központját, amikor a 36 éves Benjamin Hermann lövöldözni kezdett, és három embert megölt. A férfi alig egy hónappal korábban kapott szabadságot a börtönből, ahová lapértésülések szerint nem tért vissza. A járőrök megállították és igazoltatni akarták, amire Hermann előkapta a kését, és többször is megszurta a két rendőrnőt. Egyikük szolgálati fegyverét elvette, és tüzet nyitott rájuk. A lövedékek egy közeli autóban ülő 22 éves fiatalembert is megöltek, adta hírül a *La Dernière Heure* belgiumi lap. A merénylő futásnak eredt, és bemenekült a közeli Léonie de Waha iskolába, ott túsul ejtett egy takarítónőt. Rövid idő múlva elengedte, kilépett az épület elé, és tüzet nyitott a helyszínre érkező rendőrökre. Kettejüket lábón lötte. Végül a rendőrség speciális egységének tagjai végeztek vele. A liège-i rendőrség Facebook-oldalán tudatta, hogy az iskola minden tanulója biztonságban van. Az események idején a gyerekek órán voltak, a támadóval nem találkoztak, s közben a közeli botanikus kertbe menekítették őket.

A támadó indítéka egyelőre ismeretlen, a szövetségi ügyészség terrorcselekmény miatt indított nyomozást. Volt börtöntársai szerint Hermann gyakran igen agresszívan viselkedett. A belgiumi hatóságok azt is vizsgálják, hogy korábbi merénylőkhöz hasonlóan vajon radikalizálódhatott-e a börtönben.

A merénylőt néhány órával a támadás után azonosították. Kiderült, Benjamin Hermann Rochefortban született, korábban többször elítélték, többnyire kis értékű lopások, más források szerint rablás és testi sértés miatt. Első alkalommal 17 évesen került börtönbe. A támadás előtti napon szabadságra engedték a Liège melletti büntetés-végrehajtási intézményből, az indok az volt, elő kell készíteni a társadalomba való visszailleszkedését.

B) Újabb merénylet rázta meg Belgiumot (*Magyar Idők* IV. évf., 2018. május 30.)

A Belgium keleti részén fekvő Liège város központjában tegnap reggel késsel támadtak hátba két járőröző rendőrt. A merénylő elvette az egyik hatósági pisztolyát, majd agyonlőtte őket. A Benjamin Hermann nevű férfi ezután egy közeli iskola felé menekült, útközben pedig lelőtt egy közelben lévő 22 éves férfit, aki egy autó anyósülésén ült. Az iskolában túsul ejtett egy takarítónőt. A belga rendőrség különleges egységei körbezárták az épületet, és biztonságba helyezték a környéken tartózkodó civileket és diákokat. A merénylő megpróbált elmenekülni, kijött az épületből, és tüzet nyitott a rendőrökre, többüket megsebesítve. Végül sikerült agyonlőni a 33 éves támadót. „Gondolataink most a szörnyű támadás áldozataival vannak” – fejezte ki együttérzését a belga belügyminiszter, Jan Jambon, és kiemelte, mindent megtesznek a történetek pontos felderítése érdekében.

A támadó indítéka egyelőre ismeretlen, jelezte Catherine Collignon városi ügyészségi szóvivő. A férfit hétfőn engedték ki ideiglenesen a börtönből, ahol a kábítószerügyek miatt töltötte büntetését. Elképzelhető, hogy a börtönben radikalizálódott, tudósított az RTBF belga hírügynökség. A szövetségi ügyészség nyomozást indított terrorcselekmény miatt a lövöldözés ügyében. „Vannak a történeteknek olyan elemei, amelyek terrorcselekményre utalnak” – nyilatkozta Eric Van Der Sypt, a vádhatóság szóvivője. A *La Libre Belgique* című újság arról számolt be korábban névtelen rendőrségi forrásokra hivatkozva, hogy a férfi azt kiáltotta: „Allah Akbar!” (Allah hatalmas!), mielőtt lelőtték, ám ezt lapzártánkig még nem erősítették meg.

Liège-ben egyébként nem ez volt az első erőszakos támadás. 2011 decemberében négy ember halálát okozta, és több mint 120 belgát megsebesített egy merénylő, aki kézigránátokkal és géppisztollyal vette célba a karácsonyi vásárt a város központi terén. A hatóságok akkor jelezték, nem terrortámadásról volt szó, az ámokfutás elszigetelt bűncselekmény volt.

A terrorfenyegetéseket elemző belga központ most közölte, nem emelik meg az országos terrorkészültség szintjét, amely a négyes fokozatú skálán továbbra is kettes szintű marad. Belgium magas készültségben van a sorozatos dzsihadista támadások miatt, amelyek az utóbbi években érték az országot és szomszédait. Brüsszelben 2016 márciusában három öngyilkos merénylő 32 ember életét követelte, majd ugyanabban az évben újabb merénylő támadott meg két rendőrt, miközben Allah Akbart kiabált. A támadásokat követően a brüsszeli Molenbeek negyed az iszlamista terrorhálózat egyik európai központjaként vált ismertté, miután kiderült, hogy hosszabb-rövidebb időre többen is megfordultak ott a 2015-ös párizsi és a 2016-os brüsszeli merényletek elkövetői közül. A belga felderítés tavaly arról tájékoztatott, a 96 ezer lakosú negyedben 51, a terrorizmushoz köthető szervezet működik.

A két újságcikk folyamatos szövege mondatainak sorszámozásával

A) Késelt és lőtt is a belgiumi merénylő

1. Sorozatlövő fegyverek ugatása verte fel tegnap a belgiumi Liège város központját, amikor a 36 éves Benjamin Hermann lövöldözni kezdett, és három embert megölt. 2. A férfi alig egy hónappal korábban kapott szabadságot a börtönből, ahová lapértésülések szerint nem tért vissza. 3. A járőrök megállították és igazoltatni akarták, amire Hermann előkapta a kését, és többször is megszurta a két rendőrnőt. 4. Egyikük szolgálati fegyverét elvette, és tüzet nyitott rájuk. 5. A lövedékek egy közeli autóban ülő 22 éves fiatalembert is megöltek, adta hírül a La Dernière Heure belgiumi lap. 6. A merénylő futásnak eredt, és bemenekült a közeli Léonie de Waha iskolába, ott túszul ejtett egy takarítónőt. 7. Rövid idő múlva elengedte, kilépett az épület elé, és tüzet nyitott a helyszínre érkező rendőrökre. 8. Kettejüket lábon lőtte. 9. Végül a rendőrség speciális egységének tagjai végeztek vele. 10. A liège-i rendőrség Facebook-oldalán tudatta, hogy az iskola minden tanulója biztonságban van. 11. Az események idején a gyerekek órán voltak, a támadóval nem találkoztak, s közben a közeli botanikus kertbe menekítették őket. 12. A támadó indítéka egyelőre ismeretlen, a szövetségi ügyészség terrorcselekmény miatt indított nyomozást. 13. Volt bűntársai szerint Hermann gyakran igen agresszívan viselkedett. 14. A belgiumi hatóságok azt is vizsgálják, hogy korábbi merénylőkhöz hasonlóan vajon radikalizálódhatott-e a börtönben. 15. A merénylőt néhány órával a támadás után azonosították. 16. Kiderült, Benjamin Hermann Rochefortban született, korábban többször elítélték, többnyire kis értékű lopások, más források szerint rablás és testi sértés miatt. 17. Első alkalommal 17 évesen került börtönbe. 18. A támadás előtti napon szabadságra engedték a Liège melletti büntetés-végrehajtási intézményből, az indok az volt, elő kell készítenie a társadalomba való visszailleszkedését.

B) Újabb merénylet rázta meg Belgiumot

1. A Belgium keleti részén fekvő Liège város központjában tegnap reggel késsel támadtak hátba két járőröző rendőrt. 2. A merénylő elvette az egyik hatósági pisztolyát, majd agyonlőtte őket. 3. A Benjamin Hermann nevű férfi ezután egy közeli iskola felé menekült, útközben pedig lelőtt egy közelben lévő 22 éves férfit, aki egy autó anyósülésén ült. 4. Az iskolában túszul ejtett egy takarítónőt. 5. A belga rendőrség különleges egységei körbezárták az épületet, és biztonságba helyezték a környéken tartózkodó civileket és diákokat. 6. A merénylő megpróbált elmenekülni, kijött az épületből, és tüzet nyitott a rendőrökre, többüket megsebesítve. 7. Végül sikerült agyonlőni a 33 éves támadót. 8. „Gondolataink most a szörnyű támadás áldozataival vannak” – fejezte ki együttérzését a belga belügyminiszter,

Jan Jambon, és kiemelte, mindent megtesznek a történetek pontos felderítése érdekében. 9. A támadó indítéka egyelőre ismeretlen, jelezte Catherine Collignon városi ügyészségi szóvivő. 10. A férfit hétfőn engedték ki ideiglenesen a börtönből, ahol a kábítószerügyek miatt töltötte büntetését. 11. Elképzelhető, hogy a börtönben radikalizálódott, tudósított az RTBF belga hírügynökség. 12. A szövetségi ügyészség nyomozást indított terrorcselekmény miatt a lövöldözés ügyében. 13. „Vannak a történeteknek olyan elemei, amelyek terrorcselekményre utalnak” – nyilatkozott Eric Van Der Sypt, a vádhatóság szóvivője. 14. A *La Libre Belgique* című újság arról számolt be korábban névtelen rendőrségi forrásokra hivatkozva, hogy a férfi azt kiáltotta, „Allah Akbar!” (Allah hatalmas!), mielőtt lelőtték, ám ezt lapzártáig még nem erősítették meg. 15. Liège-ben egyébként nem ez volt az első erőszakos támadás. 16. 2011 decemberében négy ember halálát okozta, és több mint 120 belgát megsebesített egy merénylő, aki kézigránátokkal és géppisztollyal vette célba a karácsonyi vásárt a város központi terén. 17. A büntetett előéletű Nordine Amrani a rendőrökkel vívott tűzharcban vesztette életét. 18. A hatóságok akkor jelezték, nem terrortámadásról volt szó, az ámokfutás elszigetelt bűncselekmény volt. 19. A terrorfenyegetéseket ellenőrző belga központ most közölte, nem emelik az országos terrorkészültség szintjét, amely a négyes fokozatú skálán továbbra is kettes szintű marad. 20. Belgium magas készültségben van a sorozatos dzsihadista támadások miatt, amelyek az utóbbi években érték az országot és szomszédait. 21. Brüsszelben 2016 márciusában három öngyilkos merénylő 32 ember életét követelte, majd ugyanabban az évben újabb merénylő támadott meg két rendőrt, miközben Allah Akbart kiabált. 22. A támadásokat követően a brüsszeli Molenbeek negyed az iszlamista terrorhálózat egyik európai központjaként vált ismertté, miután kiderült, hogy hosszabb-rövidebb időre többen is megfordultak ott a 2015-ös párizsi és a 2016-os brüsszeli merényletek elkövetői közül. 23. A belga felderítés tavaly arról tájékoztatót, a 96 ezer lakosú negyedben 51, a terrorizmushoz köthető szervezet működik.

The Status of the Paragraph in Written Texts

In the present paper, content-based as well as functional and formal features of the paragraph structuring of written texts are outlined and discussed. The importance of the role of key words as well as frame-based conceptual knowledge are pointed out. In the second part of the study the results of an empirical investigation of the paragraph indentation of two media texts by 114 Hungarian university students, newspaper articles based on the same news, published on the same day in two daily papers, are presented and evaluated. The role of key words and frame-activation is identified and highlighted in the process.

2.

Füst Milán *Köd előttem, köd utánam...* című versének és angol fordításának korreferenciális elemzése

BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT †

1. Bevezetés

Tanulmányunk célja a Petőfi S. János által kidolgozott korreferenciális elemzés (Petőfi S. 1998), ezen belül pedig különösen az elemzés formalizmusának lényegét alkotó korreferenciális indexek alkalmazása Füst Milán *Köd előttem, köd utánam...* című versének és a vers angol fordításának (*From Mist to Mist*, ford. Tótfalusi István) poliglott vizsgálatára. A versszöveg és angol fordításának összevetése és párhuzamos elemzése segítségével szeretnénk megmutatni, hogy a korreferenciális elemzés olyan formalizmust biztosít, amelynek segítségével a különböző nyelvű szövegeknek az egyes nyelvektől független metanyelvi reprezentációja hozható létre. Ennek alapján egyrészt igazolható a párhuzamosan vizsgált versszövegek kohéziója, másrészt a megfelelő értelmezési séma és a szükséges háttértudás hozzáadásával felépíthető egy olyan hiperszöveg, amely biztosítja a vizsgált versszövegek koherenciáját. Ennek igazolására megadjuk az általunk választott vers egy lehetséges hipertextuális értelmezését.

2. A kiválasztott vers és angol fordításának korreferenciális elemzése

Az alábbiakban párhuzamosan adjuk meg a magyar és az angol szöveg szövegmondatainak korreferenciális elemzését. Az alkalmazott formalizmus részletes leírása és alkalmazása különböző szövegekre (és szövegtípusokra) az *Officina Textologica* korábbi köteteiben megtalálható, így itt csak azokra az új formai elemekre térünk ki, amelyeket a jelenlegi tanulmányban alkalmazunk először.

Tanulmányunk középpontjában a korreferenciális elemzés poliglott vonatkozásai állnak, ezért az elemzés során kizárólag az egyes szavak és kifejezések korreferenciális vonatkozásait vizsgáljuk szövegmondatonként, különös tekintettel az eredeti szöveg és a fordítás összevetésére.

2.1. A vers első szövegmondata

Füst Milán: <i>Köd előttem, köd utánam...</i>	Milán Füst: <i>From Mist to Mist</i>
[K01]	K[01]
[k01] Mint akit[i01] hordóf[i02] tetejénf(i02)[i03] a saját[i01] horkolása(i01)f[i04] ébreszt,	[k01] Like one[i01] who[i01] is waked up by his own[i01] snores(i01)f[i04] on a barref[i02] topf(i02)[i03]
[k02] Nem tudja [ő[i01] azt[k03]],	[k02] And [he[i01]] knows not [the way[k03]],
[k03] mint került [ő[i01]] odaf(i02)[i03],	[k03] how he[i01] has got theref(i02)[i03],
[k04] Körötte [=az ő[i01] környezetében(i01)f[i05]] pókokf[i06], dongafákf[i07] s lábatlan bábokf[i08] furcsa népef(i08)[i09] [hemzseg]	[k04] With spidersf[i06], barrel stavesf[i07] and a queer folkf(i08)[i09] of legless puppetsf[i08] [teeming] all around [him[i01]] [=in his[i01] neighborhood(i01)f[i05]]
[k05] s [ő[i01]] fázik is...	[k05] and he[i01] is freezing too,
[k06] Ugy ébredtem [én[i01]] rá [arra[k07]] egykor,	[k06] So did I[i01] wake up once to it[k07]
[k07] hogy [én[i01]] itt[i10] vagyok...	[k07] that I[i01] am here[i10]...

Az első szövegmondatban (K[01]) a magyar szöveg és az angol fordítás korreferenciális indexekkel azonosítható entitásai (a megfelelő kiegészítések, betoldások után) egy az egyben megfeleltethetők egymásnak.

A korreferenciális indexek meghatározásakor egy új jelölést is alkalmaztunk. Felfogásunk szerint a korreferenciális indexek az általuk jelölt szavak (referenciális) jelentéstartalmát azonosítják, pl. a lírai ént azonosító [i01] index – egy lehetséges értelmezésben – magát a költőt. Ezzel szemben az első öt kommunikációs egységben ([k01]–[k05]) a 'Mint' kötőszó után következő hasonlatban szereplő nyelvi elemek (a hordó, pókok stb.) nem a szó szerinti jelentésnek megfelelő entításokat azonosítanak (pl. a 'hordó' nem egy „igazi” hordót, a 'pókok' nem „valóságos” pókokat stb.), hanem egy nekik megfeleltethető, például hozzájuk hasonlított vagy csak a képzeletben létező entitást. Ezt a nyelvi konstrukciót a matematikai szövegekben szokásos módon, **f[...]**, **g[...]**, **h[...]**,... formális leképezésekkel fogjuk jelölni. Ennek megfelelően pl. **f[i02]** jelöli a 'hordó'-nak megfeleltetett entitást, **f[i06]** a 'pókok'-nak megfeleltethető entításokat stb. A korreferencialitás szempontjából lényeges, hogy ha például [i02] egy „valóságos” hordót (is) jelölne a szövegben, **i[02]** és **f[02]** akkor sem valósítana meg korreferenciális kapcsolatot.

A [k04] kommunikációs egységben az **f[i08]**, ill. **f(i08)[i09]** korreferenciális indexekkel azonosított „látatlan bábok furcsa népe” (a queer folk of legless puppets) esetén már az *eredeti* kifejezés (**[i08]**) referenciája sem egyértelmű, ezért értelmeznünk kell (ti. ha nem értjük, hogy szó szerint mire utalnak a 'látatlan

bábok', akkor a 'Mint' utáni hasonlatban sem tudunk velük mit kezdeni). A 'látatlan bábok furcsa népe' a 'körötte pókok' miatt akár rovarbábokra is utalhatna, de a vers mesemotívumai miatt (vö. pl. Beney 1979) inkább a bábjátékokban használható bábok a valószínűbb értelmezés; különösen ha arra gondolunk, hogy egyes bábokat a kezünket a bába dugva mozgathatunk, amelyeknek így valóban, a szó szoros értelmében „nincs lábuk”. Ha viszont ezt az értelmezést fogadjuk el, akkor a lírai én a helyzetét egy mesevilághoz hasonlítja, amelynek lakói bábuk, dongafák, pókok stb.

Érdeemes megjegyezni, hogy Carlo Collodi *Pinokkiója*, amikor melegedni próbál, a parázs felé teszi a lábát, és ezáltal elveszíti, Pinokkió ugyanis fabábu, a lába is fából van, amely a parázs felett elszenesedik. Még két érdekes egyezés:

- Pinokkiót a „zöld halász” kifogja és egy hordóba dobja, „tőkehalak, pérhalak, tengerinyelvek, tengeripókok, szardellák” és a márnák mellé;
- Pinokkió a történet végén átalakul, és a Tündér segítségével fabábuból igazi kisfiúvá válik.

Ehhez még tegyük hozzá, hogy a vers címének egyik értelmezése lehet az, hogy ha a benne kifejezett varázsmondatot kimondjuk, akkor egy mesevilágba lépünk, és megtörténik a csoda.

Van azonban a 'látatlan bábok'-nak egy jóval mélyebb, apokaliptikus értelmezése is. Ez A PUSZTULÓ (KÁRHOZOTT) LELKEK LÁBATLAN BÁBOK metaforán alapul (vö. Astarius 2017), és lényege, hogy a kollektív tudattalan mesebeli (vagy álombeli) világából a „valóságos” életre ébredő szellem (vagy lélek) találkozik a földi világ, a földi élet pusztulásra ítéltetett, kárhozott lelkeivel, akik végső (halál)táncukat járják a Templomhegyen (vö. Mount Moriah):

Come run the Boston Marathon with me
side by side with twenty-six thousand souls,
and race fleet-footed Mercury on trail
of courage to approach last finish line
where bomb of nails explodes in flames of hate.

We are the legless puppets who will dance
on Mount Moriah where old bearded father
hesitates to sacrifice his only son
who fights to build an empire on our skulls
as we prove ourselves in the race for wealth.
The angry joker with camera eyes
holds ancient religious book in wood hand,
erasing prophecies of desert kings
till every page is blank and streaked with blood
of innocent children murdered by bombs.

Surazeus Astarius: *Boston Marathon Bomb* (részlet)
(Astarius 2017: 578)

Bár Füst Milán értelemszerűen nem olvashatta a fenti sorokat, művészete erejét jelzi, hogy ez az értelmezés a versbe teljesen koherens módon beilleszthető. Emellett maga Füst Milán adja meg a vers *címének* egy olyan értelmezését, amely a *Prédikátor könyvének* „minden hiábavalóság” alap gondolatával rokon: „A bölcs maga elé néz, a balga vaktában megy. De arra is rájöttem, hogy egy és ugyanaz a sorsa mind a kettőnek. [...] A bölcs meghal éppen úgy, mint a balga.” (Préd 2, 14–16). Lássuk mindezt Füst Milán tollából, bibliai szövegkörnyezetbe ágyazva:

„Köd előttem, köd utánam. / Úgyis eltűnünk nyomtalan s ki veszi számba a falevelek életét?” (Füst Milán: *A Genézis új könyve I*: 120–121.)

„Büszke emberiség! Hol vannak vajon kincseitek? / Kérnélek, mondjátok meg, hol a múltotok s a jövőtök is hol van, melyik zsebetekben? Vagy rosszul látok talán, – hogy nem látok mást, mint egyetlen napot? / Avagy egy nap – mindenetek talán? S köd előttetek, köd utánatok? Ti szegények! / Szólnak s a halál angyalának arcát figyelik. Ki áll ezalatt kardjával az áradat mentén féloldalt.” (Füst Milán: *A Genézis új könyve I*: 166–169.)

2.2. A vers második és harmadik szövegmondata

A korreferenciális indexek a következő két szövegmondatban (K[02]–K[03]) is közvetlenül megfeleltethetőek egymásnak.

[K02]	[K02]
[k08] Ahonnan[i11] [én[i01]] jöttem, –	[k08] There whence[i11] I[i01] came
[k09] [ott[i11]] jobb dolgom volt [nekem[i01]] ennél, [=mint itt[i10]]	[k09] [there[i11]] I[i01] had been better off than here[i10],
[k10] [én[i01]] esküszöm.	[k10] I[i01] swear,
[K03]	[K03]
[k11] Lehettem [én[i01]] bármiféle[i12],	[k11] I[i01] could be any thing[i12]
[k12] tetszésem szerint [=ami[i12]] tetszett nekem[i01]	[k12] that[i12] I[i01] took fancy to,
[k13] s [nekem[i01]] nem volt szívem(i01)[i13],	[k13] and [I[i01]] had no heart(i01)[i13],
[k14] De [én[i01]] táncolhattam itt és ott[i14]...	[k14] But I[i01] was free to dance once here, once there[i14]...
[k15] [ti[i15]] ezt[k14] megértitek?	[k15] do you[i15] conceive [that[k14]]?

A második szövegmondatban lévő [k08] kommunikációs egységben megjelenő „Ahonnan jöttem” és az ennek megfeleltetett [i11] referencia a vers értelmezésének egyik kulcseleme, az első szövegmondatban lévő [k07] kommunikációs egységben szereplő „itt vagyok” és az ennek megfeleltetett [i10] referenciával együtt.

2.3. A vers negyedik és ötödik szövegmondata

[K04]	[K04]
[k16] Szeszélyes voltam [ott[i11] én[i01]], [és] illanó	[k14] I[i01] was capricious there[i11] and fugitive
[k17] S ha [én[i01]] elfáradtam [mindezekben[k14], [k16]],	[k17] And, [when I[i01] was] tired of all that[k14], [k16].
[k18] [akkor[k17]] kis körömben(i01)[i16] bárhol(i16)[i17] bujtam [én[i01]] el,	[k18] [then[k17]] if I[i01] hid at any place(i16)[i17] within my modest range(i01)[i16] –
[k19] – lappangtam titkosan [én[i01]] ott[i17]].	[k19] I[i01] lurked in secrecy [there[i17]].
[K05]	[K05]
[k20] Több rejtély[i18] volt a lét[i19] nekem[i01] s több édesség[i20]:	[k20] Being[i19] was more of a riddle[i18], more of sweetness[i20] [for me[i01]]:
[k21] oly jó volt [nekem[i01]] álom[i21] mélye(i21)[i22] meleg köpenyed(i22)f[i23] [és [k22], [k23], [k24]]!	[k21] depths(i21)[i22] of sleep[i21], how great it was [for me[i01]] in your warm cloak(i22)f[i23] [and [k22], [k23], [k24]]!

A korreferenciális indexek a következő két szövegmondatban (K[04]–K[05]) is közvetlenül megfeleltethetőek egymásnak. A magyar és angol szöveg [k17]–[k18] kommunikációs egységeinek nyelvi kifejezőmódja azonban nem teljesen megegyező: a magyarban szereplő *ha ... akkor bárhól ... [akkor] ...* szerkezetnek az angol szöveg *amikor ... [akkor] ha bárhól ... [akkor] ...* felel meg.

A [k18] szövegmondatban szereplő „kis körömben” (*within my modest range*) kifejezés jelentésében benne van a kör pereme (ti. ezen belül kell a beszélőnek tartózkodnia), ami utalhat a későbbi ’kút’-ra, ill. a korábbi ’hordó’-ra, pontosabban az annak megfeleltetett entitásra is (pl. a kút kávája, ill. a hordó pereme és abroncsa is gyűrű alakú). Ez a konnotáció a fordításból a ’range’ (hatókör, hatáskör, körzet stb.) szó használata miatt kimarad (ld. még a következő megjegyzést is).

A [k21] szövegmondatban szereplő ’álom mélye’ (dephts of sleep) kifejezés angol fordítása esetében az ’álom’ helyett az ’alvás’ (sleep) használata rendkívül érdekes kérdést vet fel. A versben Füst Milán egy mesebeli figurát („illanó” lelket, szeszélyes szellemet, szívtelen koboldot, táncoló törpét, rejtélyes tündét stb.) ábrázol, és ebben a létformában egyáltalán nem biztos, hogy az álomhoz *alvás* szükséges. Egyrészt azért, mert az ’álom’ és az ’álmodozás’, a „fantázia fejedelemsége” (Rákosi 2004: 94) rendkívül közel állnak egymáshoz, és Füst Milán művészi-esztétikai szemléletében az „írás nem más, mint az álmok folytatása” (i.m.: 93). Másrészt (és főként) pedig azért, mert Füst Milán művészi felfogásában az „élet, a létezés megfoghatatlan, sokkal inkább álomszerű, mint valóságos”, az élet és a

létezés „inkább káprázat, mint valóság”, az élet „tűnékeny látszat”, „álomszerű tünemény”, „valamiféle álom” (Rákosi i.m.: 95).

Mindez az irodalom egyik legnagyobb hatású metaforájához vezet, amely szerint AZ ÉLET ÁLOM. Klasszikus példa Prospero monológja a *Viharból*; ez azért is érdekes lehet, mert Shakespeare színművében a központi szerepet játszó Ariel egy ’légi szellem’, Prospero akaratának (szellemének) megtestesítője. Érdekes felfigyelni Shakespeare „our little life / Is rounded with a sleep” gondolatára is, különösen Füst Milán ’kis körömben’ kifejezése vonatkozásában (jegyezzük meg, hogy a Shakespeare idézetben is ’sleep’ szerepel, amit mind Babits Mihály, mind Mészöly Dezső ’álm’-ként fordít). A körkörös világ képe pedig

AZ ÁLOM EGY MÁSIK, „KÖRKÖRÖS” VILÁG (ti. amely a világunkat körülveszi), és

AZ ALVÁS KÚT (amely ebbe a világba vezet, a ’kút’ ti. ezzel a másik világgal köti össze az ébrenlét „valóságos” világát)

koherens metaforarendszert is magában foglalhatja. Az ébrenlét világát „körkörösen” körülvevő, magában foglaló álomvilág és az ezzel összefüggő AZ ÉLET ÁLOM metafora az alapja Jorge Luis Borges *Körkörös romok* című elbeszélésének is. A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy ez a vonatkozás Babits Mihály *Vihar*-fordításában csak részben jelenik meg, Mészöly Dezsőéban pedig teljesen eltűnik.

2.4. A vers hatodik szövegmondata

[K06]	[K06]
[k22] S [mily jó volt nekem[i01]] időnként lengedezni zúzmarák[i24] felett,	[k22] [and how great it was for me[i01]] To sway around from time to time and sail above hoar-frost[i24],
[k23] vagy [jó volt időnként] lenni saját-magam[i01] jégvirág[i25]	[k23] [or it was great from time to time] to be a frost-work[i25] myself[i01]
[k24] S [mily jó volt nekem[i01]] jégvirágként[i25]] pattogva, kerengözve kivirágzani egy sötét ablakon[i26].	[k24] And [and how great it was for me[i01]], as a frost-work[i25],] cracking, wheeling to burst into leaves upon a window dark[i26]!

Az első jelentősebb eltérés a magyar és angol szöveg között a hatodik szövegmondatban (K[06]) jelenik meg. A korreferenciális indexek itt is közvetlenül megfeleltethetőek egymásnak. Azonban a [k22] kommunikációs egységben az „időnként lengedezni zúzmarák felett” fordítása „To sway around from time to time and sail above hoar-frost”, amely a ’sail’ ige használatával egy új jelentéstartalmat és egyszerűsített egy szép, de az eredeti versben nem szereplő metaforát emel be a szövegbe (A LÉLEK VITORLÁS HAJÓ).

A [k23] és [k24] kommunikációs egységben szereplő 'jégvirág' és 'kivirágzani' kapcsolatát (amelyet a magyar 'jégvirág' fogalmi metafora természetessé tesz) az angol 'frost-work' és 'burst into leaves' fordítás A JÉGVIRÁG VIRÁG metaforán keresztül adja vissza. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a [k24] kommunikációs egységben szereplő „S pattogva, kerengőzve kivirágzani” (And cracking, wheeling to burst into leaves) fordításakor a 'kerengőzve' esetében a 'dancing' vagy esetleg a 'waltzing' is megfontolandó alternatívákat jelentene (mindamellet a 'wheeling' is arra utal, hogy a 'jégvirág' „körkörösén” egyre nagyobb területet foglalhat el a fagyott ablakon). Kérdés persze, hogy Füst Milán archaikus vagy tájnyelvi szóhasználata ('kerengőzve') pusztán retorikai célokat szolgál – mint Füst Milán számos versében –, vagy szándékosan a „keringő” metaforát kívánja elkerülni; ebben a kérdésben a fordító és/vagy a vers értelmezője szabadon foglalhat állást.

2.5. A vers hetedik, nyolcadik és kilencedik szövegmondata

[K07]	[K07]
[k25] Homályos udvar[i27] ez,	[k25] It is a dim old backyard[i27]
[k26] amelyre[i27] [én[i01]] gondolok.	[k26] that[i27] I[i01] have in mind.
[K08]	[K08]
[k27] Itt[i27=i11] éltem én[i01] e lét[i28=i10] előtt [=megelőző léteben(i01)[i29]],	[k27] Before [=in my[i01] former existence(i01)[i29]] this sad existence[i28] I[i01] lived there[i27=i11],
[k28] [én[i01]] tudom [azt[k27]].	[k28] I[i01] know [that[k27]].
[K09]	[K09]
[k29] E helyt[i27] rejtőzött álmatag' Fügőleges és lassú életem(i01)[i29].	[k29] That's where[i27] my dreamy, slow And vertical life(i01)[i29] went on concealed.

A korreferenciális indexek a következő három szövegmondatban (K[07]–K[09]) is közvetlenül megfeleltethetőek egymásnak. A [k27] kommunikációs egységben azonban a magyar szöveg „e lét előtt” kifejezésének angol fordítása „before this sad existence” (= e *szomorú* lét előtt) a 'szomorú' jelző használatával egy új jelentéstartalmat ad hozzá a szöveghez.

A [k29] kommunikációs egységben szereplő „E helyt rejtőzött álmatag' / Fügőleges és lassú életem”. (That's where my dreamy, slow / And vertical life went on concealed) idézetben a 'fügőleges és lassú élet' értelmezése a vers egyik kulcskérdése. A 'fügőleges élet' szimbóluma ugyanis – különösen a későbbi 'kút' szimbólummal együtt, amely „a világ vertikális tagoltságú rendjének képe: az alvilág, a föld és az ég összekötője” (Pál–Újvári 2001: 301) – a valóságos és az álombeli, a személyes és kollektív tudattalanban tükröződő világok vagy létszférák 'fügőleges' elhelyezkedésére és összeköttetésére utalhat, és erősen spirituális

jelleget ad a versnek (vö. még Nagy 2018; Steinmüller 2015; Becht 2014):

A ’kút’ a mesékben „jelképes út az ég és a föld mélye között: a lent és a fönt sokszor elválaszthatatlanul egyé válik. Minden ősi mese és legenda szerint egy másik világból, fönről vagy a mélységekből érkezünk” (Beney 1979: 99). Például a Grimm testvérek meséjében, a *Holle anyó*ban a szép és szorgos, de gonosz mostohája által látástól vakulásig dolgoztatott lány belelejt az orsóját a kútba, utána ugrik, és „csodálatos tájra érkezik” (uo.).

A ’lassú élet’ ebben a kontextusban az idő viszonylagosságát, az idő múlásának különbözőségét fejezi ki az egyes létszférákban. Példa lehet erre a *Vágyakozás* című japán népmese, amely a különböző létszférák közötti „átjárás” is magában foglalja. Fiatal korában Jumetaró találkozik egy rókatündérrel, aki elejti a kendőjét, amelyet Jumetaró egész életében őriz, várva a rókatündért, hogy visszatérjen. Élete végén ismét megjelenik a rókatündér, hogy elvigye a kendőt:

– De... miért most? Miért ilyen hosszú idő elmúltával jöttél vissza a kendőért? – kérdezte elfülő hangon Jumetaró.

– Még hogy hosszú idő! – kacagott a tündér csilingelő hangon. – Hiszen a mi világunkban egyetlen nap tesz ki hetven emberi évet. Csaknem azonnal visszajöttem a kendőért! – Azzal a tündér kikapta az öreg kezéből a kendőt, búcsút intett, visszaváltozott rókává, s eltűnt a kerítés résén át.

(Takeya 2011: 122)

A *Gyűrűk Ura* hasonló motívuma, amikor Arwen, a tündekirály Elrond lánya Aragornnak adja a nyakláncát. Azonban Arwen a halandó földi életet és az anyaságot választja a tündék halhatatlan élete helyett. Aragorn és Arwen megházasodnak és boldogan élnek, amíg meg nem halnak...

2.6. A vers tizedik és tizenegyedik szövegmondata

A korreferenciális indexek az utolsó két szövegmondatban (K[10]–K[11]) is közvetlenül megfeleltethetőek egymásnak. A ’kút’ és különösen a bölcsőt ringató ’asszony’ értelmezésére, fontosságuk miatt, a következő pontban térünk ki.

[K10]	[K10]
[k30] Egy asszony[i30] állt a kút[i31] előtt	[k30] A woman[i30] stood [by the well[i31]],
[k31] és [az asszony[i30]] bölcsőt[i32] ringatott [a kút[i31] előtt]...	[k31] [and she[i30] was] rocking a cradle[i32], by the well[i31]...
[K11]	[K11]
[k32] S én[i01] néztem őt[i30].	[k32] And I[i01] was watching her[i30].
1933	(ford. Tóthfalusi István; in: Füst 1990: 48–51)

Összességében megállapítható, hogy Füst Milán *Köd előttem, köd utánam...* című verse és angol fordítása – néhány egészen kis kivételtől eltekintve, pl. az [i28] korreferenciális index esetén 'e lét' ≠ 'sad existence' – egy az egyben megfeleltethető egymásnak. Ezáltal a korreferenciális indexek jegyzékének elkészítéskor az indexeknek megfelelő entitások magyar és angol megnevezése egyfajta „szótárként” párhuzamba állítható, de ettől most eltekintünk. A fenti elemzésből kiindulva természetes módon elkészíthető a versszöveg kohéziójának vizsgálatában fontos szerepet játszó korreferenciaindex–szövegmondat mátrix is (vö. Boda–Porkoláb 1998: 54), de mivel jelen tanulmányunk célja a kiválasztott vers és fordításának poliglott elemzése, ettől is eltekintünk.

A versszöveg korreferenciális szerkezetének elemzése a szövegkohézió feltárásának hatékony (és explicit) eszköze, azonban a szövegkoherencia megállapításához szükség van a vers értelmezésére is. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

3. A vers egy lehetséges értelmezése

A vers kulcskérdése, hogy a „homályos udvar”, a „születés előtti nemlét megfoghatatlan álmvilága” (Rákosi 2004: 99) hol található, azaz Füst Milán versének szeszélyes szellem- vagy mesealakja melyik létsíkon létezik? Mit ábrázolnak a vers „áradó képei”, amelyek „egy másféle, megfogalmazhatatlan létből a valóságos életbe sodornak” (Beney 1979: 96)? Az álomra való utalások ('álm mélye', 'álmatag'), a vers képeinek „álombeli tarkasága” (i.m.: 97) és a vers meseszerű motívumai valószínűvé teszik a lírai én képzeletbeli áthelyezését, „leszállását” a **(személyes és kollektív) tudattalan belső világába**. Ebben az értelmezésben a vers szimbolikusan egy személyes (elfojtott vagy elfelejtett, pl. gyermekkori) emlék és egy ezzel elválaszthatatlanul összefonódó, a kollektív tudattalanból, az emberiség kollektív emlékezetét visszatükröző mitológiai vagy mesevilágból származó időtlen, archetipikus tudattartalom felszínre jutását és tudatosulását, „öntudatra ébredését” jelenítheti meg. A személyes motívum közel hozza, és érzelmekkel, indulattal telíti, a meseszerűségben és „ködös”, „homályos” álomszerűségben kifejeződő kollektív múlt pedig végtelenül kitágítja a vers időhorizontját és látomásossá teszi a benne kifejeződő tartalmat. Ebben az értelemben a 'kút' nemcsak térbeli átjáró a kollektív tudattalanban kifejeződő régmúlt korok és a valóság, az „itt és most” között, hanem időbeli is. Ahogy Thomas Mann írja a *József és testvérei* (1933–1943) bevezetésében: „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?”

Értelmezésünk szerint a vers **legfontosabb tartalmi eleme a (kollektív) tudattalan álombeli világából a „valóságos” életre ébredő, (újra és újra) megszülető gyermeki szellem vagy lélek**. Az átalakulás, metamorfózis mozgatója minden bizonnyal a bölcsőjét ringató asszony, és az általa (szimbolikusan) kifejezett életérzés iránt érzett vágyakozás, amit a vers utolsó sora („S én néztem őt.”) kimondatlanul

is sugall. A vers a vágyról magáról azonban nem beszél, pusztán a titokzatos tárgyáról; az okokat így már nekünk kell megkeresnünk. Segítséget adhat ehhez az, hogy a bölcsőt ringató asszony az *Anyá* (vagy általánosabban a Szülő, a Gondviselő; a Nemzet, a Szűzanya, az Anyaszentegyház; ill. még általánosabban az egész Emberiség, ill. az emberi kultúrát magába foglaló szimbólumrendszer, a „nooszféra”, vö. Hankiss 2006: 102–103 et passim) archetípusa, aki vigyázza, gondozza, neveli, gyarapítja a bölcsőben szunnyadó, a gyermekben megtestesülő Életet, a Jövőt. Az Anya örök feladata, hogy megpróbálja megvalósítani a fiatal, öntudatra ébredő személyiség első, kritikus éveinek gondtalanságát, biztonságát. Ez a „felnőtt” élet hányattatásai során fokozatosan a múlt ködébe vész, de az álmokban az elveszett Éden, a mítikus Aranykor újra és újra megjelenik; ez az a „homályos udvar”, ahová a „legbelső én” mindig visszavágyik és álmában újra meg újra visszatalál. A két létállapot közti éles különbségre utal a vers angol fordításában megjelenő ’sad existence’ (szomorú lét), szembeállítva a korábbi léttel, amelyben „Több rejtély volt a lét nekem s több édesség”. Ebben az értelemben a „Köd előttem, köd utánam...” lényegében „az ember tragédiáját” fejezi ki a líra bensőséges eszközeivel. A párhuzam felvetése azért is indokoltnak tűnik, mert Madách Imre műve a fiatal Füst Milán egyik meghatározó irodalmi élménye volt: „Akkor betéve tudtam minden sorát”, „a Hamleten kívül ez a könyv volt rám legnagyobb hatással életemben”, „gondolataim alap építőménye lett” (Füst 1923).

Az Anya archetípusa elválaszthatatlan a születéstől, amely a boldog, felhőtlen gyermekkorral együtt a valóság, az élet csodáinak ígérését hordozza. Ez az ígérlet a bontakozó gyermeki lélekben egy olyan mesevilágban fejeződik ki és rögzül, amely – egyebek közt – értelmet (és ezzel együtt egy sorskönyvet, vö. Berne 1972) ad az életnek. A mindennapokban „pozitív érzéseinkből meríthetünk erőt, az előttünk álló elkerülhetetlen viszontagságok során pedig csak a jövőbe vetett hitünkre támaszkodhatunk” (Bettelheim 1988: 10). Ezt a hitet a gyermekben leginkább az évszázados (évezredes) múltra visszatekintő (nép)mesék alakíthatják ki. A mesék (ellentétben a személyiség fejlődésében szintén meghatározó szerepet játszó mítoszokkal) mindig optimisták, és jól végződnek, „bármilyen félelmetesen komolyak legyenek is a történet egyes vonásai” (i.m.: 52). A bennük megjelenő archetípusok és cselekvési mintázatok megléte az életút során (Hankiss Elemér kifejezését használva) szó szerint élet-halál kérdése (vö. Hankiss 2006: 103). A modern társadalmakban permanensen jelen levő, már-már elviselhetetlen mértékű félelmet és szorongást, a „lelkünkben lévő dzsungelt” (i.m.: 45) ugyanis csak egy olyan szimbolikus világ képes kezelhetővé tenni, amely értelmet ad az életnek, folyamatosan megerősíti „a jó elnyeri megérdemelt jutalmát, a gonosz méltó büntetését” mesei alapelvét, és azt, hogy bármilyen nehézség legyőzhető, ha a személyiség „bátran szembeszáll a leküzdhetetlennek látszó akadályokkal” (Bettelheim i.m.: 15).

A fentiek alapján tömören úgy is összefoglalhatnánk Füst Milán *Köd előttem, köd utánam...* című versének mondanivalóját, hogy az „édes, titokzatos és rejtélyes” álombeli lét és a „hideg és furcsa” valóság között csak a mesék és a bennük rejlő szimbólumok varázslatos világa teremthet harmóniát. A mesevilág ígéréteiben testesül meg az az életösztön, amely még a legnehezebb, legreménytelenebb élethelyzetben is képes felébreszteni az alvó lelket, életre keltve „azokat a segítő erőket, amelyek mindig lehetővé tették az emberiség számára, hogy a csapásokból megmeneküljön, és a leghosszabb éjszakából is felébredjen” (Jung 2003:79). Az álmából pedig a lélek megújulva, reménnyel telve tér vissza a hideg, de mindig új lehetőségekkel kecsegtető valóságba.

Irodalomjegyzék

- BENEY Zs. 1979. *Nyitva van az aranykapu*. Budapest, Móra Könyvkiadó.
- BERNE, E. 1972. *Sorskönyv*. Budapest, Háttér Kiadó.
- BETTELHEIM, B. 1988. *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BODA I. K.–B. PORKOLÁB J. 1998. Korreferenciális kifejezések és korreferenciarelációk. Példaszöveg: Szent János Apostol Jelenéseinek könyve. 21: 9–23. Az új Jeruzsálem. (Részlet) In: Petőfi S. J. (szerk.): *Officina Textologica 2*: 32–56.
- HANKISS E. 2006. *Félelmek és szimbólumok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- JUNG, C.G. 2003. *A szellem jelensége a művészetben és a tudományban*. Budapest, Scholar Kiadó.
- PÁL J.–ÚJVÁRI E. (szerk.) 2001. *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, Balassi Kiadó. http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm. (Letöltve: 2014. 04. 21.)
<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szimbolumtar/adatok.html>. (Letöltve: 2019. 03. 17.)
- PETŐFI S. J. 1998. Korreferenciális elemek és korreferenciarelációk. Példaszöveg: Mt. 9,9–13. Máté meghívása. In: Petőfi S. J. (szerk.): *Officina Textologica 2*: 15–31.
- RÁKOSI M. 2004. *Füst Milán álmformája*. Szeged, JATEPress Kiadó.

Forrásjegyzék

- ASTARIUS, S. 2017. *My American Harp*. <https://books.google.hu/books?id=jrUtDwAAQBAJ>. (Letöltve: 2018. 10. 31.)
- BECHT R. 2014. A bűvös henger. In: *Elindító őszi líra – Sopron anno*. <https://sopronanno.hu/irodalom/becht-rezso-a-buvos-henger-elindito-oszi-lira>. (Letöltve: 2018. 10. 18.)

- [Biblia 2001] *A katolikus Biblia*. Budapest: Szent István Társulat: <http://mek.oszk.hu/00100/00176/>. (Letöltve: 2019. 01. 20.)
- COLLODI, C. 2018. Pinokkió (ford. és átd. Rónay György). http://www.18pedagogia.hu/sites/default/files/node/attachments/carlo_collodi_-_pinokkio.pdf. (Letöltve: 2018. 11. 02.)
- FÜST M. 1923. Emlékezés kétféle nevelőmről. *Nyugat* 16/3. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00331/10011.htm>. (Letöltve: 2019. 01. 30.)
- FÜST M. 1926. A Genezis új könyve I. *Nyugat* 19/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00409/12704.htm>. (Letöltve: 2019. 01. 20.)
- FÜST M. 1990. *25 Poems / 25 vers* (translated by István Tótfalusi). Budapest, Maecenas.
- MÉSZÖLY D. 1988. *Új magyar Shakespeare*. Budapest, Magvető Kiadó.
- NAGY J. 2018. Élet-halálkérdés – 1. *boldogság.net*. (Nagy Jenő honlapja.) http://www.boldogsag.net/index.php?option=com_content&view=article&id=34990:elet-halalkerdes-1&catid=1375:elet-es-halalkerdesek&Itemid=999. (Letöltve: 2018. 10. 18.)
- SHAKESPEARE, W. 1981. *A vihar* (ford. Babits Mihály). Budapest, Európa Kiadó.
- STEINMÜLLER Cs. M. 2015. Belső Lényem... 2. rész. *Ébredésem Útján*. (Steinmüller Csilla Magdolna blogja.) <https://ebredesemutjan.wordpress.com/2015/07/22/belso-lenyem-2-resz/>. (Letöltve: 2018. 10. 18.)
- TAKEYA, K. (szerk.) 2011. *Japán népmesék*. Budapest, Kossuth Kiadó.

The co-referential analysis of the poem „Köd előttem, köd utánam...” by Milán Füst and its English translation

The aim of the study is demonstration of the effectiveness of co-referential analysis elaborated by János S. Petőfi (Petőfi S. 1998), with special respect to the creation and use of co-referential indices constituting the centre of the formalism of the analysis, in the polyglot, comparative and parallel examination of the poem „Köd előttem, köd utánam...” by Milán Füst and its English translation „From Mist to Mist” by István Tótfalusi. The basic idea of the examination lies in that co-referential analysis provides a formalism capable to create a metalingual representation of the texts in various translations, that is, co-referential indices and their relationships make it possible to construct a text representation which is independent of the individual languages of the texts (in our case, Hungarian and English). In addition that the analysis formally shows and so verifies the cohesion, it supports revealing the coherence of the texts by building a hypertext representation around the texts. The hypertext representation contains the texts themselves, the background knowledge necessary to interpret the texts, and an appropriate interpretation scheme. It provides a firm basis for the hypertextual interpretation of the poem, which is likely to serve as the most effective way of proving the overall coherence of the poetic texts.

3.

Helynévrendszertani vizsgálatok statisztikai megközelítésben

DITRÓI ESZTER

1. Bevezetés

Az interdiszciplináris szemléletmód a tudományos kutatómunka legintenzívebben fejlődő területe: két vagy több tudomány módszertani érintkezéséből olyan eredmények szülehetnek, amelyek eddig rejtve maradtak a kutatók előtt. A nyelvészet sok tudományterület módszertanát hasznosította már (gondolhatunk itt a szociológiára, pszichológiára stb.), az összevető statisztikai megközelítések nyelvészeti irányú felhasználása pedig újabban igen jelentős eredményekre vezetett (ld. dialektometria). Utóbbihoz hasonló módszertant a nyelvészetben belül a névtannak is érdemes lenne adaptálni: a névtan/helynévtan és az összevető statisztika kapcsolódása ugyanis olyan kérdések megválaszolását tehetné lehetővé, mint például egyes helynévrendszerek hasonlósági fokának megállapítása. Szűkebb értelemben véve tehát a helynévrendszerek komparatív analízisét végezhetjük el. Így láttathatók lesznek statisztikailag is igazolt névföldrajzi területek, a sokat vitatott névjárási határok is. Eddigi munkáimat ebben a témakörben jelentettem meg, erről fogok részletesebb képet adni.

Mostani tanulmányomban megkísérlem ismertetni azt a módszertani keretet, valamint azokat az eredményeket, amelyeket a Petőfi S. János publikációs pályázatra benyújtott könyvemben, illetve több más írásomban is kifejtettem. Rövid elméleti alapvetés, hipotézisismertetés után rátérek az adatbázis, valamint a munkamódszerem kifejtésére, ezt követően pedig beszámolok az eddig elért eredményekről. Végezetül a megfelelő konklúziók levonásával a későbbi kutatási irányokról ejtek néhány szót.

2. Hipotézis

A helynévrendszerekben megfigyelhető területi eltéréseket – melyek leginkább a nem települést jelölő helynevek, az ún. mikrotoponimák szerkezetében figyelhetők meg – a helynévkutatásban csak ritkán vizsgálták, noha az a törekvés, hogy valamely település, tájegység névrendszerének jellemzőit leírják, már régtől fogva jelen van a helynévkutatásban (vö. a teljesség igénye nélkül Jankó 1982:

10–49; később Benkő 1947; Kázmér: 1957, 1964; Bárczi 1958: 149; Juhász 1988; Pesti 1989; Hajdú 1973, 1987; Tóth 1998). Doktori értekezésem, később megjelent könyvem témaválasztásával és célkitűzésével ezt az ellentmondást igyekeztem oldani azáltal, hogy azt a kérdést jártam több oldalról körül, indokolt-e a helynévrendszerek tekintetében jelenséghatárokról, illetve ezek valamiféle összegzéseként névjárásokról beszélnünk.

3. Módszer

Az általam kialakított módszer a következő pillérekben nyugszik: 1) az adatbázis kialakítása, valamint a mintavételezés után 2) névrendszertani elemzésnek vettem alá a kialakított korpuszt, majd 3) az egyes helynévi struktúrák jelenséghatárait igyekeztem megrajzolni. Ezt követően ezeket az eredményeket egy 4) mátrix alapú statisztikai összevetésnek vettem alá, mellyel az egyes települések hasonlósági mintái rajzolhatók ki, s végül 5) az így kapott eredményeket klaszteranalízissel elemeztem. A következőkben ezeket a módszertani fázisokat tárgyalom részletesen.

3.1. A vizsgálandó korpusz kialakítása

Elsőként beszélnem kell arról, hogy a vizsgálataimhoz alapul szolgáló helynévi korpuszt milyen szempontok alapján alakítottam ki. Ebben elsősorban az a feltevés, munkahipotézis vezérelt, hogy az egymástól távol fekvő térségek helynévadási mintái jó eséllyel eltérnek egymástól, mégpedig főképpen a különböző táji, kulturális, illetve egyéb nyelvi és nem nyelvi hatások következtében. Olyan korpuszt kellett tehát kialakítanom, olyan területekről származó helynévanyaggal kellett dolgoznom, ahol ezek a külső, nyelven kívüli faktorok (földrajzi környezet, migrációs tényezők stb.) mindegyike megjelenik. Eddigi munkáim során több területről is végeztem vizsgálatokat (Zala, Tolna, Veszprém, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, határon túlról pedig a felcsíki régió, valamint Bukovina)¹, azonban ezekben a kutatásokban a helynévkorpusz törzsét a *Vas megye földrajzi nevei* (1982), valamint a *Veszprém megye földrajzi nevei* (2000) című munkákból merítettem. Vas megyéből 125 település, Veszprém megyéből, a Pápai járásból 34 település névanyagát tekintettem át azzal a céllal, hogy segítségével a helynévrendszerek területi differenciáltságát igazoljam.

A jelzett valamennyi vizsgálati szempontot kielégítendő, az elemzésekhez felhasznált helynévkorpuszom összesen mintegy 17000 helynévi adatot tartalmaz.

¹Ezeket az adatbázisokat a *Zala megye földrajzi nevei* (1964), *Tolna megye földrajzi nevei* (1981), *Veszprém megye földrajzi nevei* (2000), *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei* (1984), Csomortáni Magdolna felcsíki adatai (1997, 2005), valamint Sebestyén Ádám bukovinai gyűjtését (2008) felhasználva alakítottam ki.

A mintavételezésnél tekintettel voltam arra, hogy viszonylag homogén adatállománnyal dolgozzak: olyan településeket emeltem be az adatbázisba, amelyeknek a külső, nyelven kívüli tényezőkön túl a külterületi névszáma vagy éppen névsűrűségi mutatói is egy bizonyos szórási határon belül megegyeznek. Az így kialakított korpusz aztán már minden tekintetben megfelelt az elemzési követelményeknek.

3.2. Névrendszereti vizsgálatok

Az adatbázis kialakítása után a névrendszereti vizsgálatok következtek. Ennek során két tipológiai leírás, elméleti keret kategóriarendszerét és fogalmi hálóját használtam fel. A névrendszereti vizsgálatok bázisaként a nevek funkcionális–szemantikai, illetve lexikális–morfológiai elemzése szolgált: ezekben az analízisekben a Hoffmann István által kidolgozott helynévvizsgálati modellre (1993) támaszkodtam. Azokban a kérdésekben ugyanakkor, amelyek a rendszereti vizsgálatban a nyelvi kontaktusjelenségek problematikáját is előtérbe hozzák, a speciálisan erre kialakított Póczos Rita-féle elemzési modell (2010) szempontrendszerét és kategóriáit is felhasználtam.

Minthogy munkámban elsősorban a jelenséghatárok, valamint a névjárások létezéséhez kívántam további igazoló érveket, szempontokat felmutatni, ehhez további módszertani újításokat is célszerűnek láttam adaptálni: így az összehasonlító matematikai statisztika módszereit vezettem be a helynévrendszereti vizsgálatokba. Ez a módszer a helynevek szerkezeti elemzése során kapott gyakorlati mutatókkal és az ezekből kialakított gyakorlati táblázatokkal dolgozik.

3.3. Összevető módszerek. A Bray–Curtis-féle komparatív metódus

A matematikai statisztikai módszert többféle vizsgálatban is eredményesen alkalmazhattam. Egyfelől egyes konkrét helynévi szerkezetek elterjedtségét vizsgáltam a segítségével, mégpedig településenkénti összehasonlító analízist végezve. Ebben a vizsgálatban azt a célt tűztem ki, hogy egy adott funkcióban jelentkező helynévi szerkezet gyakorlati mutatóit térképre vetítve bemutathassam azt, hogy egyes jelenségek, helynévi struktúrák miképpen terjedhetnek térben. E módszerrel tehát a jelenséghatárokat rajzolhattam meg. A munkának ebben a fázisában figyelemmel voltam arra is, hogy ezeket a jelenséghatárokat milyen nyelven kívüli tényezők hívták életre. Itt említhető meg a földrajzi környezet, a földrajzi objektumok jelenséggtátló hatása (egy folyó, egy hegy gátat szabhat bizonyos helynévi szerkezetek terjedésének), de ugyanitt beszélhetünk a migrációs faktorokról, az idegen nyelvi hatásokról stb.

A másik vizsgálati lehetőség a névjárási területek meghatározása felé vezethet el bennünket. Ehhez azonban már mátrix alapú módszereket érdemes használnunk:

ennek oka, hogy adott helynévszerkezetek elterjedési vonalai nem esnek egybe, s a mátrix alapú módszer lehetőséget ad arra, hogy egyidejűleg több tulajdonságra, helynévi szerkezetre kapott gyakorisági adatot vethessünk össze. Munkámban ehhez a Bray–Curtis-féle modellt (1998: 499) használtam fel: ez a modell ugyanis jól alkalmazhatónak bizonyult a névrendszerek összevetésére is. Ezt az összehasonlító módszert J. Roger Bray és John T. Curtis dolgozta ki 1957-ben. Módszerüknek az a lényege, hogy az egyes jelenségek gyakoriságával dolgozva, egy általuk létrehozott algoritmust használva készítenek egy mátrixot, melyben a megállapított hasonlósági fok 0-tól 1-ig tartó értékeket vesz fel. Az összehasonlításhoz az R nevű statisztikai programot használtam fel. Példaként hozom 9 Vas megyei település BC-index alapján kiszámolt hasonlósági rátáját:

	Nemescsó	Zanat	Meszlen	Ispánk	Szóce	Halastó	Nemeskocs	Jánosháza	Keléd
Nemescsó	NA	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3
Zanat	NA	NA	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,1
Meszlen	NA	NA	NA	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Ispánk	NA	NA	NA	NA	0,6	0,6	0,4	0,4	0,2
Szóce	NA	NA	NA	NA	NA	0,6	0,4	0,4	0,2
Halastó	NA	NA	NA	NA	NA	NA	0,4	0,4	0,2
Nemeskocs	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	0,9	0,6
Jánosháza	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	0,6
Keléd	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA

1. ábra: Összehasonlító mátrix Vas megye 9 települését illetően

Hasonlóságnak tekintem a 0,5 feletti értékeket, míg az e szám alattiakat különbségnek. Látható, hogy Nemescsó, Zanat és Meszlen, illetve Nemeskocs, Jánosháza és Keléd helynévrendszere hasonlóságot mutat, s ugyanez mondható el Ispánk, Szóce és Halastó névkincséről is: hasonlósági arányuk ugyanis rendre 0,6 vagy afölötti értéket vesz fel. Fontos emellett hangsúlyozni, hogy e három-három település helynévkincse különbözik is a többi „három településcsoport” névrendszertől, hasonlósági értékük ugyanis 0,4 vagy az alatti.

Ezek az eredmények esetlegesen előre vetítették a statisztikailag is igazolt területi különbségek létjogosultságát. Támogatja ezt a megfigyelést az is, ha egy pillantást vetünk e három település földrajzi elhelyezkedésére, melyet a következő térkép szemléltet.

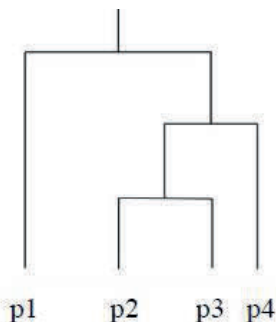
2. ábra: A mátrixban szereplő települések elhelyezkedése Vas megyében

Az összevetéshez alapul szolgáló településeket úgy választottam ki, hogy egy kisebb, megyényi területen három-három földrajzilag jól elkülönülő település névmintájának statisztikailag is igazolható különbségét, valamint magát az összehasonlító módszert e példán keresztül bemutassam. A munkám egészében azonban jóval nagyobb léptékű összevetéseket végeztem: Vas megyében további 125 település, egy későbbi analízis során Veszprém megyében, azon belül is a Pápai járásban 34 települést vettem össze ugyanezzel a módszerrel.

3.4. Klaszteranalízis

A mátrix alapú módszerrel tehát megkaphatjuk a vizsgálatba bevont települések egymáshoz való hasonlósági viszonyát. Ugyanakkor így még mindig nehézkes adekváтан megragadni egy összefüggő névjárási területet, hiszen csupán egy-egy településre vonatkozólag látjuk a hasonlósági viszonyokat. A névjárások kérdésének a tisztázásához véleményem szerint a klaszterezési módszerek nyújthatják a legalkalmasabb metódust. Ennek során a mátrix összes adatát egyetlen térképlepon ábrázolhatjuk, s így megragadhatjuk a statisztikailag igazolható névjárási határokat.

A munka zárásaként a kapott mátrixot klaszteranalízisnek vetjük alá. Klaszteren, azaz csoporton elemek együttesét értjük, amelyeket egy jól definiált szempont szerint hasonlóknak tekintünk (Bolla–Krámlí 2012: 313), az elemeket homogén csoportokba soroljuk. A helynévrendszerek kapcsán ez úgy értelmezhető, hogy vesszük a különböző települések névrendszereit, s azokat egyre nagyobb csoportba soroljuk a hasonlóságuk alapján: mindig a kisebb csoport felől haladunk a nagyobb felé, majd az adatelemeket úgynevezett dendogramba rendezzük. Erre példa a következő ábra.

3. ábra: Dendogram

Az ábrán látható dendogram szerint adott 4 település helynévrendszere (p1, p2, p3, p4), s ezeket a mátrixból kapott hasonlósági adataik segítségével csoportokba soroltuk. A p2 és p3 rendszer jobban hasonlít, majd ezekhez a p4-es helynévrendszer áll közelebb. Névrendszerint pedig a p1-es az, amelyik legkevésbé hasonlít hozzájuk. A munka során kapott mátrixot ehhez hasonló klaszterezési eljárásnak vettem alá, a kapott eredményeket pedig térképre vetítettem. Így láthatóvá váltak a vizsgált területeken körvonalazható névföldrajzi területek.

4. Eredmények

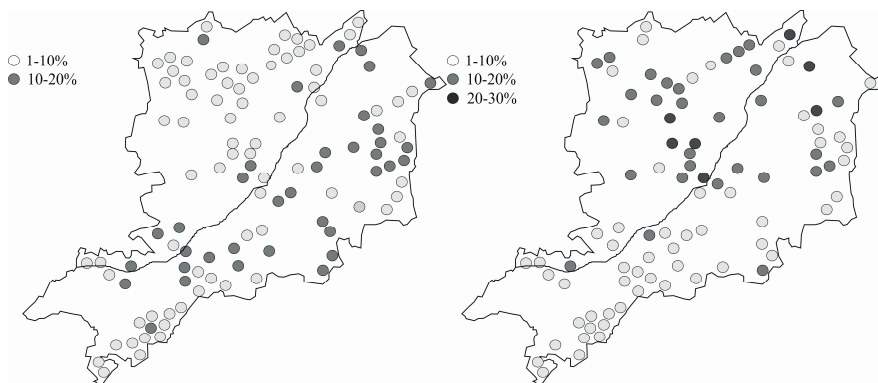
Mint ahogy ezt a módszertani részben már említettem, a helynévstruktúrák térbeli terjedését a földrajzi környezet, a migrációs faktor és az idegen nyelvi hatás egyaránt befolyásolja. Ezek ismeretében meghúzhatók az egyes helynévstruktúrák jelenséghatárai is. Minthogy az összes eredmény ismertetése szétfeszítené e tanulmány kereteit, itt én most csupán az elsőt, azaz a földrajzi objektumok (hegyek, folyók stb.) névrendszerekre gyakorolt hatását fogom ismertetni.

4.1. Jelenséghatárok megrajzolása

A földrajzi környezet helynévi struktúrák térbeli terjedését meghatározó hatásának igazolására több analízist is végeztem. Az összehasonlító analízis nyomán Vas megyében például fény derült a Rábának, a Marcal-medencének, a Gyöngös-síknak, az Őrségnek, illetve a Kemeneshátnak a helynévszerkezetek térbeli terjedését befolyásoló hatására (vö. Ditrói 2017: 63–79). Ezt a jelenséget néhány példán keresztül szemléltetem.

A birtoklás kifejezésére a névhasználók több helynévi struktúrát használnak: ilyen például a személynév + földrajzi köznévi (*Simon-tag*), illetve a személyt jelölő közszó + földrajzi köznévi (*Tanító-földek*) szerkezetek. A vizsgálatok azt az eredményt hozták a felszínre, hogy Vas megyében az előbbi struktúrát a Rábán

túli területeken preferálják, míg utóbbit inkább a Rábán inneni településeken. Ehhez látható példaként a következő szemléltető térképlap.

4. ábra: A birtoklás kifejezése Vas megye földrajzi neveiben

A birtoklás funkciója azonban nemcsak Vas megyében mutat eltérést: hasonló elkülönülés figyelhető meg a megyével szomszédos Pápai járásban is, ahogy a következő két térképlapon is láthatjuk.

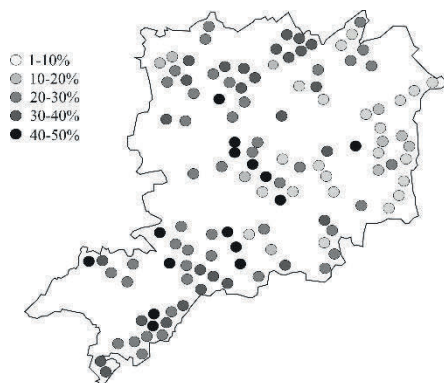

5. ábra: A birtoklás kifejezése Veszprém megyében, a Pápai járásban

Véleményem szerint igen jól látszik, hogy míg a személyt jelölő közszót felhasználó helynévi struktúrák a járás keleti településein, addig a személynevet tartalmazó szerkezetek éppen a nyugati részeken használatosak nagyobb mértékben. Egyfajta komplementer jellegről beszélhetünk tehát a két helynévi kategória kapcsán.

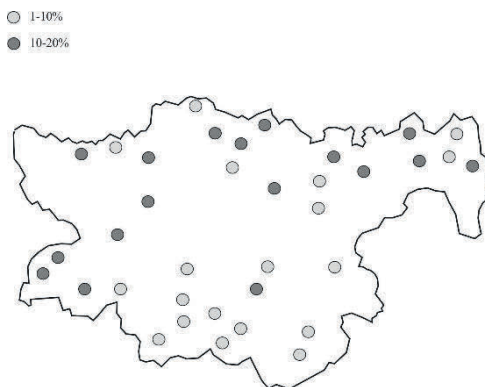
Ez a fajta területi megoszlás más egyéb helynévstruktúra esetén is tetten érhető. Vegyük például a megnevező funkció helynevekben való jelentkezését. A megnevező funkció, még konkrétabban a helynévi lexémát tartalmazó mikrotoponimák megjelenhetnek egyrészes helynevekben (például *Bitva*, *Godena*, *Gerha*),

de állhatnak kétrészes helynevekben elő- valamint utótagként is (például *Bitva-patak*, vagy *Kis-Marcó*, *Nagy-Marcó*).

6. ábra: Megnevező funkció használata Vas megyében

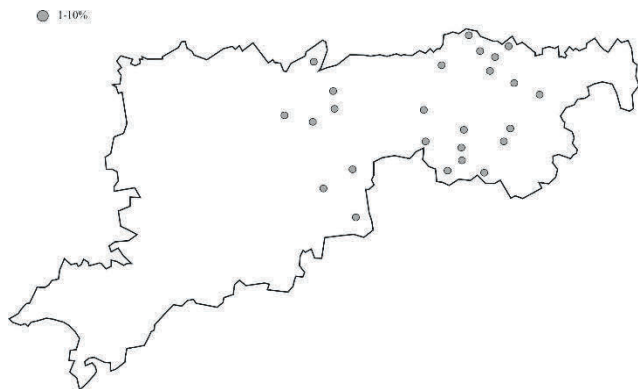
A helynévi lexémát tartalmazó helynevek vizsgálatakor Vas megyében egyfajta differenciáltság körvonalazódik a keleti és a nyugati területek között: a Marcal-medence táján (a keleti területen) lényegesen kevesebb helynevet használnak fel a kétrészes struktúrákban (10% alatt), mint a megye középső és nyugati részein (ahol átlagosan 20–30%-os arányt tapasztalunk, de bizonyos településeken ez akár 50% körüli százalékos értékeket is elérhet). E helynévszerkezeti kategóriában a Pápai járásban is területi különbséget fedezhetünk fel: az északi részeken jelentősebb ennek a struktúrának a jelenléte, míg a déli részeken kevésbé.

7. ábra: Megnevező funkció használata a Pápai járásban

S ha már két szomszédos területről hoztam példát: nagyszerűen megmutatkozik a „valamire dülő” típusú helynevek földrajzi, térbeli elterjedtsége ezeken a

területeken. Ennek a struktúrának nyugat felől a Marcal-medence szab határt, ez jól is látszik a következő térképlapon.

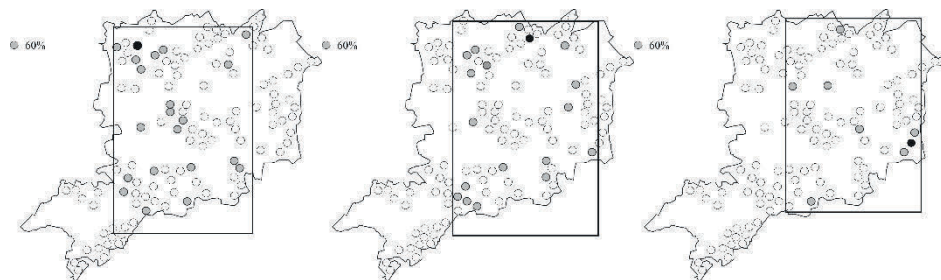

8. ábra: A „valamire dülő” típusú helynevek földrajzi elterjedése Vas és Veszprém megyében, a Pápai járásban

Ez a térkép nem csak az adott jelenségek megyéken átívelő voltát bizonyítja, hanem ténylegesen mutatja az egyes földrajzi objektumok, jelen esetben a Marcal-medence jelenséggátló hatását.

4.2. Mátrixok. Egy-egy település hasonlósági mintázatai

A következő munkafázis a mátrix kialakítása volt, amelynek segítségével az egyes települések hasonlósági mintázatát rajzolhatjuk meg. Ehhez mutatok példaként három térképet Vas megyéből.

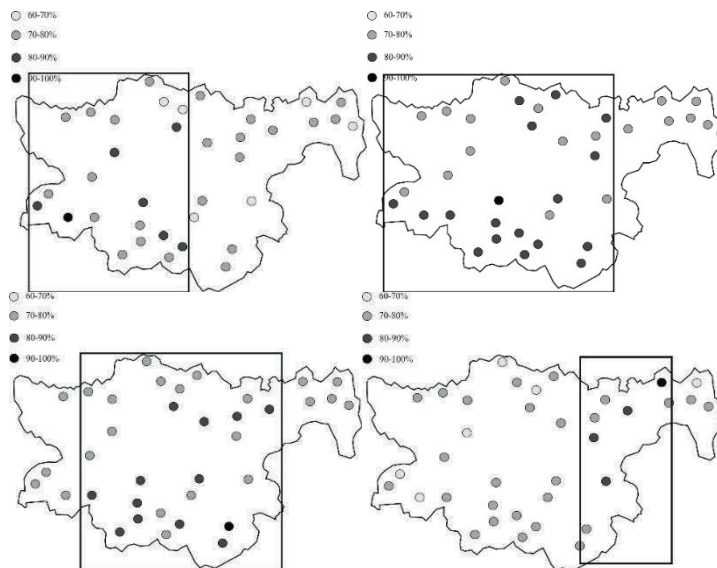

9. ábra: Vas megye néhány településének hasonlósági térképlapja

Ezeken az ábrákon rendre Nemescsó, Tompaládony és Jánosháza bázis települések hasonlósági mintáját tüntettem fel. Csak azokat a településeket jelöltem a térképlapokon, amelyeknek a bázis településekkel hasonló névrendszerük van. A

bázistelepüléseket úgy választottam ki, hogy nyugatról fokozatosan egyre keletebbre essenek. A jobb láthatóság kedvéért téglalappal jelöltem a hasonlósági területeket: jól kivehető, hogy a mintázatok annál keletebbre tolódnak, minél keletebbre fekszik a bázistelepülés.

Támogatja ezt az eredményt egy másik területről származó, 2018-ban elvégzett analízisem is, ahol a Vas megyeihez nagymértékben hasonló jelenségre lehetünk figyelmesek. A Veszprém megyei Pápai járás néhány kiválasztott településeinek hasonlósági mintáját a következő ábra szemlélteti.

10. ábra: A Pápai járás néhány településének hasonlósági térképlapja

A felső sorban Nemesszalók, Kéttornyúlak, az alsó sorban pedig Iharkút és Bakonypéterd bázistelepülések hasonlósági mintázata láthatók. Szembetűnő az a jelenség, amit Vas megyében is tapasztalhattunk: a kapott adatok térképre vetítésével eredményül azt kaptam, hogy a régióban meghúzható névjárási területek egyre tolnak nyugatról kelet felé, tehát egyfajta sávos elrendeződést mutatnak.

4.3. Klaszteranalízis. A névföldrajzi területek megrajzolása

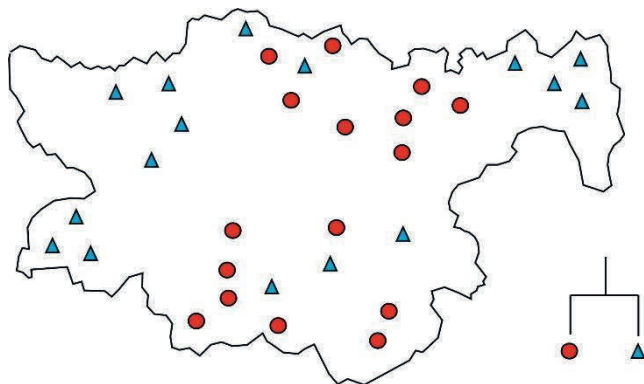
A vizsgálat zárásaként a klaszteranalízis révén kirajzolódhatnak a névföldrajzi területek, ha úgy tetszik, névjárások.

A 2016-ban kialakított munkamódszerem alapján Vas megyében 6 nagyobb terület különíthető el: a Gyöngyös-síkság, az Őrség, a Kemeneshát, valamint az Alsó-Rába vidéke. Ezek nagyobb hasonlóságot mutatnak egymással, mint a további két terület, a Felső-Rába vidéke és a Marcal-medence.

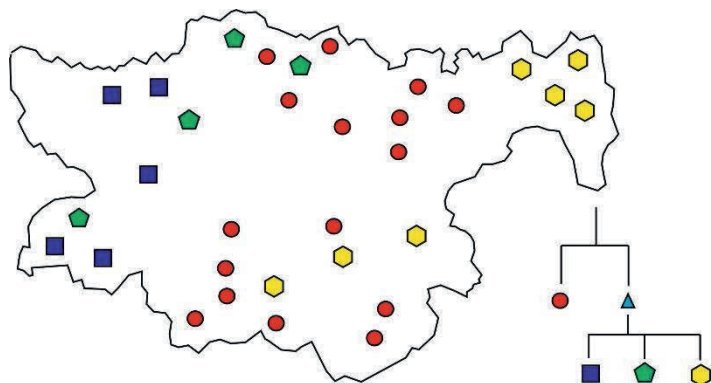
11. ábra: Vas megyei névföldrajzi területek

2018-ban mind a mátrix alapú összevetésen, mind a klaszteranalízis során használt módszerrel finomítottam, több ponton változtattam. Ennek eredményeként sokkal pontosabban körvonalazódtak az esetleges névföldrajzi területek. Ebben a vizsgálatban a klaszteranalízisen belül a csoportátlag módszert használtam, s a következő konklúzióra jutottam a kapott adatokból:

12. ábra: Csoportátlag módszer 2 csoport kialakítására a Pápai járásban

Az első térképlapon két csoportot alakítottam ki a vizsgált névanyag eredményeire támaszkodva. Itt az látszik, hogy a Pápai járásban alapvetően két terület jelentkezik: egy a járás közepén (körrel jelölve), és a keleti, valamint a nyugati, szélső területeken egy egymáshoz névrendszertanilag igen hasonló térség (háromszöggel jelölve). Ha azonban nem kettő, hanem négy névrendszertani csoportot kívánok kialakítani, akkor a következő térképen látható eredményre jutok.

13. ábra: Csoportátlag módszer 4 csoport kialakítására a Pápai járásban

Ezen az ábrán jól látszik, hogy a korábbi, körrel jelölt terület igen homogén, nem osztódott további, névrendszertanilag elkülönülő csoportokra. Nem mondható el ez azonban a korábban háromszöggel jelölt területre, amely láthatóan további három részre tagolódott: egy jelentkezik a Pápai járás nyugati határa mentén (négyzettel jelölve), mellette, még szintén a nyugati részekben egy további elkülönülő terület körvonalazódik (ötszöggel jelölve), és a keleti térségben regisztrálható egy újabb terület (hatszöggel jelölve).

5. Kitekintés

A munkámban alkalmazott statisztikai módszereket, valamint a mátrix alapú komparatív modellt a névrendszerek összevető vizsgálatában természetesen még több ponton is finomítani kell. A még átgondolást, további vizsgálatokat igénylő területek a mintavételt, a térképes ábrázolás módját, valamint a mátrix kialakítását, illetve a klaszteranalízist egyaránt érintik. Emellett azt is hangsúlyoznom kell, hogy a most megfogalmazott, a névjárásokra vonatkozó kijelentésekről természetesen majd csak a teljes magyar helynévkincs feldolgozása után beszélhetünk. Jelen tanulmány csupán egy általam nemrég kidolgozott módszertani lehetőséget mutat be, amely megítélésem szerint egy ilyen nagyszabású vállalkozáshoz is jól használható.

Irodalomjegyzék

- BALOGH L.–VÉGH J. (szerk.) 1982. *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, Vas megyei Múzeumok Igazgatósága.
- BÁRCZI G. 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BENKŐ L. 1947/2001. A Nyárádmente földrajzinevei. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 74. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CSOMORTÁNI M. 1997. Felcsík helynevei I. *Magyar Névtani Dolgozatok* 149. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- CSOMORTÁNI M. 2005. Karcfalva helynevei II. *Magyar Nyelvjárások* 43: 173–212.
- DITRÓI E. 2017. Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HAJDÚ M. 1973. A Vásárhelyi-puszta földrajzi nevei. In: Szathmári I. (szerk.): *Nyelvtudományi vándorgyűlés. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 133: 27–36, 156.
- HAJDÚ M. 1987. Komárom megye földrajzi nevei. *Magyar Nyelv* 83: 375–379.
- HOFFMANN I. 1993. Helynevek nyelvi elemzése. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 61.
- JANKÓ J. 1892. *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest, Athenaeum.
- JUHÁSZ D. 1988. A magyar tájnévadás. *Nyelvtudományi Értekezések* 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLNÁSI Á. 1984. *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- KÁZMÉR M. 1957. Alsó-Szigetköz földrajzinevei. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 95. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KÁZMÉR M. 1964. A fa 'falva' névföldrajza és megterhelése. In: Ligeti L.–Pais D.–Benkő L. (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések* 40: 174–180.
- KREBS, Ch. J. 1998. *Ecological Methodology*. Pearson Education. United States.
- ÖRDÖG F.–HAJDÚ M. (szerk.) 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÖRDÖG F. (szerk.) 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei. 4. A Veszprémi járás*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- PAPP L.–VÉGH J. (szerk.) 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg, Zala megye tanácsának Végrehajtó Bizottsága.
- PESTI J. 1989. Szóföldrajzi szempontok a történeti és mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában. In: Balogh L.–Ördög F. (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183: 156–159.
- PÓCZOS R. 2010. Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SEBESTYÉN Á. 2008. *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Második kiadás. Szekszárd, Ad Librum Könyvkiadó.
- TÓTH V. 1998. Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 119–133.

Research of Toponymic Systems in a Statistical Approach

It is a universal feature of languages that from a territorial, historical, cultural and linguistic point of view they display a segmented picture. This general feature implies that beyond regional and cultural differences, in toponymic systems territorial differences can also be discovered. This study employs statistical comparative methods, such as the Bray–Curtis matrix-based method to compare place name/name-giving patterns. This analysis combined with mapping name-giving patterns settlement by settlement sheds light on the existence of onomastic dialects.

4.

A multimediális szöveg mint komplex jel

GELLÉRT RITA

1. Bevezetés

Vizsgálódásom tárgyát a napjainkra rendkívül népszerűvé vált multimediális szövegek egy igen sajátos csoportja, a verbális és zenei összetevőből felépülő multimediális szöveg képezi.

Tanulmányom két nagyobb egységből épül fel: az első rész célja egy elméleti áttekintés, általános összegzés arról, miért alkalmas a szemiotikai textológia e szövegtípus elemzésére, hogyan jelenik meg a multimedialitás mint kutatási tárgy a szemiotikai textológián belül, illetve mi jellemzi azt a kommunikációs helyzetet, amelyben a multimediális kommunikátumok tetten érhetőek. Ezt követően egy dal részletes – szövegtani és zenei – vizsgálatán keresztül annak reprezentálása következik, hogyan is történik a több médiumból szerveződő szövegek percepciója, reflektálva Petőfi S. János gondolatára, amely szerint a multimediális szövegek ezen csoportjában a zenei és a verbális sík egymástól elválaszthatatlan, organikus egységet alkot.

A kitekintésben néhány szót ejtek kutatási terveimről, melyek között szerepel egy adatbázis létrehozása, valamint az eddig felállított hipotéziseim kísérlettel való vizsgálata. Mindezek mellett igyekszem felvázolni a percepcióban minden bizonnyal szerepet játszó, ám eddigi elemzéseimben meg nem jelenő technikai médiumok jelentőségét az interpretációra nézve.

2. A szemiotikai textológia mint a multimediális szövegek elemzésének kerete

Úgy vélem, a multimediális szövegekkel való foglalkozás létjogosultsága a 21. században megkérdőjelezhetetlen: az internet, a televízió és a rádió térhódításának köszönhetően a nap mint nap befogadott szövegek zöme több csatornán jut el hozzánk, azaz leginkább multimediális szövegek vesznek bennünket körül.

A média jelenlétének felerősödése magával vonja a befogadói szerep átalakulását. Az egymás mellett megjelenő többféle kommunikációs rendszernek köszönhetően az interpretáció során egyre nagyobb feladat hárul a befogadóra. Ennek legfőbb oka, hogy a nyelvi jelrendszer mellett megjelenő médiumok ugyanolyan informatívak, mint a verbális sík (Lózsi 2012).

A vizsgált verbális és zenei összetevőből felépülő multimediális szövegek abból a szempontból is érdekesek, hogy a multimediális kommunikátumok körében esetükben a legerősebb a két sík szerveződése közötti hasonlóság: Csépe Valéria szerint ennek a felépítésbeli sajátosságnak köszönhető az, hogy mind a beszéd, mind a zene befogadásakor az agyunk a hasonlóságokat és az eltéréseket is egyszerűen dolgozza fel, ezután pedig az új bemenetek (és természetesen a régebbi emlékek) segítségével szabályokat hoz létre (Csépe 2016: 32). Végeredményben ezekre a szabályokra épül a nyelvi és a zenei percepciónk, illetve produkciónk.

A zene vizsgálatával foglalkozó nyelvészeti irányzatok jórészt erre a hasonlóságra alapozva hozták létre elméleti kereteiket. Fontos azonban megemlíteni, hogy a nyelvészet keretében a legtöbb esetben nem a két (vagy több) mediális sík együtthathatásának vizsgálata áll a középpontban, sokkal inkább egyfajta zenei grammatika létrehozása a cél a nyelv mintájára.

Elsőként a generatív grammatikai törekvéseket érdemes megemlíteni, ugyanis Jackendoff és Lerdahl már az 1980-as évek elején számottevő eredményeket érnek el ezen a téren, a Bernstein által – szintén transzformációs generatív módszerekkel – megalkotott zenei nyelvten továbbfejlesztésének köszönhetően (Lerdahl–Jackendoff 1981). Könyvük célja azoknak a zenei intuícióknak a bemutatása, amelyekkel a befogadó zenehallgatás közben találkozhat. Az elméletükben megjelenő idealizáció, jelen esetben az értő hallgató feltételezése azonban a percepció során érvényesülő pragmatikai sajátosságokat figyelmen kívül hagyja, holott ezek is nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy „megértünk-e” egy adott zeneművet, összefüggőnek minősítjük-e, vagy sem.

A számítógépes nyelvészet hozadéka a zene vizsgálatában egyértelműen a nagy mennyiségű adatok kezelhetősége, illetve a tesztelés lehetősége, mely által a zenével kapcsolatos különféle hipotéziseinket ellenőrizhetjük kísérletes úton. Itt azonban még a generatív indíttatású irányzatokban is kevesebb figyelem irányul a befogadóra, a percepció vizsgálata szinte teljesen háttérbe szorul (l. Meredith 2016).

A kognitív nyelvészeti megközelítések merőben más felfogást vallanak tárgyukat, módszerüket, céljukat illetően: itt jelenik meg ugyanis elsőként a zene és a szöveg kapcsolatának vizsgálata. Zbikowski 2002-ben megjelent összefoglaló munkája arra a gondolatra épít, hogy a különféle kommunikációs csatornák mindegyike információkkal szolgál a befogadó számára (Zbikowski 2002). Ennek a jellegzetességnek köszönhetően zene és szöveg kettőse jóval többet ad a befogadó számára, mint azok pusztán összegét; a verbális sík jellemzően a jelentést hordozza, míg a zenei komponens ezt a jelentést árnyalja vagy erősíti fel. Az itt megjelenő elemzési keret tehát már nem csak a zenei, hanem a verbális komponens vizsgálatát is célként tűzi ki maga elé.

A szemiotikai textológia vizsgálati rendszere sokban hasonlít a Zbikowski által képviselt kognitív megközelítéshez, ugyanakkor kutatásom elméleti keretének kiválasztásához nagyban hozzájárult a Petőfi S. János által létrehozott nyelvészeti

irányzat kidolgozottsága is. Míg Zbikowski csupán egy fejezetet szentel a verbális és zenei összetevőből felépülő multimediális szövegek vizsgálatának, addig a szemiotikai textológia eleve a multimediális kommunikátumok interpretációját helyezi elmélete középpontjába.

3. A multimedialitás mint kutatási tárgy a szemiotikai textológiában

Petőfi S. János szerint még a kizárólag verbális elemekből építkező szövegek is multimediálisnak tekinthetők, „ezekben ugyanis elkülöníthető egy (fogalmi) lexikai médium, amely egy másik – vagy egy írott/nyomatott (vizuális), vagy egy hangzó (akusztikus) – médiumban ölt testet” (Petőfi–Benkes 1998: 17). Ez a gondolat választ ad arra is, miért tekinthetjük a szöveget komplex jelnek: mindamellett, hogy a szövegek többsége több elemi jel hierarchikusan szerveződő kapcsolataként ölt testet, a szövegek vehikuluma nagyon sok esetben több médium elemeit is tartalmazza.

Bár Petőfi S. korai munkásságát is áthatja a multimediális szövegek vizsgálata, elemzésüket illetően legteljesebb képpel a 2004-ben megjelent *A szöveg mint komplex jel* szolgál (Petőfi S. 2004). A könyvben a multimediális szövegek különböző típusainak, valamint alcsoportjaiknak a bemutatását láthatjuk a vehikulumok, a kommunikációs helyzetek és a szövegek interpretációjára szolgáló módszerek alapján.

Jelen tanulmányban arra az alcsoportra összpontosítok, amelybe az általam vizsgált dalok tartoznak, tehát a hangszeres–zenei–verbális vehikulumokra, ahol a verbális és a zenei összetevő szerves egységet alkot, s csak egy partitúrában választható el egymástól. Ez a kikötés azért fontos, mert a daloknak arra a definitív sajátására utal, hogy az összetevők szétválasztásával megszűnik a mű organikus egysége.

Ugyan *A szöveg mint komplex jel*ben Petőfi S. János ismerteti egy verbális és zenei dallamösszetevőből létrehozott multimediális szöveg komplex elemzését is, a tudós már könyve elején utal az interpretálás során fellépő esetleges kérdésekre, problémákra, valamint arra, hogy a tárgyalt multimediális szövegek tipológiája nincs még kellőképpen kidolgozva. Elemzésének alapját a partitúra jelenti, hiszen ez lényegében ugyanolyan notációrendszernek tekinthető, mint a nyelv esetében az írás (Petőfi–Benkes 2002).

A multimediális szövegek interpretálásakor az egyes mediális síkokat érdemes egymástól elválasztva vizsgálni, majd az elemzés eredményeit egymásra vetíteni. A könyvben megjelenő rendkívül aprólékos elemzési módszertannak itt csak néhány fontos aspektusát emelem ki: Petőfi S. először a verbális vehikulum vizsgálatát végzi el, annak tipográfiáját, alaktani felépítését, értelmi, referenciális és kommunikatív jelentését figyelembe véve, a fonémák szintjétől egészen az egymást követő szövegmondatok szintjéig. A zene síkján gyakorlatilag ugyanezt a

felosztást láthatjuk, azaz a zenei hangtól halad a nagyobb összetevők felé, így elérve a zenei mondatig. A zene esetében ugyan nem tudunk szó szerinti értelmet rendelni az adott vehikulumhoz, azonban a zenemű a dallam és a ritmus szerveződése által kelthet bennünk érzéseket, ébreszthet asszociációkat (bővebben lásd: Petőfi S. 2004: 222–287.)

4. A vizsgálati apparátus újragondolása az elemzések kiterjeszhetőségének érdekében

A fenti elemzési szempontrendszer jó kiindulópontként szolgál az általam elemzett dalokhoz. Egyedi jellemzőik miatt azonban elengedhetetlen néhány változtatás annak érdekében, hogy a partitúrával nem rendelkező számok esetében is egzakt elemzéseket végezhesünk. Erre a problémára a szöveg és a zene percepciójának vizsgálata adhatja meg a választ. Empirikus vizsgálatok ugyanis azt támasztják alá, hogy mind a nyelvet, mind a zenét mintázatokként érzékeljük, a megértés során tehát nem az alsóbb nyelvi és zenei szintek játszanak jelentős szerepet (Pléh–Lukács 2014). Ha ezeket kivesszük a vizsgálat rendszeréből, a partitúra kérdése is megoldódik, hiszen a zenei motívumok (pl. dallamkontúr, ritmus) felismerésére kotta nélkül is képesek vagyunk.

A zenei sík vizsgálati szempontrendszerének leegyszerűsítése természetesen magával vonja a verbális komponens elemzésének átalakítását: szövegelemzésim pusztán azokat a sajátosságokat mutatják be, amelyek relevánsak az összefüggőség tekintetében. Ennek tükrében vizsgálom az egymást követő szövegmondatok grammatikai kapcsoltságát, azaz konnexitását, a szövegben megjelenő jelentéstani összefüggést, vagyis a kohéziót, illetve azt, hogy a szövegalkotó és –befogadó aktív közreműködése során koherensnek mondható-e az adott vehikulum.

A legtöbb szövegtani elemzésben megjelenő hármas felosztás (konnexitás, kohézió, koherencia) mellett a slágerek egy sajátos jellemvonása miatt érdemesnek láttam a konstringencia elemzését is. Ha behatóbban kezdünk el a dalok szövegtani sajátosságaival foglalkozni, szembetűnővé válik az egymással kevésbé összefüggő, nem ritkán értelmetlen mondatok nagy száma: ez a grammatikai és gyakran szemantikai töredezettség a hallgatónak a legtöbb esetben fel sem tűnik, szövegségük tehát nem kérdőjeleződik meg. Annak magyarázatát, hogy ezekben az esetekben mégis mi képes biztosítani az összefüggőséget, Petőfi S. János konstringencia fogalma teszi lehetővé. A konstringencia az „összefüggőnek és teljesnek tekinthető tényállás-konfigurációt” jelenti a szövegben (Petőfi S. 2009: 25). A textualitásnak tehát nem feltétele a konnexitás és a kohézió, pusztán a koherencia megléte szükséges ahhoz, hogy a háttértudásunk, világismeretünk, tapasztalatunk alapján az egymást követő mondatokhoz valamiféle ok-okozati kapcsolatot tudjunk hozzárendelni. Ennek oka, hogy az interpretáció sikere nagyban függ az alkalmazott tudásbázisoktól, melyek alapján képesek vagyunk a hiátusokat „feltölteni”.

5. A multimediális szövegek létrehozását és befogadását jellemző kommunikációs helyzet

A dalok interpretációjában a verbális sík grammatikai, szemantikai és pragmatikai összefüggéseinek, valamint a zenei komponens dallamszerkezetének és ritmusának az értelmezése mellett fontos szerepet játszik az a kommunikációs szituáció is, amelyben az adott művet létrehozzuk vagy befogadjuk, hiszen az interpretáció minden esetben a szövegalkotás vagy a szövegbefogadás kommunikációs szituációjában jön létre (Petőfi S.–Benkes 1998).

A kommunikációs helyzet bevonása a verbális és zenei összetevőből felépülő multimediális szövegek vizsgálatába több problémát is felvet, ugyanis a korpuszt alkotó slágerek keletkezési körülményei rendkívül változatosak. Csoportosításuk legkézenfekvőbb szempontjának az tűnik, hogy az egyes médiumok mikor keletkeztek. Nem véletlen, hogy Petőfi S. számos alkategóriát különít el ebben a kommunikátumtípusban aszerint, hogy a multimediális szöveg verbális vagy zenei komponense keletkezett-e előbb, esetleg együttkeletkezésről kell-e beszélnünk.

Az alkotó szerepe több módon nyilvánulhat meg: a slágerek esetében egyáltalán nem ritka, hogy a zenei és a verbális komponens nem ugyanattól a személytől származik, s tovább bonyolítja a helyzetet, ha a dalban megszólaló különböző hangszerek dallammenetét és ritmikáját is vizsgálat alá vetjük, hiszen ekkor arra is figyelmet kell fordítanunk, hogy egyazon alkotótól származik-e a zenei síkot felépítő összetevők mindegyike. A dal írási folyamata ráadásul eltér a szövegalkotástól, hiszen minden egyes koncert variációkra adhat lehetőséget mind a szöveg, mind a zene terén, ebben az esetben tehát egy folyamatosan alakuló, dinamikus médiumról érdemes beszélnünk (Füköh 2004).

A befogadó adottságainak vizsgálata szintén kérdéseket vethet fel, hiszen eltérő interpretációkhoz vezethet a hallgató zenei kompetenciája vagy éppen ennek hiánya. Véleményem szerint a zenei kompetenciát jelen vizsgálat keretében érdemes abból a szempontból megközelíteni, hogy az adott szituáció szociokulturálisan intézményesült-e, vagy sem. A slágereket azért vagyunk képesek a legtöbb esetben összefüggőnek minősíteni, mert azokra a zenei sémákra épülnek, amelyek az adott kultúrát – esetünkben az európai kultúrkört – jellemzik. Ilyen értelemben mindenki rendelkezik a befogadásra vonatkozó zenei kompetenciával, ha megfelelő számú zenei impulzus érte élete során. (Ez a vizsgálati komponens meg is jelenik a szemiotikai szöveg- és kommunikációs-szituáció-modelljében a slágerek esetében, a teljes felosztásért lásd: Petőfi S.–Benkes 1998: 47).

A multimediális szövegeknek az a legszembetűnőbb sajátossága, hogy több csatornán áramlik az információ, s ez alapjaiban meghatározza a befogadói attitűdöt: mint ahogy ezt Petőfi S. János is megjegyzi *A multimediális szöveg megközelítései* című művében, „a verbális és képi nyelvészettípus integrációja – e mediális

összetevők és nyelvészettípusok különbözősége következtében – nem olyan természetű, hogy e két nyelvészet körébe tartozó kompetencia 'párhuzamosan' kerülhetne alkalmazásra, mint ahogy feltehetően ez a helyzet a verbális és zenei elemekből párhuzamosan felépülő énekek létrehozása és befogadása esetében" (Petőfi S.–Benkes 2002: 86–87). Mivel itt mindkét csatornán egyidejűleg érkezik az információ, annak feldolgozása is azonos időben történik; ez a befogadói attitűd komplexebbé válását vonja magával. Az információ egyidejű befogadásának köszönhetően létjogosultságot nyer Petőfi S. gondolata – mely szerint „a két mediális összetevő ugyan elválasztható egymástól, de ezáltal megszűnik a mű organikus egysége” (Petőfi S. 2004: 137). Az alábbi komplex elemzés ezt a gondolatot kívánja alátámasztani.

6. A *Zenekar* című dal elemzése

A szemiotikai textológia módszertanában először a verbális és a zenei sík összefüggőségét külön-külön vizsgálom meg, majd az eredményeket egymásra vetítem. Ezen a ponton fontosnak tartom megjegyezni, hogy ítéleteim természetesen nem kizárólagosan elfogadható vélemények, hiszen – ahogyan ez Petőfi S. János több tanulmányában is megjelenik – „a szövegek nem 'hordoznak' egy mindenki számára egyazon módon hozzáférhető jelentést” (Benkes–Petőfi S. 2006: 26).

A *Csaknekedkis lány* zenekartól elemzésre választott *Zenekar* című szám¹ a verbális síkot megvizsgálva teljesen összefüggőnek tekinthető. A szöveg konnexitását leginkább a mondatokon átívelő egyes szám első személy következetes használata biztosítja, amely az igealakok, a névmások, a névutók és a birtokos személyjelek alakjában egyaránt megjelenik.² A grammatikai összefüggőséget erősíti mindezek mellett a névelők és a névmások következetes használata, ezen a síkon tehát nem érzékelünk töredezettséget.

A szemantika szintjén is ugyanezt tapasztalhatjuk: minden *verse* (strófa) egy-egy zenészt, valamint annak hangszerét mutatja be. Az egyes feladatkörök reprezentálása által a befogadó képet kaphat a zenekar működéséről, a tagok szerepéről, ez a felosztás viszonyban jelentéstani síkon a legerősebb: a zenekar híperonima, azaz fölérendelt tag alá sorolódnak be hiponimákként a zenészek, vagyis a dobos, a bőgős, a gitáros és az énekes.³ A strófákban megjelenő statikus és dinamikus elemek (tehát a névszók és az igék) által⁴ – melyek a zenészek, illetve a hangszerrek feladatkörét, tulajdonságait írják le – aktivizálódnak a fogalmi sémák, azaz

¹A teljes dalszöveg a Függelékben olvasható.

²A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a Függelékben elhelyezett 1. ábra a konnexitást legerősebben biztosító E/1 személyű szóalakokra hoz néhány példát a szövegből.

³Jól szemlélteti a felosztás viszony megjelenését a szövegben a Függelék 2. számú ábrája.

⁴A versszakokban megjelenő különféle statikus és dinamikus elemek összefoglalására szolgál a Függelék 3. ábrája.

megvalósul az adott fogalomra vonatkozó szervezett ismeretek reprezentálása. A zenei versszakokat a refrén fogja össze, ebben hangzik el a kulcsfontosságú kijelentés, miszerint a bemutatott zenészek nem autonóm egyénként, sokkal inkább zenekarként (vagyis annak részeként) tekintenek magukra. A szöveg kulcsszava a *zenekar*, a refrénben való folyamatos megjelenése által összeköti a szövegegységeket. A szövegmondatok és a tagmondatok kapcsolódása könnyen felfejthető a mellérendelő kötőszók kitétele által: a logikai kapcsolatok explicit kifejeződése erősíti a szöveg jelentésbeli összefüggését.

Pragmatikai szempontból ugyancsak koherensnek tekinthető a dal: a szöveg célja a zenekar tagjainak, illetve hangszereik sajátosságainak bemutatása; a választott téma és az ehhez eszközként szolgáló tárgyilagos stílus összhangban áll egymással. Ez a tárgyilagosság csupán két esetben szorul háttérbe, egész pontosan a második és a negyedik *versében*. A második versszakban elhangzó *édesem* megszólítás érezhetően nem illik a szövegbe, stílusterést teremt, értelmezésében a szituáció komplex leírása segít. A kontextusból leginkább arra következtethetünk, hogy a basszusgitáros nem egy vele közeli kapcsolatban álló személynek, hanem a koncertet hallgató közönség egy tagjának válaszol; egy olyan embert azonban, akit alig ismerünk, nem illetünk ezzel a megnevezéssel. A megszólítás oka valószínűleg a kérdező tudatlanságával hozható összefüggésbe (azaz, hogy még azt sem tudja, hány húr van egy basszusgitáron): a válaszadó mintegy feljogosítva érzi magát a lekezelő hangnemre. Újabb stílusváltásra a negyedik *versében* kerül sor: ez a versszak az énekes szerepkörét taglalja, s az egyes szám első személyű elbeszélés kifejezi, hogy az énekes teljesen belehelyezkedik a feladatába, azonban a „*Hozzá milyen idétlen, hogy így mozog a lábam*” sor egy váratlan kilépést teremt az addigi szituációból. Az énekes egyszeriben kívülről látja magát, s erőteljes öniróniával azonnal le is minősíti tánc tudását. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez a két, pragmatikai szempontból lényeges szövegrész a zenei síkon is hangsúlyos, mintegy ráirányítva a figyelmet arra, hogy itt az eddigiektől eltérő értelmezést kell alkalmaznunk.

A szöveghez már első hallásra/olvasásra is egy összefüggő tényállás-együttest tudunk hozzárendelni, ezzel megteremtődik bennünk a konstringencia érzete, melyet tovább erősítenek a grammatikai, jelentéstani és pragmatikai szinten érzékelhető összefüggések, azaz a konnexitás, a kohézió és a koherencia. A kérdés így ebben az esetben nem az, hogy a zenei sík képes-e megerősíteni a szöveg koherenciáját, inkább az, hogy mennyire alkot szerves egységet zene és szöveg, azaz a zenei sík mennyire és milyen eszközökkel támogatja a szöveg jelentését, illetve elválasztható-e egymástól a két komponens anélkül, hogy sérülnének.

A zenei sík vizsgálatakor szembevetünk a *verse* és a refrén dallamszerkezete közötti különbség: míg a *verse* rendkívül kis hangkészletű, már-már recitatív, addig a refrénben ehhez képest egy nagyobb hangterjedelmű, kiforrottabb dallammal találkozunk. A zenei versszakok dallamszerkezete csupán két esetben mutat

változást, mégpedig a fentiekben már említett, pragmatikai szempontból kiemelt helyeken: a dallamkontúr megváltoztatásával, magasabb hangtartományba helyezésével ugyanis fókuszba kerül az *édesem* és az *idétlen* szó, ezzel is irányítva a befogadó figyelmét. A *versében* megjelenő zenei alultápláltság felerősíti a szöveg jelentését, nevezetesen azt, hogy a zenekari tagok önmagukban nem sokat érnek, akkor lesz a munkájuknak igazi eredménye, ha mindannyian összedolgoznak, zenekarként. A refrénben megfigyelhető dallamszerkezeti váltás is ezt a kontrasztot mutatja be, összhangban a szövegben elhangzó mondanivalóval.

A zenei szünetek ugyancsak hozzájárulnak az értelmezéshez, s nagyrészt egybeesnek a szöveg tagmondathatáiraival: az azonos tagolás tehát szintén a percepció megkönnyítésének eszközévé válik. Egyetlen helyen látunk eltérést az eredeti szövegtagoláshoz képest: a refrénben („*de ha | velem van ez a másik három*”), ami valószínűleg hatásszünetként szolgál; mintegy felhívja a figyelmet arra, hogy most hangzik el a szöveg kulcsfontosságú mondata.

A zenei szöveg vizsgálata szolgál a legszembeűnőbb bizonyítékkal annak alátámasztására, hogy jelen dal esetében szöveg és zene valóban szerves egységet alkotnak. A verbális komponens egyesével mutatja be a zenekar tagjait a *versékben*, a refrén pedig a konklúziót vonja le, miszerint munkájuknak együtt van igazán értelme. A zenei szöveg felépítése pontosan erre játszik rá: az első versszakban, a dobos bemutatásakor zenei síkon csak a dob jelenik meg, a refrénben pedig már a basszusgitar is, utalva rá, hogy róla lesz szó a következő *versében*. Ahogy haladunk előre, a zenei szöveg úgy válik egyre gazdagabbá, kiegészülve egy-egy újabb zenekari taggal. Az énekest bemutató utolsó versszak előtt egy gitárszólót hallhatunk, melynek oka, hogy a rendelkezésre álló hangszerek közül az éneket leginkább ezzel lehet imitálni, tehát ez is a soron következő tag szerepkörére utal, csakúgy, mint az előzőekben. Ahogy gazdagodik a zenei szöveg, úgy növekszik a hangerő is, mely sajátosság a refrénben figyelhető meg a legmarkánsabban.

A zenei sík egyetlen sajátossága, amely gyengíti a percepciót, a prozódia. A zenei hangsúlyok a dal egészében felülírják a szóhangsúlyt, azaz nem a szavak első szótagjai kerülnek kiemelt pozícióba. Ha azonban jobban megvizsgáljuk a prozódiai problémákat, észrevehetjük, hogy ezek nem is feltétlenül hibák: sokkal inkább arról van szó, hogy a hangsúlyokat az időmértékes verselésben is használatos szabályok határozzák meg, ugyanis a dalban a hosszú magánhangzót tartalmazó (tehát verstani szempontból hosszú) szótagok kerülnek hangsúlyos helyzetbe, ami a szöveg líraiságát erősíti.

Úgy vélem, már a zenei sík elemzésének során világossá vált, hogy bár érdemes egymástól elválasztva is vizsgálni a komponenseket, elengedhetetlen a két elemzés eredményeinek egymásra vetítése: ennek legfőbb oka – mindamellet, hogy ez a két médium az értelmezéskor egyszerre hat – a verbális és zenei összetevőből felépülő multimedialis szövegeknek az a sajátossága, hogy az őket alkotó

két komponens egymástól elválaszthatatlan (vagy maximum egy partitúrában elválasztható) egységet alkot. Ahhoz, hogy kézzel foghatóvá váljon a verbális sík mondanivalója, szükségünk van a zenei kiegészítésre, s ugyanígy, a zenei sík értelmezéséhez kulcsfontosságú a dalszöveg vizsgálata. A két komponens csakis így képes létrehozni azt a rendkívül komplex struktúrát, amely már több lesz zene és szöveg pusztá összegénél.

7. Kitekintés

Kutatásom korpuszát jelenleg 20 alternatív sláger alkotja: terveim között szerepel ennek a bázisnak a kitágítása más műfajú dalokkal, amelyek elemzésével bizonyítani kívánom, hogy a verbális és zenei összetevőből felépülő multimediális szövegek percepciója valószínűleg független műfajuktól. A korpusz áttekinthetőségét segítené egy olyan platform, ahol a dalok hangzós része, illetve a dalszövegek is megtalálhatóak egybegyűjtve. Erre szolgál az általam létrehozott weboldal⁵, mely jelenleg a vizsgált dalokat tartalmazza, a későbbiekben ezekhez hozzárendelem a dalok szövegét is.

Hipotéziseim kísérletes úton való bizonyítása szintén szerepel a megvalósítandó tervek között: vizsgálataim reményeim szerint rá fognak mutatni arra, milyen nagy jelentősége van zenei síkon a dallamszerkezet, a ritmika, a tonalitás és a szünetek által megvalósuló összefüggőségnek a szövegegész koherenciájának javításában. Érdekes szempont annak feltérképezése is, hogy a szöveg tipográfiája és metrikai-ritmikai formációja (pl. rímek használata) milyen mértékben befolyásolja a szöveg koherenciájával kapcsolatos értékeléseinket.

Végül az általam felvázolt elemzési szempontrendszer lehetséges kitágítására hívom fel a figyelmet: Petőfi S. János gyakran alkalmazza a médium fogalmát műveiben, s ilyenkor általában szemiotikai médiumot ért a megnevezésen. A szemiotikai textológia meghatározása szerint „szemiotikai médiumnak az azonos jellemzőkkel rendelkezőnek tekinthető ’nyelvek’ típusát nevezzük” (Petőfi S. 2004). A szemiotikai médium mellett azonban beszélhetünk technikai médiumokról is, azon eszközök tárházáról, amelyeken keresztül befogadjuk a multimediális szövegeket. Eddigi vizsgálataim alapján kijelenthető, hogy a dalok kommunikációs szituációjának ismerete (tehát annak felderítése, melyik sík keletkezett előbb, vagy hogy azonos szerzőhöz kapcsolható-e a verbális és a zenei sík) nem elengedhetetlen tényező a percepció vizsgálatában. Az viszont jelentősen befolyásolhatja a befogadást és az interpretációt, hogy milyen technikai médiumon keresztül jut el hozzánk az adott multimediális szöveg: nem mindegy, hogy egy nagy teljesítményű fejhallgatón keresztül hallgatunk meg egy számot, vagy éppen egy zsúfolt bevásárlóközpont recsegő rádióján keresztül hallunk egy dalt. A későbbiekben

⁵A honlap a következő linken érhető el: <http://multimedia488.webnode.hu/>.

ezért elemzéseimben igyekszem kitérni a kommunikáció tényezői közül a zaj szerepének vizsgálatára is. Ehhez képest még jelentősebb változást tapasztalhatunk, ha videóklip formájában találkozunk a slágerekkel. A képi, mozgásos csatorna ugyanis egy újabb interpretációs felületet teremt, megerősítve vagy akár teljesen felülírva a szöveg és a zene mondanivalóját. Érdemesnek látszik tehát ezzel az elemzési szemponttal kiegészíteni eddigi vizsgálataimat, a minél teljesebb interpretációra való törekvés érdekében.

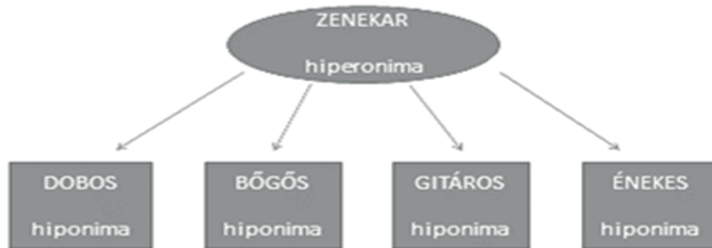
Irodalomjegyzék

- BENKES Zs. (szerk.) 1996. *Multimédia – Több mediális összetevővel rendelkező irodalmi szövegek elemzése*. Budapest, Országos Közoktatási Szolgáltató Iroda és Budapesti Természettudományi Társulat.
- BENKES Zs.–PETŐFI S. J. 2006. A vízjel nem tűnik el olyan könnyen – Versek megformáltságának megközelítése kreatív gyakorlatokkal. In: Kiss G. (szerk.): *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 70*. Budapest, Tinta Kiadó.
- CSÉPE V. 2016. Zene, agy és egészség. In: Falus A. (szerk.): *Zene és egészség*. Budapest, Kossuth Kiadó. 26–42.
- FÜKÖH B. 2004. Slágerek szövegfelépítése és interpretációs lehetőségeik. In: Petőfi S. J.–Békési I.–Vass L. (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 16*. Szeged, JGYTF Kiadó. 63–75.
- LERDAHL, F.–JACKENDOFF, R. 1981. *A Generative Theory of Tonal Music*. Cambridge–Massachusetts, MIT Press.
- LÓZSI T. 2012. Multimediális szövegek értése. *Anyanyelv-pedagógia* 2012/3. <http://www.anyanyelvpedagogia.hu/-cikkek.php?id=401>. (Letöltve: 2017. 07. 23.)
- MEREDITH, D. (ed.) 2016. *Computational Music Analysis*. Switzerland, Springer.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel – Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. A szöveg-összefüggőség hordozói – Első megközelítés. In: *Petőfi S. János: Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. Officina Textologica 15: 25–37*.
- PETŐFI S. J.–BENKES Zs. 1998. *A szöveg megközelítései – Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Budapest, Iskolakultúra Kiadó.
- PETŐFI S. J.–BENKES Zs. 2002. *A multimediális szöveg megközelítései – Bevezetés a statikus 'verbális elem + kép/diagram/...'-típusú komplex jelek szemiotikai szövegtanába*. Pécs, Iskolakultúra Kiadó.
- PLÉH Cs.–LUKÁCS Á. (szerk.) 2014. *Pszicholingvisztika 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZBIKOWSKI, L. M. 2002. *Conceptualizing Music: Cognitive Structure, Theory, and Analysis*. Oxford, Oxford University Press.

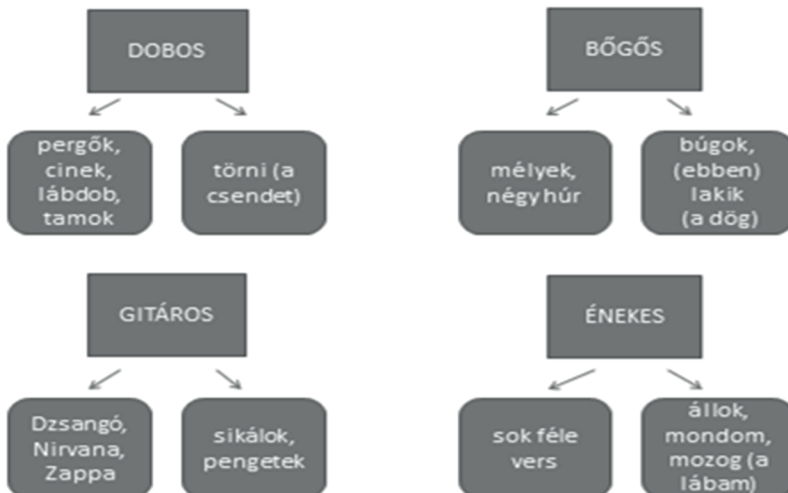
Függelék

igék	névmások	névutók	főnevek
<i>vagyok</i>	<i>velem</i>	<i>utánam</i>	<i>édesem</i>
<i>sikálok</i>	<i>enyém</i>		<i>kezemben</i>
<i>állok</i>			<i>gitárom</i>

1. ábra: E/1 személy következetes használata

2. ábra: A felosztás viszony

3. ábra: Statikus és dinamikus elemek

Csaknekedkislány: Zenekar

verse1:

Én a dobos vagyok,
pergők és cinek
lábdob és tamok.
De aztán minek
törni ezer darabra
a csendet egymagában
vak parancsszó maradna,
ha nem jönnek utánam,

refrén:

de ha velem van ez a másik három
nem állhattok meg egyenes lábon,
táncolni fog az is, aki nem akar,
mert nem dobos vagyok, hanem zenekar.

verse2:

Én vagyok a bőgős,
a kezemben a mélyek,
mindig az a főhős
akit megdicsérek.
„Mért van csak négy ezen,
nem hat húr vagy öt?”
Ez egy basszgitár édesem,
ebben lakik a dög!

refrén:

És ha velem van ez a másik három
olyat búgok, enyém lesz –ha kívánom–
a szívük mire véget ér ez a hepaj,
nem bőgős vagyok, hanem zenekar.

verse3:

Én vagyok a gitáros,
sikálok és pengetek.
Tele van a város
ilyennel, és a rengeteg
út mit ér Dzsangóig
a Nirvanától Zappán át?

Hogyha a kraftot egymagamból
így nem adnám át,

refrén:

de ha velem van ez a másik három
olyan erővel szól a gitárom,
hogy az a szegény kislány majdnem belehal,
nem gitáros vagyok, hanem zenekar.

verse4:

Én vagyok az énekes,
én állok a fronton,
a számon sok féle vers,
mindben ugyanazt mondom:
„Nem szerettél, miért nem”
„Szeress újra bátran”
hozzá milyen idétlen,
hogy így mozog a lábam,

refrén:

de ha velem van ez a másik három
ha hamis akkor is szép, mint az álom
mert a dalunk olyan igaz mint a fene, jaj
nem énekes vagyok, hanem zenekar.

The Multimedial Text as a Complex Symbol

The aim of my paper is twofold: the first part is a theoretical overview, a general summary of why semiotic textology is suitable for analyzing multimedial texts which contain verbal and musical components. I also represent the features of their communicational situation in semiotic textology. The second part focuses on the perception of songs, reflecting the thoughts of Petőfi S. János: in his view the verbal and the musical part create an inseparable, organic unit. My analysis clearly supports this idea, because songs seem to be more than just the sum of music and text.

5. A szöveggé szerveződés típusai Szövegstruktúra és anaforikus utalás

HAASE ZSÓFIA

1. Elöljáróban

Az információ kibontása a szövegekben szoros összefüggésben áll a referenciális utalás, vagyis az anaforák használatának problémakörével. A szöveg stabilitását, állandóságát őrző kontinuitás, illetve a szövegben megmutatkozó dinamikáért, a szöveginformációk nem-redundáns kibontásáért, így a szöveg kiterjesztéséért felelős progresszió tekintetében az anaforáknak hagyományosan a stabilitást őrző, kontinuitást szolgáló funkcióját emelik ki a kutatások, és így a szövegstrukturalódás egyes fokozatainak felállításánál is az anaforák tematikus funkciójára apellálnak. A referenciális utalásformákat vizsgálva azonban rögtön szembetűnik, hogy számos anaforatípus a kontinuitást és a progressziót egyaránt szolgálja egy szövegben, szerepüket tekintve tehát egyszerre tematikusak és rematikusak. Jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy Schwarz (2000a) és Kocsány (2018) munkájából kiindulva összevessen a szövegszerveződés típusait leíró három modellt (Daneš 1970; Schwarz 2000a; Kocsány 2018) abból a szempontból, hogy mennyire veszik figyelembe az anaforák fentebb említett kettős arculatát, illetve az implicit utalásformák különböző típusait. A modellek bemutatása és összevetése előtt szót ejtek az anaforikus utalásról téma-réma összefüggésben, melynek keretében bemutatom a különböző progresszív anaforatípusokat.

2. Az anaforikus utalás téma-réma összefüggésben

Általános vélekedés szerint az anaforikus utalás a téma, azaz a régi, már ismert információ prototipikus megnyilvánulása. Az anaforák a befogadó számára ismeretek, azáltal, hogy referensük már szerepelt a szövegelőzményben, más szóval megemlítésre került, elérhető állapotban van. Az anaforákat így a (szöveg)kontinuitás tipikus hordozóinak tekintik. Az anaforikus kifejezések megértését, referenciális tartalmuk felderítését általánosságban mint egy keresési és összehasonlítási folyamatot (*Such- und Vergleichsprozess*, Schwarz 2000a: 120) írják le, melynek során a befogadó az anafora és annak antecedense közti egyező jegyeket

vizsgálja. Ebben a megközelítésben az anaforákat mint az antecedens „visszhangját” (*Echo*, uo.) is szokás jellemezni. Az anaforikus kifejezések feldolgozása e modell szerint tehát mint reaktivációs folyamat írható le.

A tematikus funkcióval bíró, kontinuitást jelző, új információt nem hordozó anaforák a szövegben névmásként, ismétlődésként, hiperonimaként, szinonimaként, illetve parafrázisként lépnek fel:

- (1) *Az udvarba betért egy kutya. Ő (Ő / Az) / A kutya / Az állat / Az eb / A blöki nagyon ijedt volt.*¹

A természetes szövegekben fellelhető referenciális utalóformák azonban a progresszív információkibontást tekintve egy lényegesen heterogénebb és komplexebb képet mutatnak. Vegyük például az ún. „specifikáló anaforákat” (Schwarz 2000a: 121):

- (2) *Elhunyt Andy Vajna (R1)₁. A 75 éves világhírű producert (R1)₁ otthonában érte a halál.*²

A példában a félkövéren szedett anaforikus NP új információkat szolgáltat a referensről, amely már ismert a szövegelőzményből. A korábról ismert referens azonosítása annak specifikálását is magában foglalja tehát. A specifikáló anaforák így a szövegnek nemcsak a kontinuitását, hanem a progresszióját is biztosítják, egyszerre tematikusak és rematikusak.

Az ún. „kombinációs anaforák” (Schwarz 2000a: 122) szintén nemcsak tematikus funkcióval bírnak, némileg azonban eltérnek az előbb említett típustól. A szövegfelszínen ugyanis nem folytonos antecedens-kifejezésekkel találkozunk, referenciális síkon pedig több referenssel van dolgunk, melyek kombinációja eredményez majd egy új referenst:

- (3) *Az edénybe szórt granulátumot (R1)₁ oldjuk fel kevés langyos vízzel (R2)₂. A feloldódott készítményt (R3)₃ öntsük bele a permetezőbe, majd öntsük fel 9 liter vízzel.*

A készítmény (R3) a szövegvilágmodellben új szövegreferensként jelentkezik, az őt jelölő anaforikus kifejezés a befogadó számára tehát ebben az esetben is egyszerre tematikus és rematikus, azaz régi és új információk szimultán hordozója.

A progresszív anaforák csoportjába tartoznak még a „többes számú anaforák” (Schwarz 2000a: 122):

¹A jelölések, kiemelések a példákban tőlem származnak, gyakran nem egyeznek meg az eredeti jelöléssel. A példák kiválasztásánál nagyrészt a Schwarz 2000a-ban található (német nyelvű) példák-ból indulok ki, helyenként némileg módosítom, kiegészítem, lerövidítem őket. Más példák (pl. (2)) tőlem származnak. Ahol változtatás nélkül átveszem az eredeti példát a forrásszövegből, ott természetesen jelölöm a pontos szöveghelyet (ld. később Kocsány 2018). (A szerző.)

²Az *R* jelentése 'referens'.

- (4) *Bori* (R1)₁, *Janka* (R2)₂ és *Emma* (R3)₃ együtt mennek iskolába. **A testvérek** (R1, R2, R3)₁₊₂₊₃₌₄ útközben nagyon figyelnek egymásra.

A példában a nyelviileg *Bori* (R1), *Janka* (R2) és *Emma* (R3) által jelzett referensek először egyenként jelennek meg a szövegvilágban mint egymással koordinatív viszonyban álló főnévi csoportok. A szöveg írója a második mondatban a *testvérek* főnévi csoporttal egyetlen egységes referenst hoz létre az eredetileg három különálló referensből. Az újonnan létrejött referens a szövegvilág-modellben immár mint új csomópont kezelendő, amire már egyetlen névmási anaforával (*ők*) is visszautalhatnánk. Ebben a típusban az anaforikus kifejezés állhat egyes (*szerelmespár, csoport, család, banda*) és többes számban (*a testvérek, a szerelmesek, mindketten*) is. Lényeges azonban, hogy egyetlen anafora fogjon össze több referenst egyetlen csomóponttá a szövegvilág mentális reprezentációjában.³

Szintén érdekes ebben a kontextusban a „megváltozott referensek” (Schwarz 2000a: 122) esete, melyekben a befogadónak az átalakulást egy konstruktív folyamat révén kell rekonstruálnia:

- (5) *A hercegnő megcsókolta a rusnya kis békát* (R1)₁. **Pillanatokon belül egy daliás herceg** (R2)₁ állt előtte.

Az *egy daliás herceg* anafora itt szintén egyszerre tematikus és rematikus funkcióval is bír, ugyanis R2 azonosítása R1-gyel a következő összefüggés alapján lehetséges: R2 EREDETILEG R1 VOLT, mindamelllett, hogy az anafora új információkkal is szolgál a korábban már megemlített referensről.

Egy korábbi tanulmányban (ld. Haase 2016b) részletesen tárgyalt „komplex anaforák” is egyértelműen a progresszív csoportba sorolandók:

- (6) *Béla tegnap átvette a diplomáját* (R1)₁. **Az eseményen** (R2)₁ minden családtagja jelen volt.

A komplex anaforák antecedense egy vagy több teljes propozíció, amelyet, illetve amelyeket az anaforák nemcsak sűrítnek, kondenzálnak, hanem értékelnek, kategorizálnak is. A komplex anafora tehát létrehoz egy új absztrakt referenst, információs csomópontot a szövegvilág-modellben, és egyúttal potenciális antecedens-kifejezésként funkcionál(hat) későbbi utalóformák számára a szövegben. A komplexálás vagy komplexáció, azaz az új absztrakt referens létrehozása konstruktív folyamat, a komplex anafora a befogadó számára pedig egyben tematikus és rematikus funkcióval bír.

³A többes számú anaforák abban különböznek a kombinációs anaforáktól, hogy az utóbbi típus esetében valamivel többről van szó a szövegelőzményben megjelenő referensek pusztá összegzésénél: az anafora által jelzett referens létrejöttéhez szükség van egy dinamikus elemre is, amely lehet történés vagy cselekvés (*oldjuk fel*). Ennek megfelelően a kombinációs anaforák gyakran instruktív szöveg-típusokban találhatók, úgymint receptekben vagy különböző útmutatókban (Schwarz-Friesel-Consten 2014: 123).

Utolsóként itt a korábban már tárgyalt (ld. Haase 2012; Schwarz 2000b) „indirekt anaforákat” említem meg, melyek az ún. „implicit tematizálás” (Schwarz 2000a: 123) egy különleges formáját képviselik:

(7) *Tegnap étteremben* (R1)₁ *voltunk. A pincér* (R2)₂ *kedves és előzékeny volt.*

Az indirekt anaforák (*a pincér*) első említésben jelentkeznek a szövegben, ez alapján tehát rematikus információnak számítanak. Az NP határozottsága azonban azt jelzi a befogadó számára, hogy az anaforikus kifejezés referense a szövegvilág-modellben elérhető. Az elérhetőség azáltal biztosított, hogy az indirekt anafora referense a szövegelőzmény egy vonatkozó kifejezésének (*étterem*) referenciatartományában megtalálható.⁴ Ezek alapján az indirekt anaforákról elmondható, hogy a szöveg koherencia-struktúrájának stabilizálása mellett új információkat is szolgáltatnak a szövegvilág-modell felépítéséhez, egyszerre tematikusak és rematikusak is tehát, a kontinuitást és a progressziót egyszerre szolgálják a szövegben.

A fentiekből következően elmondható, hogy az anaforák megértése gyakran aktivációs és reaktivációs folyamatok interakciójaként értelmezhető, az anafora antecedenshez való rendelését gyakran a szövegvilág-modell által determinált konceptuális stratégiák módosíthatják.

3. Szövegstruktúra és anaforikus utalás (Daneš 1970; Schwarz 2000a; Kocsány 2018)

Az anaforikus utalás, illetve a progresszív anaforatípusok téma-réma összefüggésben való tárgyalása után ezen a ponton visszatérek az információ kibontásához a szövegekben, más néven a tematikus progresszió fogalmához, illetve annak típusaihoz. Jelen dolgozatnak ebben a részében meg kívánom mutatni, hogy a szöveggé szerveződésnek, a szöveg strukturálódásának egyes típusai – ahogy ezt Frantisek Daneštól a funkcionális mondatperspektíva keretein belül kidolgozott téma-réma elemzésből megismerhettük – miért nem állják meg a helyüket teljes egészében, mely anaforatípusokat, illetve az implicit tematizálás mely típusait hagyják figyelmen kívül. Ezek után be kívánok mutatni két alternatív modellt, amelyek az említett hiányosságokat talán képesek kiküszöbölni azáltal, hogy figyelembe veszik a fent említett anaforatípusokat, illetve a tematizálás implicit formáit differenciáltabban közelítik meg. A két modell egyrészt Monika Schwarz a referencializálási folyamatok procedurális, befogadó szempontú megközelítése, másrészt Kocsány Piroska a szöveg strukturálódásának fokozatait megragadó modellje. A kifejtés során Schwarz (2000a) és Kocsány (2018) írásaira támaszkodom.

⁴Az indirekt anaforák különböző típusaira itt nem térek ki, ehhez ld. Schwarz 2000b: 98 skk. és Haase 2012: 119 skk.

3.1. A szöveg strukturálódása és annak típusai: Daneš (1970)

A szövegstruktúra kialakulása, vagy befogadói szemszögből nézve kikristályosodása kapcsán felvetődik a kérdés, hogy egy szöveg mondatai hogyan kapcsolódnak, „veszik fel” az őket megelőző mondatok, illetve mondatrészek információit: hogyan kapcsolódnak a régi, a befogadó számára már ismert információk az új, még ismeretlen információkhoz annak érdekében, hogy létrejöjjön egy bizonyos referenciális összefüggés.

František Daneš a szöveg strukturálódásának típusait a téma és réma fogalmak mentén (ugyancsak) aszerint állítja fel, hogy a mindenkori második szövegmondat az első témáját témaként vagy rémaként folytatja-e. Így Daneš a tematikus progresszió öt típusát különbözteti meg egymástól (vö. Schwarz 2000a: 115):

1. Lineáris progresszió: a témát a rémákból levezetett témákkal folytatjuk; az előző mondat rémája a következő mondat témája lesz.

(8) *A férfi (T1) belépett egy sötét szobába (R1). A szoba (T2=R1) nemcsak sötét, hanem piszkos is volt (R2). A piszok (T3=R2) hónapok óta ...*⁵

2. Progresszió ugyanazon témával: az adott témánál maradvá ahhoz új és új rémákat vezetünk be.

(9) *A férfi (T1) fáradt volt. (Ö) (T1) Nem aludt. (Ö) (T1) már hetek óta ...*

3. Hasított rémával történő előrehaladás: a témához csatolt réma újabb és újabb elemeit tárjuk fel.

(10) *Hirtelen két férfi (R1) lépett be. Az egyik (T1=R1a) barátságos volt. A másik (T2=R1b) azonban kifejezetten durva és barátságtalan benyomást keltett.*

4. Tematikus progresszió hipertémával: a témát részekre szabdadjuk, és részenként új rémákat illesztünk hozzá.

(11) *Tegnap cirkuszba (HiperTéma) mentünk. A légtornászok (T1) lenyűgözőek voltak. Az állatidomár (T2) nagyon bátran és ügyesen irányította az állatokat. De a legjobb a bohóc (T3) volt: mindenkit megnevettetett.*

5. Progresszió tematikus ugrással.

(12) *Amikor megérkeztünk Budapestre (T1), már késő volt (R1). A vasútállomás (T3) teljesen kihalt volt.*

Daneš egyébként tematikus progresszión a következőt érti: „témák sora, egymásutánja”; „a tematikus kapcsolatok szövedéke”; „a szövegben fellelhető tematikus relációk egésze” (Schwarz 2000a: 116). Schwarz (2000a) ezzel szemben azt

⁵A *T* jelentése itt 'téma', az *R* jelentése 'réma'. Az itt olvasható példákat Schwarz (2000a: 115) példái alapján generáltam, módosítva, megváltoztatva némileg az eredeti példákat. (A szerző.)

javasolja, hogy a konnexitási relációk egészét tematikus kontinuitásnak, a rematikus információkkal bővített kibontást ezzel szemben progresszióknak nevezzük. A stabilitást eredményező kontinuitás és a dinamikus előmozdulást eredményező progresszió egyaránt sajátjai a szövegeknek, a koherencia létrejöttében és fenntartásában mindkettő szerepet játszik.

Daneš tipológiáját azonban hiányosságok jellemzik, mind ami az implicit tematizálás két típusát (4. és 5. típus), mind pedig ami a progresszív témafolytatást, tematizálást illeti. Mint korábban említettem, Daneš a típusokat az alapján állítja fel, hogy egy adott szövegmondat a megelőző mondat témáját témaként vagy rémaként folytatja-e. A dolgozat első részében tárgyalt, a progresszív témakifejtést szolgáló anaforatípusokról (ld. progresszív anaforák) nem ejt szót, illetve nem tesz rájuk utalást, pedig ahogy láttuk, ezek az anaforák nem marginális jelenségek a szövegekben (vö. Schwarz 2000a: 121 skk.), illetve azért, hogy régi és új információkat egyaránt hordoznak, egyszerre tematikusak és rematikusak is, nagyon hatékony eszközei tehát a koherencia megteremtésének és fenntartásának.

Daneš modelljét az évtizedek során gyakran módosították, differenciálták, egy minden tekintetben hiánytalan modellt azonban nem sikerült kidolgozni, többek között azért sem, mert a különböző megközelítések más-más elméleti keretben dolgozva nem használják egységesen a téma/réma, fókusz/háttér, illetve topik/kommentár fogalmakat. Az elméletek a szöveg információegységeit továbbra is egyértelműen ismert (téma) és nem ismert (réma) információkra bontják, annak ellenére, hogy procedurális szempontból a befogadó felől nézve számos nyelvi egység rendelkezik mindkét tulajdonsággal.⁶

3.2. A szöveg strukturálódásának folyamata procedurális megközelítésben, befogadói szemszögből: Schwarz (2000a)

Schwarz modellje hidat kíván verni a szövegsemantika és az utalt referenciális tényállások között azért, hogy figyelembe vegyi a szövegben zajló információ-kibontást, illetve a szövegmegértés szempontjából fontos mentális elérhetőséget mint tényezőt.⁷

⁶Az említett megközelítésekről itt nem ejtek bővebben szót, csak néhány név álljon itt példaként: Prince (1981); Haffitka (1981); Brown–Yule (1983); Lambrecht (1994); Tschida (1996). Itt említem még meg, hogy a procedurális tényezőket figyelembe vevő és a szövegstruktúra-orientált téma-réma dichotómián (némileg) felülemelkedő munkák is léteznek. Ide tartozik a Referenciális mozgás elmélete (Klein–Von Stutterheim 1991; Von Stutterheim 1994), az ún. Centering-elmélet (Gordon és mtsi. 1993), illetve az Információstruktúra elmélete (Lambrecht 1994; Kindt 1995; Steube 1997). A téma-réma elemzésének ezen aktualizált változatai sem szólnak azonban olyan kifejezésekről a szövegben, melyek egyszerre tematikusak és rematikusak, vagy az implicit tematizálás formáiról (Vö. Schwarz (2000a: 116 sk).

⁷A mondottak megértéséhez talán szükséges megemlíteni, hogy Schwarz megközelítésében a befogadó a befogadási folyamat során a szövegben megtalálható intern/belső információ-reprezentációkat egy

Az elérhetőség mint kognitív koncepció (ld. az *accessibility* fogalmát többek között Chafe 1987; Ariel 1990 munkáiban) annak a magyarázatára szolgál, hogy különböző kifejezések referenseit hogyan aktiválja mentálisan a befogadó, illetve hogyan reprezentálja ezeket. Az elérhetőséget irányító elvek a szövegsemantikához tartoznak, nagymértékben összejátszanak azonban a konceptuális tudással is.

Első említéskor a referenst létre kell hozni a mentális referencializálási struktúrában, így tehát a meglévő SZVM egy újabb információs csomóponttal bővül, hozzátéve, hogy az új reprezentációs egység természetesen az SZVM létrejöttének kezdetét is jelölheti. Anaforikus utalás esetén, azaz második/sokadik említéskor, a befogadónak egy már reprezentált csomópontot kell reaktiválnia, esetleg módosítania.

Az elérhetőség emellett szorosan összefüggésben áll az ún. keresési tér fogalmával (vö. *Suchraum*, Schwarz 2000a: 118). A szöveg keresőterét kontextustól függően nyelvi (explicit módon reprezentált) vagy szemantikai–konceptuális (implicit) térként jellemezhetjük. Az anaforikus kifejezések referensei tehát kétfajta mentális struktúrában érhetők el: a szöveg explicit nyelvi reprezentációjában (ld. (1) példa) vagy a szemantikai, illetve konceptuális tudás keresőterében, amely a befogadó hosszú távú memóriájában található, de az SZVM által aktiválódik (ld. (7) példa).

A szövegben történő mentális referencializálás alapvető műveleteit Schwarz (2000a: 118 sk.) ún. aktiválási folyamatok segítségével írja le (ld. ehhez még Chafe 1987 és Givón 1992 munkáit), és a következő bázisfolyamatokat különbözteti meg egymástól:

1. Aktiválás: új szövegreferens kerül bevezetésre, miáltal az csomópontként megjelenik az SZVM konceptuális hálójában.
2. Reaktiválás: egy szövegreferens ismételt megnevezése esetén a csomópont újra aktiválódik a rövid távú memóriában, így a figyelem fókuszában marad.
3. Deaktiválás: a szövegreferens nincs ismételten említve, más információs csomópontok aktiválásával a figyelem egy másik szövegreferensre terelődik, a régi szövegreferens azonban már rendelkezik egy kognitív címmel/elérhetőséggel az SZVM-ben.

külső/extern világsíkra vonatkoztatja. Ezt a folyamatot nevezi Schwarz referencializálásnak. A szövegsemantikán keresztül a befogadó létrehozza a megjelenített referenciális tényállások reprezentációit, felépít egy mentális szövegvilág-modellt (SZVM). Az SZVM egy komplex referencializációs struktúrára, amely a referenseket és a köztük lévő relációkat jeleníti meg. A konceptuális referencializálás (a szövegsemantika konceptuális tudásaktiválás által való kibővítése, kidolgozása) és az SZVM felépítése, felépülése, létrehozása szorosan összefüggnek egymással: a szövegfelületen explicit módon megjelenő referenciális tényállások és a szövegben rejlő, a konceptuális tudás által felszínre hozott implicit információk együtt alkotják a befogadó számára rendelkezésre álló, számára elérhető, így a befogadói folyamatot, azaz a koherencia létrehozását segítő információkat (Vö. Schwarz 2000a: 111 skk.).

A fenti bázisfolyamatok eredményeképp létrejött vagy reaktivált referensek további kognitív műveletek (specifikálás, konceptuális komplexálás stb.) révén bővíthetők, módosíthatók.

A téma és a réma ebben a megközelítésben a következő módon értelmezhető: a befogadó számára a téma az SZVM-ben lehorgonyozott és így elérhető információt, a réma ezzel szemben az SZVM-ben még nem jelen lévő, nem reprezentált információt jelöli a szövegben. Schwarz (2000a: 119) megközelítésében a téma és a réma kognitív információs értékek, amelyek a recepció folyamatában hozzárendelődnek (eltérően komplex) nyelvi reprezentációs egységekhez. A tematikus és rematikus információegységek a befogadó emlékezetében való elérhetőségüket tekintve különböznek egymástól. A tematikus szövegelemek alapesetben a következő információs státusszal rendelkeznek a befogadó számára: REFERENS ELÉRHETŐ A SZÖVEGVILÁG-MODELLBEN, míg a rematikus elemek ezzel a státusszal: REFERENS NEM ELÉRHETŐ A SZÖVEGVILÁG-MODELLBEN. Határozott szövegreferencia esetén fellelhetők fokozatbeli különbségek, ami a referensek SZVM-beli lehorgonyozottságát illeti (ld. az indirekt anaforák különböző típusait például). A RÉMA státuszú szövegegységek esetén nem találunk etabliódott, illetve elérhető csomópontot az SZVM-ben.

Schwarz (2000a) hangsúlyozza továbbá, hogy a szövegszerveződés során a téma és a réma komplementer funkciójú: a tematikus elemek a kontinuitást biztosítják azáltal, hogy megismételnek, illetve reaktiválnak már aktivált referenseket. A rematikus elemek a progressziót szolgálják, ugyanis az SZVM-ben fellépő és az aktiválási folyamatok által szolgáltatott új információk révén újabb konceptuális csomópontokat hoznak létre. A kontinuitás és a progresszió állandó váltakozásával megy végbe a nem-redundáns információkibontás a szövegben. Progresszió esetén a referencializálás az ismerttől (téma) az ismeretlen (réma) felé halad, a kontinuitás pedig az ismerttől (téma) az ismert (téma) felé való haladást jelenti.

Összegezve megállapítható, hogy Schwarz (2000) modellje a mentális elérhetőség fogalmát felhasználva képes figyelembe venni az implicit tematizálás különböző formáit, illetve azokat az anaforatípusokat, melyek egyszerre tematikusak és rematikusak. E kettős jellemző Schwarz modelljében tehát azt jelenti, hogy az említett anaforák referensei egyrészt elérhetők az SZVM által aktivált szemantikai, illetve konceptuális tudás keresőterében (reaktiválás), másrészt szimultán aktiváció történik azáltal, hogy az SZVM-ben egy új referens kerül bevezetésre (pl. indirekt anaforák, komplex anaforák).

3.3. A diszkurzív kontinuitás fokozatai: Kocsány (2018)

Részben eltérő fogalomtárral dolgozó, de a szövegszerveződés és az anaforikus utalás kérdéskörének szempontjából idevágó írás Kocsány „A közelre mutató

ez névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokoza-
tai” című tanulmánya. A szerző munkájában a szöveggé szerveződés három jól
elkülöníthető fokozatát különbözteti meg egymástól, melynek során a topik, kom-
mentár, fókusz, illetve perspektíva mint alapvetően szintaktikai és szemantikai fo-
galmakkal operál. Ezenkívül a munka a közelre mutató *ez* névmás szerepére össz-
pontosít anaforikus kifejtő szerkezetekben kizárólag mondatkezdő alany funkció-
ban, mely téma leszűkítettsége révén természetesen nem fedi az anaforikus utalás
teljes skáláját, mégis érdekes felismeréseket ígér a direkt, az indirekt és a komplex
anaforák, valamint a diszkurzív kontinuitás, vagyis a tematikus progresszió vonat-
kozásában. Itt az említett tanulmánynak dolgozatomban szempontjából releváns ré-
szeire, megállapításaira koncentrálok.

Kocsány (2018) a közelre mutató névmással bevezetett anaforát topik (\approx téma),
azaz alany szerepben mint egy nagyon gyakori szövegmondat típus bevezető mon-
datrészt írja le:

- (13) *Az épület előtt feltűnt egy sárga taxi. Ez a taxi azonban nem a megszokott
taxitársaság emblémáját viselte* (Kocsány 2018:151).

Megállapítást nyer, hogy az ilyen típusú anafora elsősorban nem topik szerepű
antecedensre (az előző mondat rémájára) utal vissza (ld. (13) példa), lehetséges
azonban a topik (\approx téma)/alany újraismétlése, mint például a következő szövegben:

- (14) *Marci születésnapjára meghívta a szomszédunk nagyobbik fiát. Ez a gye-
rek (=Marci) kiskorától kezdve mindig a nagyobbak között érezte jól magát*
(Kocsány 2018: 154).

Abban az esetben, ha az anafora nem topik szerepű antecedensre (rémára) utal
vissza, háromféle jelentést/hatást különböztetünk meg egymástól: a kontrasztáló
(ld. (15) példa), a semleges, leíró–azonosító (ld. (16) példa) és a szövegtagoló
funkciót (ld. (17) példa). Lássuk először az első két funkciót:

- (15) *Egyre bonyolultabb a kutyák származásának története. Ezek az emlősök
az újabb kutatások szerint csak testvéri viszonyban vannak a farkasokkal,
az őseik nem közösek* (Kocsány 2018: 150).

- (16) *A struccok viselkedése zárt területen számos kérdést vet fel. Ezek a nagy-
testű, furcsa járású madarak nem egyszer meg is támadják gondozójukat*
(Kocsány 2018: 148).

Kontrasztáló szerepben a mutató névmás jelenléte elengedhetetlen, határozott
névelővel való helyettesítése (**Az emlősök*: ld. (15) példa) nem lehetséges. Leíró–
azonosító funkcióban a mutató névmás és a határozott névelő közötti választás
stilisztikai döntés eredménye, itt rendszerint megjelennek azonban további ma-
gyarázó elemek, például jelzők is (*A nagytestű, furcsa járású madarak*: ld. (16)
példa).

A közelre mutató névmással bevezetett anaforának létezik azonban egy úgynevezett szövegtagoló funkciója is, melyre Kocsány a következő példát hozza:

(17) *Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. Ez az orvos segítette világra a második unokámat* (Kocsány 2018: 151).

Ebben a szerepben a mutató névmás használata arra szolgál, hogy a szöveget (mint narrációt) kommentárként folytassuk, beiktassuk a beszélő véleményét, értékelését a narrációba. A kommentár megállítja a történes közvetlen folyamatát, a szöveg szoros kontinuitása így megszakad.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy a szövegmondatban az anafora a topik (\approx téma)/alany újraemlítése-e, Kocsány az eddigiek alapján a szöveggé szerveződésnek, a szöveg kontinuitásának három fokozatát különíti el:

1. A történes közvetlen, gördülékeny folytatása az idősik megőrzésével és topik-folytonossággal, személyes/zéró névmással vagy határozott névelős szerkezettel jelölt anaforával:

(18) *Péter észrevette az öreget. ØKöszönt (=Péter) neki (=az öregnek)* (Kocsány 2018: 143).

2. A topikváltással járó folytatást képviseli a nem topik szerepű (=rematikus) antecedens mint új topik kontrasztáló (ld. (15) példa) vagy leíró–azonosító szerepben (ld. (16) példa), illetve pragmatikai szempontú perspektívaváltáskor (ld. (17) példa) a közelre mutató névmással bevezetve. Ez utóbbi esetben a közelre mutató névmás használatával fellazul a topikkontinuitás és adott esetben az idősik is, az elbeszélésben megjelenik a kommentár.

3. A topik szerepű antecedens kiemelése a közelre mutató névmással új nominális topikként a szövegtémára is kiható váltás lehetséges bevezetését jelzi. A topik szerepű antecedensről így váratlan, a korábbi témát felfüggesztő állítást teszünk (ld. (14) példa). Itt nemcsak perspektívaváltásról van szó, ahol egy témán belül változik a topik, hanem egy ugyanarról a topikról tett állítás révén új szövegtéma kerül bevezetésre.

A tanulmány utolsó részében Kocsány az eddigi megállapításait maguknak az anaforáknak a típusai, lehetőségei felől vizsgálja. Megkülönböztet egyszerű és komplex anaforákat, az egyszerű anaforák közé sorolva a direkt és az indirekt anaforákat, és a komplex típuson belül megkülönböztetve direkt komplex és indirekt komplex anaforákat. Az anaforák típusainak leírásában alapvetően a Schwarz-Friesel és mtsi. (2007) által kidolgozott modellt követi (ld. még fentebb a progresszív anaforákat, illetve Haase 2012, 2016ab). Mivel korábbi tanulmányokban már részletesen foglalkoztam ezekkel az anaforatípusokkal, itt csak egy-egy példát, illetve rövid definíciót adok meg (vö. Kocsány 2018: 157 skk.):

– **Direkt anaforák (DA):** DA esetében a szövegben megfelelő közelségben kifejtetten jelen van az a névszói antecedens, melyre az anafora referál (ld. (18) példa).

– **Indirekt anaforák (IA):** az egyszerű indirekt anaforáknak nincs explicit antecedensük, a kifejezés több szinten értelmezhető kognitív folyamatok révén áll kapcsolatban a szövegelőzménnyel (ld. (7) példa).

– **Komplex anaforák (KA):** A KA olyan nominális kifejezés, amely egy mondatnyi vagy annál hosszabb propozicionálisan strukturált anatecedensre utal vissza. Maga az anafora állapotot/tényt/eseményt/folyamatot jelölő szó vagy olyan kifejezés, amely általános és absztrakt módon utal egy propozícióra (ld. (6) példa).

Jelen dolgozat szempontjából központi kérdés, hogy a szövegkontinuitás egyes kutatók által kidolgozott modellje figyelembe veszi-e azt a felismerést, hogy az anaforák nemcsak tematikus szerepben, tehát egy a szövegben korábban már említett információra utalva léphetnek fel, hanem a szövegprogresszióhoz, vagyis új információk szövegbe történő bevezetéséhez éppúgy hozzájárulhatnak, mint a szövegkontinuitás fenntartásához, megőrzéséhez (ld. fentebb „progresszív anaforák”: Schwarz 2000a). Kocsány megközelítése egyértelműen figyelembe veszi ezt már csak azért is, mert modelljét a direkt, indirekt és komplex anaforák Schwarz-Friesel-féle koncepciójára vonatkoztatva vizsgálja, illetve ki is emeli, hogy az indirekt anaforák referensei egyszerre működnek adott/ismert és új entitásokként, egyrészt mivel a határozott névelős főnév egy entitás már adott, ismert, bevezetett mivoltára utal, másrészt az anafora valami másról, újról szól. Az IA így egyszerre valósítja meg a referenciális folytonosságot és az új információ folyamatos feldolgozását (vö. Kocsány 2018: 159). A direkt anaforákkal kapcsolatban elmondja, hogy azok is egyesíthetnek adott és új információt a referensről, a referens azonosságáról és annak minőségéről, ahogy ezt a következő példa is szemlélteti:

(19) *Az épület előtt megjelent egy furcsa taxi. A meglehetősen öreg és kopott jóság (=egy furcsa taxi) óvatosan lassított, majd megállt* (Kocsány 2018: 157).

Az adott és az új összefonódása, együttes jelenléte jellemzi a komplex anaforákat is. Egy korábban már megemlített propozíció/propozíciók sűrítése, valamint egy új, absztrakt referens létrehozása jelzik a komplex anaforák egyszerre tematikus és rematikus voltát.

Kocsány a továbbiakban rámutat arra, hogy a közelre mutató névmás használata kifejtő szerkezetekben összefügg az anafora típusaival. Egyszerű, direkt anaforák esetében a használat lehetséges, illetve helyenként elkerülhetetlen. Elkerülhetetlennek látszik a névmáshasználat, ha a névmás „kontrasztáló” jelentése révén az előző mondat predikátumrészeként fellépő (rematikus) antecedensre utal, kiemelve, közelebb hozva azt, illetve ha diszkurzív perspektívaváltás esetén egy befűzött kommentárral megszakítjuk a szöveg szoros kontinuitását (ld. (15) és (17) példák). Az indirekt anaforák esetében nem tudjuk közelebb hozni azt, amit még nem nevesítettünk, a közelre mutató névmás eszerint csak a direkt anaforákat vezetheti be, az indirekt anaforákat a fentebb említettek miatt nem, illetve azért

sem, mert ennél az anaforatípusnál nem egyszerűen a két mondatot összefűző anaforával van dolgunk, hanem a diskurzust összetartó asszociatív következtetések egy hálójával is (vö. Kocsány 2018: 163 sk.). Direkt komplex anaforák esetében a közelre mutató névmás megjelenése kötelező, ha a komplex anafora kontraszt-képző/kiemelő funkciójú, tehát ha a KA a mondat azonosító fókusza:

- (20) *A hibát azok követték el, akik elhitették az állománnyal, hogy elég néhány próbaper, a többiek majd automatikusan megkapják a nekik járó pénzt. Ez a helyzet /[?]A helyzet* vezetett oda, hogy a pert nem indító (nagyrészt budapesti) tűzoltók követelése időközben elévült, azaz csak a mindenkori kormányzat szándékán múlik az elévült követelések kifizetése, jogilag nem kötelező és nem kényszeríthető ki (Kocsány 2018: 165).

Kocsány kiemeli, hogy a mutató névmás kontrasztáló jelentése mind az egyszerű direkt, mind a komplex direkt anaforák esetében képes megakadályozni az értelmezési nehézségeket, interpretációs zökkenőket, ld. hiperonima mint direkt anafora ((21) példa), illetve mutató névmással bevezetett absztrakt névszó mint KA ((22) példa):

- (21) *A tenger is, a tavak is vízből vannak. Ez a vegyület / *A vegyület* oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz (Kocsány 2018: 149).

- (22) *A legutóbbi vizsgálatkor a vércukorértékeim megemelkedtek, bár még nem érik el a 2-es típusú cukorbetegségben előforduló szintet. Ez az állapot /[?]Az állapot* az orvos szerint lehet egy kezdődő cukorbetegség előjele is.

Végezetül a komplex anaforák esetében is alkalmas a mutató névmás arra, hogy segítségével beszélői kommentárt, értékelést, érzelmi állásfoglalást fűzzünk a szövegbe, fellazítva ezzel annak szoros kontinuitását. Ebben az esetben tehát a közelre mutató névmás perspektívaváltást jelző használatával van dolgunk. Tekintsük a következő példát:

- (23a) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudjuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. A jelenet / *Ez a jelenet* megdöbbsentő fordulatot vett: *Ákos elhallgatott, Judit zavartan dadogott valami köszönésfélét. A nagymama kézen fogta a gyereket, sarkon fordult, és egyetlen szó nélkül elhagyta a terepet* (Kocsány 2018: 170).

- (23b) *Ákos kiabált, Judit zokogott, a gyerek szűkölve várta a folytatást, amikor kinyílt az ajtó, és megjelent a nagymama, akiről úgy tudjuk, hogy évek óta ki se teszi a lábát a lakásából. [?]A jelenet / Ez a jelenet* mindig eszembe jut, ha Judittal találkozom (Kocsány 2018: 171).

Az (a) példában a szövegkontinuitás nem szakad meg, az elbeszélés időperspektívája megmarad, míg a (b) példában perspektíva-váltással van dolgunk, elbeszélői kommentár beiktatására kerül sor. Figyelemreméltó, hogy az (a) példában a mutató névmás használata egyáltalán nem is lehetséges, pedig az eddigiek alapján mindig bevezethette a komplex anaforát közelre mutató névmás. Elképzelhető, hogy ezek alapján a (23a) példában megjelenő anafora nem igazi (visszatekintő) komplex anafora, ellentétben a (23b) példában található anaforával. Elgondolkodásra ad okot, hogy nem éppen a közelre mutató névmás használatának lehetősége jelzi-e a magyarban, hogy komplex anaforával van dolgunk, vagyis visszatekintő összefoglalással, és nem előre mutató folytatással (vö. Kocsány 2018: 171 sk.).

Összegezve elmondható, hogy Kocsány számos anaforatípus kettős (tematikus és rematikus, kontinuitást és progressziót egyaránt elősegítő) funkcióját figyelembe vevő modellje Schwarz procedurális modelljéhez hasonlóan alkalmas a szöveg strukturálódásának típusait, fokozatait az anaforikus utalás perspektívájából kiindulva adekvát módon megragadni. Álljon itt most egy idézet mindez alátámasztására (az indirekt anaforákra vonatkoztatva): „A továbblépéshez minden bizonnyal szükség lesz az indirekt anafora fogalmának újragondolására is. Éppen az indirekt anaforák tekinthetők ugyanis olyan határozott asszociatív anaforáknak, amelyek nem tűrik a visszautaló jellegű mutató névmást, vagyis bennük az előre utaló funkció az erősebb. A szöveg szerkezetét többek között feltehetően éppen e kettős irányú mozgás modellálásával lehetne jól megragadni” (Kocsány 2018: 171 sk.).

4. Összefoglalás

Daneš (1970), Schwarz (2000a) és Kocsány (2018) modelljének összehasonlítása megmutatta, hogy a különböző progresszív anaforatípusok, illetve az implicit utalás differenciált vizsgálatának figyelembevétele nélkül nem lehetséges a szöveggé szerveződést, a szöveg strukturálódásának folyamatát jól modellálni. Az anaforák értelmezése mint a már ismert információk hordozói elavult megközelítés, az anaforikus utalás a szöveget stabilizáló kontinuitás és az információkibontást szolgáló progresszió szimultán eszköze lehet.

Schwarz, illetve Kocsány modellje alapján is elmondható, hogy a tematikus progresszió adekvát leírása csak procedurális, tehát a befogadó szempontú szövegfeldolgozás irányából közelítő tényezők bevonásával lehetséges annak érdekében, hogy az az utalásformák széles spektrumának eleget tegyen.

Irodalomjegyzék

- ARIEL, M. 1990. *Accessing Noun-Phrase Antecedents*. London–New York, Routledge.
BROWN, G.–YULE, G. 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.

- CHAFE, W. L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In: Li, Ch. N. (ed.): *Subject and Topic*. New York, Academic Press. 25–55.
- CHAFE, W. L. 1987. Cognitive constraints on information flow. In: Tomlin, R. (ed.): *Coherence and grounding in discourse*. Amsterdam, John Benjamins. 21–51.
- CONSTEN, M.–KNEES, M.–SCHWARZ-FRIESEL, M. 2007. The function of complex anaphors in texts. Evidence from corpus studies and ontological considerations. In: Schwarz-Friesel, M.–Consten, M.–Knees, M. (eds.): *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. Amsterdam, John Benjamins. 81–102.
- DANEŠ, F. 1970. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. In: *Folia Linguistica 4*: 72–78. Később in: Hoffmann, L. (Red.) 1996. *Sprachwissenschaft. Ein Reader*. Berlin–New York, de Gruyter.
- ERKÜ, F.–GUNDEL, J. K. 1987. The pragmatics of indirect anaphors. In: Verschueren, J.–Bertuccelli Papi, M. (eds.): *The Pragmatic Perspective. Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam, John Benjamins. 533–545.
- GIVÓN, T. 1983. Topic continuity in discourse: an introduction. In: Givón, T.: *Topic Continuity in Discourse. A Quantitative Cross-language Study. (Typological Studies in Language 3)* Amsterdam, John Benjamins. 5–41.
- GIVÓN, T. 1992. The Grammar of Referential Coherence as Mental Processing Instructions. *Linguistics 30*: 5–55.
- GORDON, P. C.–GROSZ, B. J.–GILLIOM, L. A. 1993. Pronouns, names and the centering of attention in Discourse. *Cognitive Science 17*: 311–437.
- HAASE Zs. 2012. A névmás mint indirekt anafora. In: Dobi E. (szerk.): *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió. Officina Textologica 17*: 116–138.
- HAASE Zs. 2016a. *Kohärenz und indirekte Anaphorik*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- HAASE Zs. 2016b. A komplex anaforák koherenciateremtő szerepéről. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról. Officina Textologica 19*: 178–194.
- HAFFTKA, B. 1981. Reihenfolgebeziehungen im Satz. In: Heidolph, K. E.–Flämig, W.–Motsch, W. (Red.): *Grundzüge einer deutschen Grammatik*. Berlin, Akademie-Verlag.
- KINDT, W. 1995. Informationsstruktur und Inferenzbildung. In: Pohl, I. (Red.): *Semantik von Wort, Satz und Text*. Frankfurt am Main, Peter Lang. 261–284.
- KLEIN, W.–STUTTERHEIM, VON CH. 1991. Text structure and referential movement. *Sprache und Pragmatik 22*.

- KOCSÁNY P. 2018. A közelre mutató *ez* névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 137–178. <http://dx.doi.org/10.14232/jeny>. (Letöltve: 2018. 01. 05.)
- LAMBRECHT, K. 1994. *Information structure and sentence form: topic, focus and the mental representation of discourse referents*. Cambridge, Cambridge University Press.
- PRINCE, E. F. 1981. Toward a taxonomy of given-new information. In: Cole, P. (ed.): *Radical Pragmatics*. New York, Academic Press. 223–256.
- SCHWARZ, M. 2000a. Textuelle Progression durch Anaphern – Aspekte einer prozeduralen Thema-Rhema-Analyse. In: *Linguistische Arbeitsberichte* 74: 111–126.
- SCHWARZ, M. 2000b. *Indirekte Anaphern in Texten, Studien zur domänengebundenen Referenz und Kohärenz im Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- SCHWARZ-FRIESEL, M.–CONSTEN, M.–KNESS, M. 2007. Anaphors in text – Introduction. In: Schwarz-Friesel, M.–Consten, M.–Knees, M. (eds.): *Anaphors in Text. Cognitive, Formal and Applied Approaches to Anaphoric Reference*. Amsterdam, John Benjamins.
- SCHWARZ-FRIESEL, M.–CONSTEN, M. 2014. *Einführung in die Textlinguistik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- STEUBE, A. 1997. *Ein kognitonswissenschaftlich basiertes Modell der Informationsstrukturierung*. Manuskript. Universität Leipzig.
- STUTTERHEIM, VON CH. 1994. Quaestio und Textaufbau. In: Kornadt, J. J.–Grabowski, J.–Mangold-Allwinn, R. (Red.): *Sprache und Kognition*. Heidelberg, Spektrum. 251–272.
- TSCHIDA, A. 1996. *Kontinuität und Progression. Entwurf einer Typologie sprachlicher Information am Beispiel des Französischen*. Wilhelmsfeld, Egert.

Types of Text Organization (Textuel Structure and Anaphoric Reference)

The present paper aims at contrasting three models of text structure (Daneš 1970; Schwarz 2000a; Kocsány 2018) regarding whether they take the double-faced character of many anaphor types into consideration, i.e. that many anaphors serve continuity and progress simultaneously, they are often thematic and rhematic at the same time as regards their roles. Before presenting and contrasting the models there is a discussion on anaphoric reference in the context of the terms theme/rheme where the different types of progressive anaphors are also accounted for.

6. Szövegnyelvészet és stilisztika

KISS SÁNDOR

1. Bevezetés

Két nyelvészeti tudományág találkozásáról lesz szó, pontosabban arról, hogy a nyelvi valóságnak egy szeletét hogyan közelítik meg, és a kétféle megközelítés hogyan járul hozzá a vizsgált jelenség megismeréséhez. A két diszciplína helyzete aszimmetria-érzést kelt bennünk. A kettő közül a szövegnyelvészet a fiatalabb, tudományosan megszervezett formájában mintegy félszáz éves, ez idő alatt volumenében és igényeiben kibontakozott, és ma rendszeres képet nyújt – igaz, különböző változatokban – a szöveg felépítéséről. A stilisztika legalább kétszer ennyi idős, a nyelvstudomány egészével együtt fejlődött, és vizsgálati köre nem korlátozódik a szövegre, a nyelvi jelenségek összességéről van mondanivalója. Ugyanakkor bármilyen összetett jelenség is a szöveg, belső szabályszerűségeit a kutatás hamar igyekezett rendszerbe foglalni, és a szövegre vonatkozó diszciplína felépítéséről kialakult egy viszonylagos konszenzus, ahol (legalábbis kiindulásként) megkülönböztetik a koherencia feltételeinek leírását és a mondanivaló tagolására – a kommunikatív perspektívára – vonatkozó tant. Ezzel szemben a stílus a nyelvi eszközök felhasználási módja, vizsgálata ezért közvetlenül mozgósítja a kutató intuícióját, és implikálja a nyelvhasználó viszonyát saját közleményével és a közlés körülményeivel. Így a stilisztikában olyan nehezen megragadható fogalmakkal találkozunk, mint a választás, a norma és az attól történő eltérés, a szokás, az összefüggés nyelvhasználat és társadalmi viselkedés között, a nyelvhasználat esztétikai mozzanatai és – irodalmi korpuszok esetében – a hagyomány és az újítás. Ebből adódóan a stílusnak többféle koncepciója is kialakult, miközben a stilisztika kísérletezéseit és egyes fogalmi bizonytalanságait a mind egzaktabbá váló nyelvstudomány egyre nehezebben viselte el. Ráadásul, mivel késett az alapvető fogalmak újragondolása, a XX. század közepétől a stilisztika egyes részterületeit sikerrel sajátították ki olyan új diszciplínák, mint a pragmatika, az elbeszéléselemélet vagy az irodalomszemiotika. Mindamellettt éppen ettől az időtől kezdve kialakult egy modern nyelvészeti kritériumokkal dolgozó stilisztika, amelyet szembesíthetünk a szövegek valóságával.

2. A stiláris jelentés és a szöveg

2.1. A következőkben néhány megjegyzést szeretnék tenni a szövegszerűséget biztosító nyelvi vonások különböző stiláris megvalósulásairól. A szemléltetésül bemutatandó szövegekből kiderülhet a szövegalkotásban felhasznált eszközök stiláris jelentése. Szükséges azonban előzőleg tisztázni a stiláris jelentés fogalmát.

2.2. Ha a nyelvi közlemény stílusáról, vagyis a nyelvi eszközök felhasználási módjáról született megközelítéseket és meghatározásokat röviden összegezni akarjuk, két alapvető tényezőre kell figyelemmel lennünk. Egyrészt a nyelv rendelkezésünkre bocsátja a szó legszélesebb értelmében vett szinonímiát: azt mondhatjuk, legalábbis első megközelítésben, hogy materiálisan különböző közlemények azonos jelentést hordozhatnak. Ezt a megállapítást az „azonos jelentés” tekintetében majd pontosítanunk kell; addig is jegyezzük meg, hogy két szinonim megfogalmazást összemérni rendkívül kényes dolog, mert a nyelv nem egyszerűen a felcserélhető kifejezések táráat adja a beszélőknek, hanem biztosítja a mondanivaló különböző bemutatásainak eszközeit is. Ettől eltekintve kétségtelen, hogy a beszéd- és írásmód valamilyen – csupán többé-kevésbé tudatos – választás eredménye. A másik alapvető tényező a stílus fogalmának felépítésében az, hogy az így „kiválasztott” mód a közlés szempontjából nem közömbös, mivel hordoz egy másodlagos jelentést – így az „azonos jelentés” előbb bevezetett fogalmát az „elsődleges jelentésre” kell korlátoznunk. A „denotatív” vagy „referenciális” jelentés mellett számon kell tehát tartanunk egy „konnotatív” vagy „stiláris” jelenést is. Az itt másodlagos jelentésként értelmezett konnotáció magába sűríti mindazokat a tartalmakat, amelyek a jelek vagy jelsorok felhasználási módjából adódnak. Természetesen vannak szövegtípusok, ahol a stiláris megformálás az üzenet lényegéhez tartozik, esetleg annak döntő vonulatát alkotja.¹

2.3. Miből adódik egy jel, jelsor vagy szöveg konnotatív jelentése? Úgy tűnik, elsősorban a következő tényezőkre gondolhatunk:

2.3.1. A jeleknek van a kódban valamilyen rögzített helye, saussure-i kifejezéssel „értéke”, vagyis kódbeli kapcsolataik révén egymáshoz képest jellemezhetők: lehetnek egyszerűek vagy bonyolultak, semlegesek vagy emotívak, tartozhatnak különböző hierarchikus szintekhez, tartozhatnak természetesen különböző nyelvtani alakulatokhoz (tipikusan szófajokhoz), jelentésük pedig többé vagy kevésbé gazdagon rétegezett aszerint, hogy milyen mértékben rendelkeznek az átvitt értelem kódban rögzített lehetőségével. Ezt a megfontolást kiterjeszthetjük a szövegre, ahol az említett minőségek szintén képezhetnek oppozíciókat, és így sugallhatnak

¹Az itt alkalmazott megkülönböztetés Fónagy Iván tanulmányaiból indul ki, vö. különösen Fónagy 1966.

másodlagos jelentést. Itt azonban sajátos kettősséggel kell számolnunk. Az említett kiterjesztés lehet egyszerűen mennyiségi: egy költői szövegben feltűnhet például az expresszív szóelemek sorozata (*csattognak [...] döngicsélnek [...] nem rengedez [...] elandalodva [...] elszenderedtek* – Petőfi: „Erdőben”), a mindenütt jelen lévő emelkedett kifejezés (*Mint zefír lány szárnya zúg fölettünk | Bükkje sátorából szép dala, | S Hesperidák kertjeként mellettünk | Rózsaberkek nyílnak általa* – Kölcsey: „Géniusz száll...”), az elvont értelmű szókincs túlsúlya (az ún. gondolati lírában: *Nézd az erőt: hatása mily tömérdek* – | *De ne imádj: a munka emberé* – | *Szellem s anyag, honszeretet s önérdék | Mily biztosan lejt a közjó felé* – Arany: „Széchenyi emlékezete”) vagy valamely szófaj/nyelvtani alak szokásosnál erőteljesebb képviselése (főnévi igenév: *Ezt a széket odább tolni, | vonat elé leguggolni* stb. – József A.: „Ülni, állni, ölni, halni”). Ha viszont a kódon belüli „érték” elvét a szöveg felépítésére terjesztjük ki, olyan minőségeket kell feltárunk, mint a koherencia folytonosságát expliciten jelző anafora különböző megnyilvánulásai (az alapeseten túl pl. a hierarchikus szint eltolódása: *macska* → *állat*; összefoglalás: ‘valamilyen helyzet leírása’ → *ez*; egész szövegen áthaladó lexikai ismétlés, névmás alkalmazása helyett – Petőfi: „Pál mester”, „Orbán”), másrészt pedig a kódban rejlő asszociatív lehetőségek diszkurzív megjelenése. Ez utóbbi szempont onnan ered, hogy a szöveg előrehaladása során az új mondanivaló elemeinek bevezetése rendkívül változatos képletek szerint történhet, de változatos az a mód is, ahogyan a szöveg alkotója felépíti azokat a képzettársításokat, amelyek mentén a dekódolót vezetni fogja. A szöveg előrehaladása tekintetében jellegzetes választás, hogy a témák és a rémák mintegy lépcsőzetesen épülnek egymásra (a rémából új téma válik, ez új rémát kapcsol magához, és így tovább, mint pl. a népmesei elbeszélésben), vagy egy-egy témából párhuzamos rémák származnak (jellegzetesen a leíró stílusban: *Virágvasárnap táján a Pattantyús utcában két új lakó tűnedezett fel, két nő, vidéki színésznők [...] A Pattantyús utca a régi Pestből maradt a Belváros közepén [...] A színésznők a 3-as számú házban, az első emeleten helyezkedtek el [...] Horváth Klára drámai, Fátyol Szilvia operettszínésznő volt* – Krúdy: „A vörös postakocsi”). Magyar Remekírók, Budapest, Szépirodalmi, 1975: 13–14). Az előrehaladásnak ez a most leírt módja, ahol a szöveg visszatér az átmenetileg felfüggesztett témához, természetesen lassúbb, mint a lineáris „téma₁ → réma₁ = téma₂ → réma₂” képlet állandó alkalmazása, ahol a dekódoló kevésbé számíthat a képzettársítási hálózat részletes kimunkálására.² Nem mellékes azonban a stílus szempontjából az sem, hogy az asszociációk milyen irányokat követnek. Mindjárt megjegyezhetjük, hogy e tekintetben létezik egy „nullfok”, vagyis a szöveg lehet egybefüggő, nyelvtanilag is helyes, de a mon-

²A tematikus előrehaladás módjainak részletes (a prágai iskola eredményein nyugvó) leírására vö. Combettes 1988.

datközi kapcsolatok szintjén szemantikai szempontból hiányos (vagy, mondhatjuk, talányos): *Látod, jövök az útról és keresem a tehenet. Meg kell keresnem, mert nőnek a gyerekek és kell, hogy ringatózzanak a hegyesorrú hajókon* (József A.: „Piros történet”, József A.: Versek, műfordítások, széppróza, Magyar Remekírók, Budapest, Szépirodalmi, 1977: 694). Ettől eltekintve azonban kitapinthatók különböző, kódban is rögzített társítások, mint a rész-egész / egész-rész viszony: *Elől egy sorban három férfit látunk [...] E főszemélyek után négy szolgáló [...] E társaság [...] lassú léptekkel haladt a város felé* (Eötvös: „Magyarország 1514-ben”, Budapest, Szépirodalmi, 1962: 60, 61, 67), ill. *E sokaság között [...] leginkább két, az első sorban álló férfi voná magára a nézők figyelmét* (i.m.: 35); az azonosítás megjelenítése (az előbbi Krúdy-idézetben *A színésznők* → *Horváth Klára*, ill. *Fátyol Szilvia*) vagy a helyviszony megjelenítése (*Pattantyús utca* → *Belváros*).

2.3.2. Az elemek kódbeli helye után essék most szó a kód használatáról – hiszen a kód természetesen nem csupán jeleket tartalmaz, hanem a használatukra vonatkozó szabályokat is. A szövegalkotás során azonban megjelenhetnek olyan jellegzetes eljárások, amelyek a kód szabályaira ráépülve a jelek közötti viszonyokat kiemelik, a szabályokat módosítják vagy esetleg áthágyják. Itt a nyelvhasználatnak egy olyan lehetőségéhez érkezőnk, amelyre az antik retorika is felfigyelt: számára ezek az eljárások „az ékesszólás erényei és hibái” (*elocutionis uirtutes et uitia*) egyszerre, hiszen alkalmazásuk ráirányítja a figyelmet valami lényegesre, amiért azonban cserébe fel kell áldozni a szokásos, természetes vagy pontos kifejezést. Ha mármost ezt a módosított nyelvhasználatot egészen tágan értelmezzük, és keressük szövegbeli megvalósulását, akkor a fonológiai szinten ide számíthatjuk a rímet, az alliterációt és a paronomáziát, általánosabban pedig a szövegben hosszan húzódó ismétlés különféle formáit (pl. hasonló értelmű kifejezések halmozását a *commutando uerba* nevű alakzatban), amelyek mind ráirányítják a figyelmet a jelrendszerben fennálló sajátos kapcsolatokra. A jelkapcsolatok elemzéséből körülírások származhatnak, amelyeknek sűrű előfordulása hozzájárul a szöveg – esetleg komikus – jellegéhez: *Már az idén | A negyvenedikszert | Értem meg a krumplikapálást. | Lelkem hüvelyét | A férfiuság kora | Megnehezíté* (Petőfi: „A helység kalapácsa”, Petőfi S. *Összes versei*, Magyar Remekírók, Budapest, Szépirodalmi, 1976: 182). Különösen lírai szövegek összehasonlításakor tűnik fel két szerkesztésmód különbözősége: az egyik a jelentések érintkezésére, a másik a jelentések hasonlóságára épül. A metonímia és a metafora jól ismert alakzatai ugyanis hosszabban követhető sorokat is alkothatnak, ily módon jellemezve egy-egy szöveget vagy szövegrészt. A metonimikus szerkesztésmódra idézem ismét az „Erdőben” című Petőfi-verset, ahol az új jelentéstartalmak mintegy megtámaszkodnak az előző jelentésen, és ehhez adódnak hozzá valamilyen képzettársítás formájában, így a *patak – rohan – kerget – vágyak* ebben: *Merengve nézek a |*

Patak habjára, | Melynek nyílsebesen | Rohan le árja; | Fut, mintha kergetné | A felleg árnyát | [...] | Ekként kergettelek, | Ifjúi vágynak! Más jelleget ad a szövegnek a mondanivalót tömörítő metaforák ritmikus feltűnése egy-egy gondolatsor végén, mint ebben a strofázáró refrénben: *Dalaim, mik ilyenkor teremnek, | [...] lelkenek,* ahol a változó rész kitöltése „metaforikus főnév + jelző” kombinációval történik: *Holdugári ábrándos lelkenek, Pillangói könnyelmű lelkenek* stb. (Petőfi: „Dalaim”). A kód szabályainak áthágására a legjobb példát az oximoron szolgáltatja, a jelzős szókapcsolaton belüli szemantikai összeférhetetlenséggel (*világos éj, édes mostoha*). A szemantikai anomáliák azonban lehetnek olyanok, hogy a dekódolót rejtett értelem keresésére ösztönzik, amely bizonyos asszociatív tudás bevetésével fejthető fel: *Bolond, boros szívemnek vére | Kiömlik az ő ütemére* (Ady: „A fekete zongora”).

2.3.3. Csak röviden érintjük a konnotációnak azt a típusát, amely a jelek és a jel-sorok kommunikációs „forgalmából” adódik. Itt tarthatjuk számon az előfordulások gyakoriságát, más szóval a köznapi és ritkább elemek és szerkesztésmódok arányát adott szövegben („kis forgalmú” és nyilván feltűnő a múlt idejű melléknévi igenév állítmányi használata Babits verscímében és a vers zárósorában: *Örök dolgok közé legyen híred beszött*). A döntő tényező azonban az előfordulások külső környezete: a szöveg felidézheti valamely társadalmi csoport, miliő, foglalkozás nyelvezetét, vagy kapcsolódhat nyelvileg egy, a dekódoló számára ismerős helyzethez, és természetesen részt vehet „intertextualitásban”, célozva más szövegekre, amelyeknek üzenetét a szöveg alkotója felismerhetővé teszi, és mondanivalójában felhasználja (*Hallottad a szót: „rendületlenül –”, | Midőn fölzengi myriád ajak – Arany: Rendületlenül, a Szózat-ra célozva; Látjátok feleim, egyszerű meghalt | és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt. – Kosztolányi: „Halotti beszéd”, a hasonló című ómagyar nyelvemlék első két szavára utalva). Az utalás azonban nem feltétlenül szövegszerű, megnyilvánulhat valamely írásmód vagy beszédmód utánzásában is. Az utánzás határeset a parafrázis, a nyilvánvaló átfogalmazás, amely sokszor egyben paródia. Jegyezzük meg, hogy ez a „forgalmi” konnotáció természetesen átértelmeződik, ha a csoportokra vagy foglalkozásokra utaló beszéd- vagy írásmódot természetes közegében tekintjük: a jogi, politikai, orvosi stb. zsargon a maga helyén használva utal ugyan a környezetre, de a szokatlanság jegyét nem hordozza.*

2.3.4. A nyelvi kód alapján önkényes, a denotatív jelentésviszony adott, azt nem tudjuk megváltoztatni. Az a mód azonban, ahogyan használjuk a kódot, nem önkényes a szónak ebben az értelmében: a rögzítettség túl érvényesíthetjük a kódnak azokat a tulajdonságait és lehetőségeit, amelyek közlési szándékunkat tükrözik. Innen adódik, hogy nyelvi viselkedésünkkel közvetlenül ábrázolhatjuk a mondanivaló tárgyának bizonyos sajátosságait, továbbá szükségképpen valamilyen

képet adunk azokról a mentális műveletekről, amelyekkel a közleményt létrehoztuk. A jelek szokásos csoportosítására hivatkozva mondhatjuk tehát, hogy a konnotációnak van egy ikonikus összetevője. Egyetlen jelre alkalmazott alappélda lehet a következő: a *nagy* melléknév a hangkép és a jelölt fogalom összefüggése tekintetében önkényes jel, és hasonló a helyzet a *nagy* felsőfokaként használt szavak vagy szókapcsolatok (*legnagyobb*, *nagyon nagy*) esetében is. Ha azonban mintegy felsőfokként a *naaagy* kiejtést alkalmazzuk, ahol a nagyság képzetét a magánhangzó hosszúsága fejezi ki, ikonikus jelzéssel éltünk. A gondolatmenetnek és a figyelemirányításnak megfelelő elrendezés, a tagoltság vagy tagolatlan-ság, az összefüggések kidolgozottsága, elhanyagolása, explicit feltárása vagy implicit sugalmazása, a folyamatosság vagy szakadozottság hatásukban mintegy természetes kapcsolatokon alapulnak.

2.4. Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a stílusnak mint nyelvi univerzálénak a konnotáció az alapja; olyan másodlagos üzenettel kell számolnunk, amely a referenciális üzenetet szükségképpen kíséri, és – tegyük hozzá – a művészi szövegben elsődlegessé válhat.

3. Folytonosság és előrehaladás: két példa

Közelebbről vizsgálva most az összefüggő szöveg megalkotásának eszközeit, abból a megállapításból indulhatunk ki, hogy a folytonosság és az újító továbbhaladás biztosítását egységben kell látnunk; az előzményekre visszaautó anaforahálózat és a mondanivaló kibontására szolgáló elrendezések a stiláris elrendezés kialakításában is együttműködnek. Két, magyar irodalomból vett példával szeretnék élni, amelyek sok tekintetben eltérő szövegépítkezést mutatnak. Az egyik illusztráció gyakori töréspontokkal szolgál, így az egységes szöveg ideálját késleltető mozzanatokkal és a befogadó aktív közreműködésével valósítja meg; a másik lépésről lépésre épít egy összefüggő szövegvilágot, folyamatosan gazdagítva egy összképet. Mindkét elemzésben megpróbálom megmutatni, hogyan járul hozzá a stílus egy nyelven kívüli valóságdarab esztétikai megformálásához.

3.1. Az első kiválasztott szöveg – „Lány az uszodából”, Mándy Iván novellája³ – két szinten töredezett. Egyrészt váltakozik benne két egymásba ékelt történet, másrészt ezek előadása sokszor szakadozott: a befogadó filmkockákkal találkozik, amelyek között hézagokat kell kitöltenie. Az első, még banális (tipográfiaileg is jelzett) „snitt” akkor következik be, amikor a fiú megállapodik szüleivel, hogy azok elmennek hazulról arra az időre, míg ő látogatóját fogadja: *Akkor holnap ötkor* →

³Idézett kiadás: Mándy Iván: *Lélegzetvétel nélkül*, Budapest, Magvető, 1984: 552–560. A novella kötetben először 1965-ben jelent meg.

(tipográfiai szünet) → *A lány megrázta a haját, ahogy körülnézett. – Kedves kis szoba. A „vágás” túlolaldalán megjelenő, most először említett másik szereplő, a lány nem okoz igazán meglepetést, mivel fennáll egyfajta szemantikai folytonosság, nemcsak a fiú és a lány kódbeli megfelelése miatt, hanem a térben is (a helyszín továbbra is a bevezető részben megjelenített lakásban egyetlen szoba); valamint implicit módon az időben: másnap ötkor kellett történnie valaminek, ettől a ponttól várhatjuk a további tematikai előrehaladást. A fiú és a lány itt következő beszélgetésében a két szereplő váltakozva tölti be a téma- és réma-szerepet, azonban, míg rekonstruálják uszodai megismerkedésüket, a fiú emlékezete külön is működésbe lép, ami belső beszéd formájában rövid kitérőt, párhuzamos téma-réma kapcsolatot eredményez: *Szinte látta, ahogy a lány elmegy a kabinsor előtt [...] Ő meg rohant a kabinjába, magára kapta a ruháját.* A beszélgetés egy pontján kapcsolódik a fő történetbe egy másik, a későbbiekben visszatérő elbeszélő szál, amely az otthonról elküldött szülőket követi nyomon. [A lány megszólal:] *Azt mondta, a szüleivel lakik. [...] Hol vannak? Moziba küldte őket?* A kérdésre anaforikus ismétlés következik, de síkváltással: a megismételt kérdés már a fiú belső világában hangzik, és a mellékszál valójában innen bomlik ki, áttűnés formájában megjelenő új helyszínen. *Hol vannak? A fiú keze lecsúszott a lány válláról. Érezte, látta azt a kettőt, ahogy összekapaszkodva mennek az utcán.* És valóban, az elbeszélés most rövid ideig *azt a kettőt* követi nyomon, *anya és apa* párbeszédét, amelynek egy darabját bekeretezi a tematikus előrehaladás két egymásnak megfelelő mozzanata: [Apa] *Szimplát rendel és szódát [...] Kihozzák a szimplát és a szódát.* A dekódoló számára nem okoz nehézséget a most már abrupt, „eszköztelen” helyszínváltás (a visszatérés a cselekmény fővonalához, a fiú és a lány történetéhez), mivel a korreferenciát az egyik szereplő elnevezésének pontos ismétlése biztosítja: *A fiú kinyitotta a szekrényt.* Most már az alaptörténet előadásának stílusa is szakadozott; a fiú és a lány elszigetelten ábrázolt cselekvései között hídként fut egyes tárgyak megismételt neve, mint a köpeny: *Egy fürdőköpenyt dobott a lánynak. – Ezt szokták felvenni? – A lány a köpenyt forgatta [...] A lány még mindig a köpenyt nézegeti [...] A lány fürdőköpenyben volt [...] Fürdőköpenyben állt az ablaknál; másik „orientáló” tárgy a dívány: A fiú a díványon feküdt [...] A fiú a díványról integetett [...] A lány a dívány sarkán térdelt [...] A lány öklével dörömbölt a díványon* (s még később, a melléktörténet egy újabb epizódja után: *Aztán a lány megint a dívány másik végében feküdt*). A szakadozottságot fokozza egy „kísérő sík” beépítése, amelyet a fiú belső beszédének darabjai alkotnak; a témaszerepet betöltő *gondolta a fiú* típusú bevezetés jelen lehet, de el is maradhat: *Nem, gondolta a fiú, nem kérdezem meg tőle, hogy fent volt-e az ügyvédnél, viszont A fiú a díványon feküdt. Ha most elkezdni kérdezni, hányan voltak már itt? Istenem, de hiszen alig van időnk!* (A képzettársítások folyamatában szerepet játszik, hogy az elbeszélés módját meghatározó nézőpontot a narrátor időnként a fiúnak adja át: *A lány fürdőköpenyben volt. Észre se lehetett venni, mikor bújt ki a ruhájából.*)*

A következő törésponton a mellékszál a már kipróbált ismétléssel utal vissza önmagára: *Egy cetli a presszó asztalán. Szóda, szimpla – kettő tíz.* A váltás éles ugyan, de ismét akkor következnek be, amikor a lány a beszélgetést a szülőkre tereli: – *De igazán, ki alszik itt? – Én. Nem mindegy? – A szüleid meg ott? – A lány az ágy felé mutatott. Egy cetli stb.* Az elküldött szülők pszichológiailag terhelő motívuma tehát kiindulópontul szolgál a következő epizódhoz is, annak egy magasabb szinten mintegy implicit témája; a hozzá tartozó rematikus részletben *anya és apa* [a presszóból kijövet] *Átmennek egy téren, kicsit leülnek [...] megint úton vannak.* Narratív időként a kód a jelent és a múltat egyaránt felkínálja; a választás itt a múltra esett a cselekmény fővonala esetében és a kevésbé természetes jelenre a még szakadozottabb mellékepipizódokban, amelyek mintha mindannyiszor a fiú belső beszédét toldanák meg. Így az igeidőváltás demarkációs elemként hozzáadódik a helyszínváltáshoz, mint e második mellékepipizód végén: – *Még várhatunk – bólint anya.* [Majd a tipográfiában új bekezdéssel:] – *Ha tudnám, hogy szeretsz. – A lány megint azzal a figyelmes tekintettel hajolt a fiú fölé.* A korreferencia eszközei és a tematikus progresszió jellege az eddigiekhez hasonlóak az elbeszélés fővonalának következő szakaszában és a harmadik mellékepipizódban is. A fiú és a lány történetében jellegzetes a viszonylag távoli megfelelések által létrehozott keretek játéka, mintegy a keretbe foglalt rész töredezett megoldásának ellensúlyaként: ... *hajolt a fiú fölé. Az lehúzta magához [...] Aztán a lány megint a dívány másik végében feküdt, és később: A fiú mozdulni sem tudott [...] A fiú még mindig mozdulatlanul feküdt;* ugyanígy a kimondott szavak síkján: [a lány beszél:] – *Ha tudnám, hogy szeretsz [...] – Ha tudnám, hogy szeretsz! – suttogta a lány.* A szerelmi együttlét szemérmesen előadott forгатókönyve végeztével immár előre látható módon a fiú belső világából indul újra a mellékszál, miközben újra tematizálódik az idő motívuma, visszautalva az együttlét kezdetére (*Akkor holnap ötkor*) és előreutalva a szülők elképzelt bolyongására: *Föl kéne gyűjtani a kisvillanyt, gondolta a fiú. Hány óra lehet? Apák talán mégis fölmentek valakihez.* A közvetlen színtagmatikai kapcsolódás ellenére fennmarad a két különálló világ: az utolsó mellékepipizód kerete *Apa egy ajtó előtt áll [...] Lent állnak a kapu előtt. Csuklyás szemetesládák a fal mellett,* ahonnan az időmotívum megismétlésével indul a fiú és a lány történetének befejező szakasza. – *Megnézem, hány óra. – A fiú egy úszó-mozdulattal a harisnyáját kereste.* A tematikai folytonosságot és a továbbhaladást együttesen biztosító lexéma a *fürdő*: [a lány kérdése:] *Be lehet menni a fürdőbe?* [a fiú észlelésében:] *Zajok a fürdőből [...] Talp síkálta a fürdő követ;* a zajokra explicit válasz a keretet lezáró csend: *A csapok elhallgattak.* Ezen a ponton fog összetalálkozni a történet két szála. A zaj motívumához kapcsolódva új hangzó elem jelenik meg a fiú észlelésében: *Halk kaparászás az előszobaajtón;* a „másik világ” visszatérését ugyanakkor ismét a fiú belső beszéde készíti elő: *Többé nem jön ez a lány [...] És ő már nem is gondol rá, hogy valakit is felhozzon [...] Akár egy előregedett csecsemő apa és anya között.* Azonban *apa* és *anya* ilyen feltűnése

a fiú tudatában egy olyan keret lezárását készíti elő, amely még a fiú és a lány együttlétének első epizódjában nyílt, szintén a fiú gondolatában: *Anya, aki egy szó nélkül ment el hazulról, és apa, aki lázadozott*. Mert most, amikor [az ajtó résében] *megjelent apa arca* (és az előző napi *Ötkor menjetek el* is visszhangzik, hiszen a fiú kétszer is kénytelen mondani: *Menjetek*), látható, hogy *Apa féloldalasán, sértetten tartotta a fejét. Mint aki nem hiszi, hogy elküldték, hogy megint menni kell. Anya keze engedelmesen hátrébb csúszott a korláton*. Ami a keretben volt, nem hozott változást a kettőtört világban, az elbeszélés mintha visszatérne önmagába. A tematikus progresszió végső eredménye ezen a ponton: *A fiú utánuk nézett. – Lefelé az üres lépcsőkre*. Azonban ez a mozzanat közvetlen kiindulópontjává válik az utolsó, az elbeszélést lezáró tematikus sornak: *Aztán megfordult, és fölrántotta a fürdőszoba ajtaját. – Mi lesz már!* A képzettársítás irányát magyarázza az egyes töréspontok kidolgozásában észlelhető lelki feszültség: a szerelmi együttlét során a szülők képének felmerülése és az ezt követő helyszínváltás. A fiú hirtelen heves reakciója azt mutatja, hogy a fiú és a lány között sem rendeződött el semmi. A novella töredezett stílusa a monoton újramegzésekkel, a cselekvések és a belső beszéd között feszülő ellentéttel mintegy ikonikusan jelzi a dinamikus kibontakozás hiányát és a helyzet alapvető változatlanlanságát.

3.2. Egészen másféle szöveg Petőfi „Édes öröm, ittalak már...” című (és kezdetű), 1847-es költeménye, azonban a stiláris választások ebben az esetben is hozzájárulnak egy jellegzetes szövegtípus felépítéséhez, és konnotatív értékeik rendszere segít számot adni esztétikai benyomásunkról. Az előadás itt nem mondható töredezettnak, bár a strófikus szerkezet csábít a folytonos újramegzésre: a hat versszak mindegyikének kezdő sora valamilyen új mozzanattal járul hozzá a tematikus előrehaladáshoz, de a strófák között nem szakad meg a folytonosság; inkább azt mondhatjuk, hogy az összefüggések folyamatos gazdagítása közben kibomlik és konklúzióhoz érkezik egy – csak a szöveg vége felé megnevezett – „hipertéma”, az *emlékezet*.

Az első két versszak viszonya egyszerű antitéziszre épül, közvetlenül a kódban rögzített értékek szerint (*édes öröm ~ keserű bú*); a tematikus előrehaladás iránya (a már átélt → a már eltűnt) megfelel a leendő végkifejletnek, a múlt idő és a fel nem vidító emlékezet kapcsolatának. Ezt az elmozdulást kíséri egy komplex kép, amely kettős metaforából indul (érzelmekek és ízek, majd érzelmek és italok összehasonlítása, nagyjából a kódban is elfogadott lehetőségek szerint), majd egy metonimikus áttétel (*ittalak → pohár*) révén megformálja a szövegen átvonuló képsor első darabját (összetörött pohár). Az itt következő lexikai ismétlés (*a szív öröme ~ a szív búja*) után a rémák nem hoznak alapvető szemantikai újítást (az átélt érzések eltűnnek), a képi világ azonban új metaforikus megközelítésekkel épül tovább (a természet fényei, árnyai és mozgása). Ugyanakkor ez a harmadik vers-

szak még egy előrelépést valósít meg: a *szív* itt általánosító terminus az első személyben előadott élményhez képest. Az első személy azonban visszatér, és képviselése megmarad a vers végéig. A negyedik strófában az érzelmeket átélő, majd elvesztő 'én'-hez mint témához egy azonosító réma csatlakozik: *Olyan vagyok, mint az árnyék*. Valójában e ponton új képi együttes nyílik meg, amely az eddigi előrehaladás irányából, a múltékonyság ábrázolásából adódik. Azonban ebben az együttesben a *temető* képe szintén azonosító réma, hiszen az *elmúlt idő*höz kapcsolódik; utóbbi – elvontságot eredményező képzettársítással – mintegy konceptuális anaforaként foglalja össze az első két versszakban megfogalmazott viszonyokat. Így az első három strófa könnyen leírható tematikai felépítése egy összetettebb struktúrát készített elő: a két azonosítást egy bennfoglalás kapcsolja össze, ahol az 'én'-t úgy veszi körül az 'elmúlt idő', ahogyan az 'árnyék'-ot a 'temető'. Most a képi világba lép metonimikus asszociáció révén a váratlanak nem mondható *éjjel és sír* – utóbbi továbbra is az elmúlt időt jeleníti meg, de az *éjjellel* szemben támadó *bolygótüz az emlékezet* metaforája lesz, amely itt, az ötödik strófában végre nevet ad a szöveg egészében kifejlesztett benső lírai tematikának. Végig fennmarad a kép és az elvont benső kérdésfeltevés kettőssége, továbbra is szerves összekapcsolódással. A végső kérdést a félig megszemélyesített temetői *fuvalom* teszi fel: *Nem legjobb-e sosem élni?* A képzelt bolyongás a temetőben és az elmúlt napok között feloldja az emlékezés és felejtés kettősségét: képek és reflexió az abszurd és végtelen „meg nem születtségbe” torkollnak. A költeményben egymásból következő és egymást váltó képek végül egyetlen hálózatba tömörülnek, amely szimbolikusan jeleníti meg az állandó és mégis mindig új mezbe öltöző alaptémát.

4. Befejezés

Az elemzések tárgyait művészi szövegek köréből választottam, hogy a stílus tényezőinek minél gazdagabb tárháza álljon rendelkezésre. De talán kiviláglott az eddiekből, hogy a szöveg stiláris vonatkozásai bármely nyelvi közleményben vizsgálhatók, és amikor a beszélők, ahogyan Benveniste mondja, a beszédaktus létrehozása céljából „birtokba veszik” a nyelvet, birtokba veszik egyben annak stíluslehetőségeit is.⁴ Alapvető megfogalmazás ezzel kapcsolatban a következő: „bizonyos szövegek esetében nem hozható létre értelmező interpretáció a stílusuk figyelembevétel nélkül – ami egyfajta értékelő interpretáció eredménye” (Petőfi S. 2004: 113–114). Így Petőfi S. János a szövegnek mint komplex jelnek a fogalmába a szöveg és stílus közötti kapcsolatot is bevonja, és elemzésében fontos szerep jut a szövegkonstituensek hierarchiájának, amely a stiláris értelmezés egyik

⁴„A beszélő birtokba veszi a nyelv formai apparátusát, és kinyilvánítja beszélői pozícióját, specifikus jegyekkel és járulékos eljárásokkal” (Benveniste 1974: 82). (Saját fordításom.)

kiindulópontja. Mindezek a megfontolások középpontba helyezik a kommunikáció alapvető feltételét, a megformálást, amelynek megértéséhez nélkülözhetetlen a szövegek stiláris lehetőségeinek átgondolása.

Irodalomjegyzék

- BENVENISTE, É. 1974. *Problèmes de linguistique générale* II. Paris, Gallimard.
COMBETTES, B. 1983. *Pour une grammaire textuelle. La progression thématique.* Paris/Gembloux, Duculot; Bruxelles, De Boeck.
FÓNAGY I. 1966. A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV. Budapest, Akadémiai Kiadó. 69–76.
PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Függelék

Petőfi Sándor: *Édes öröm, ittalak már...*

Édes öröm, ittalak már,
És hova lett az a pohár,
Amelyből ittalak téged?
Összetörött, cseréppé lett.

Keserű bú, ittalak már,
És hova lett az a pohár,
Amelyből ittalak téged?
Összetörött, cseréppé lett.

Fényes nap a szív öröme,
Sötét felhő takarja be.
Sötét felhő a szív búja,
Szellő jön és odább fújja.

Olyan vagyok, mint az árnyék,
Mintha temetőben járnék.
Elmúlt idő, elmúlt idő,
Te vagy, te vagy a temető.

A temető éjjelében
Bolygótűz az én vezérem.
Múlt napjaim sírja felett
Bolygótűz az emlékezet.

Mozdulni kezd a levegő,
Halk, de hűvös fuvalom jó,
És tőlem suttogva kérdi:
Nem legjobb-e sosem élni?

(Petőfi Sándor *Összes versei*. Magyar Remekírók. Budapest, Szépirodalmi. 1976: 641.)

Textology and Stylistics

In this paper we introduce stylistic points of view into text linguistics. We conceive of style as a secondary, connotative message, which is always present in texts, and results from the manner and the circumstances of the use of linguistic code. Stylistic phenomena have been illustrated in the article via the analysis of a short story and of a lyric poem. Particular attention has been devoted to several aspects of text cohesion and of thematic progression. Our method permits a kind of literary interpretation, based on symbolic values of the stylistic devices.

7.

Versszövegek szemantikai összetettségének mérése – egy módszertani javaslat

SIMON GÁBOR

„[T]here is nothing more practical than a good theory.”
(Arthur Graesser–Morton Gernsbacher–Susan Goldman)

1. Problémafelvetés

Az alábbi két versszöveg egyaránt a magyar költészettörténet klasszikusan modern korszakában keletkezett, s mindegyik azonos címet visel: *Február*. Az (1) szöveg Kosztolányi Dezső költeménye, a (2) Radnóti Miklósé.¹

- (1) Halvány ezüsthúst futja be a fákat,
a téli reggel éles, zúzmarás.
Olykor, mikor lehúzzuk téli kesztyűnk,
belénk harap a fagy s mi sírni kezdünk,
mert fáj a seb, mint a farkasmarás.
- (2) Ujra lebeg, majd letelepszik a földre,
végül elolvad a hó;
csordul, utat váj.
Megvillan a nap. Megvillan az ég.
Megvillan a nap, hunyorint.
S íme fehér hangján
rábéget a nyáj odakint,
tollát rázza felé s cserren már a veréb.

E tanulmány középpontjában az a meglehetősen bonyolult kérdés áll, hogy vajon melyik versszöveg összetettebb, másként fogalmazva, melyik szöveg megértése vár el nagyobb fokú mentális erőfeszítéseket.

Hogy egyáltalán megkísérelhessük a válaszadást, a kérdéskört a következőképpen szükséges pontosítani és leszűkíteni:

¹A versek forrása: Kosztolányi Dezső: *Negyven pillanatkép*, <http://mek.oszk.hu/00700/00753/html/vers1302.htm#20>. Radnóti Miklós: *Naptár*, <http://mek.oszk.hu/01000/01018/01018.htm#cim32>.

(i) Hogyan határolható körül a szövegjelentés komplexitása? Noha a megértés a szöveg és a befogadói elme interakciójának eredménye, a szemantikai összetettség problémáját ezúttal csupán a szövegértelem aspektusából, azaz „offline” perspektívából közelítem meg. Az eredeti kérdés megválaszolásához azonban, amely szövegek jelentésbeli összetettségének összevetésére irányul, nem csupán az egyes szövegjelentések körülhatárolása, hanem kvantifikálásuk is szükséges, ezért az eredeti kérdéskör másik részkérdése:

(ii) Miként mérhető a szövegjelentés komplexitása? A Petőfi S. János nevéhez fűződő szemiotikai textológia az első kérdés megválaszolását segíti, a szövegjelentés modellálásában bizonyul majd termékeny kiindulópontnak. Ennek bemutatása során amellet is érvelni fogok, hogy a szemiotikai textológia és a kognitív szövegnyelvészet között számos párhuzam kínálkozik, azok felismerése pedig jótékonyan hathat a magyar szövegtani kutatásokra. Egyfelől megkönnyíti a nemzetközi kognitív nyelvészeti eredmények integrálását (nem annyira versengő, mint inkább diskurzusba kerülő horizontokként értelmezve a szemiotikai és a kognitív textológiát); másfelől a kontinuitás lehetőségét is kínálja, hiszen a Petőfi S.-féle keretben már artikulálódó kérdésekre újszerű válaszok adhatók a kognitív szemléletű vizsgálatok és modellek áttekintésével. A teoretikus megalapozást követően tehát a kognitív szövegnyelvészet eredményeinek bevonásával tesztek kísérletet mérési módszer kidolgozására, újra és újra érvényesítve eközben a szemiotikai textológia belátásait.

Mindezek alapján a tanulmány a következőkben újrafogalmazza a középpontba helyezett problémát a szemiotikai textológia kiindulópontjából (2.), majd kiemeli a szemiotikai textológiai és a kognitív szemléletű szövegmagyarázat bizonyos jellemzőit, hogy azok kapcsolódási pontjai is láthatóvá váljanak (3.). Ezt követően pontosítja a versszövegek szemantikai komplexitására irányuló kérdés háttérfeltevéseit és módszertani megfontolásait, hogy azokra alapozva bemutasson egy saját megoldási javaslatot a mérhetőség problémájára (4.) A tanulmányt a javaslat alkalmazásának bemutatása (5.), valamint összegzés és kitekintés (6.) zárja.

2. A probléma újrafogalmazása

Általánosan fogalmazva a kognitív szövegnyelvészet a szövegek befogadását megismerési eseményként vizsgálja, vagyis azt próbálja feltárni, miként alkotjuk és értjük meg azokat. A mindenkori befogadó perspektívájából ez a bonyolult folyamat három alfolyamatra mindenképpen tagolható: a szöveg primer feldolgozására (*text processing*, azaz az elsődleges értelemben vett megértés), a szövegértelem mentális modellálására (*text representation*, a szövegvilág imaginatív kialakítása), végül a szöveg jelentésének értelmezésére (*text interpretation*, a szövegértelem átfogó megalkotása és az azon túlmutató jelentések kialakítása).

A szemiotikai textológia szövegmodelljét alapul véve (Petőfi S.–Benkes 1992: 24–39-ből kiindulva) a fenti hármas tagolásnak egy másik hármasság feleltethető meg aszerint, hogy milyen forrása van a kialakuló szövegjelentésnek, és miként rétegződnek e források egymásra a befogadásban. Eszerint a primer megértés voltaképpen a fogalmi verbális sensus feldolgozása (ez az értelem aspektusa). Erre épül, valamint ezt gazdagítja a reprezentáció során a fogalmi nemverbális sensus (észlelet) és a nem fogalmi sensus (tapasztalat) feldolgozása, ily módon a teljes Se (sensus), továbbá a Fo (formatio, a vehikulumhoz rendelhető formai felépítés) együttes megértése. Az értelmezés mindezt a szöveg vehikulumának (fizikai megjelenési formájának), illetve a szövegben utalttá tett világfragmentumnak (relatum) a feldolgozásával, tehát a szövegekép (Ve(Im)) és a referenciális jelenet(sor) (Re(Im)) mentén teljesíti ki.²

Mindezek alapján a szövegjelentés komplexitására irányuló kérdés a következő módon fogalmazható át:

(i) Hogyan modellálható a Se fogalmi verbális összetevője?

(ii) Milyen tényezőkkel mérhető egy integrált modellben a fogalmi verbális Se összetettsége?

Továbbra is lényeges szem előtt tartani, hogy a jelentésbeli összetettséget a jelen tanulmány keretei között nem minden jelentéskezdeményező komponensre kiterjedve vizsgálom, hanem a nyelvileg hozzáférhetővé tett és fogalmilag aktivált, illetve kialakított értelemszerkezetet helyezem a középpontba. Látható, hogy Petőfi S. János megközelítésmódja segít a vizsgálat fókuszának kialakításában, anélkül, hogy ezzel leegyszerűsítsenénk a szöveg jelentését annak egyik – noha kétségtől igen fontos – aspektusára. Petőfi S. János egy későbbi monográfiájában a fogalmi verbális sensust így határozza meg: „az a sensus, amelyet a szövegmondat egyes szavaihoz az adott kontextusban hozzárendelhető verbális sensusok kombinációjaként nyerünk” (Petőfi S. 2004: 41). Ha tehát sikerül olyan módszert kialakítanunk, amely a versszöveg egyes kifejezéseinek fogalmi kidolgozottságát és azok egymáshoz kapcsolódását is számításba veszi, megragadható lesz a vers jelentésbeli összetettségének alapstruktúrája. Ebben a vállalkozásban lesz hatékony a szemiotikai textológiai hagyománnyal kezdeményezett párbeszéd a kognitív szövegtan számára.

3. Szövegmodellek és kapcsolódási pontok

Az alábbiakban sorra veszem a szemiotikai textológia és a kognitív szövegtan nyelvészet néhány általános jellemzőjét, hogy azokból kiindulva rámutassak a két kiindulópont közötti lehetséges diskurzusra. Az összevetés főbb szempontjai a

²E „rétegek” természetesen csak a modellalkotásban különülnek el egymástól, és még ezzel az elkülönítéssel sem kívánom implikálni feltétlen szekvencialitásukat.

következők: hogyan reprezentálja az adott megközelítésmód a szövegjelentést, milyen fogalmakat helyez a középpontba a szövegjelentés modellálása során, és milyen aspektusait emeli ki a szövegjelentés szerveződésének.

3.1. A szemiotikai textológiai szövegmodell néhány jellemzője

Ebben a megközelítésben a szöveg két szempontból is viszonyfogalom: egyrészt jelölő és jelölt (vehikulum és szemantikai organizáció) viszonya, másrészt a relációs elrendezés mélystruktúrája és a konfigurációs elrendezés felszíni struktúrája kerül viszonyba egymással benne (Petőfi. S.–Benkes 1992: 26, 62–63). A kétféle struktúra kapcsolata azonban nem dichotóm jellegű, hiszen a szövegelemzés során annak vizsgálatát tűzi ki, hogy a mélystruktúra milyen felszíni konfigurációkban jut kifejeződésre. Noha ezek az előfeltevések leginkább a transzformációs generatív grammatika nyelvszemléletével, valamint az azt alapul vevő Van Dijk szövegmodelljeivel rokoníthatók (l. erről Tolcsvai Nagy 2001: 21–24), az a tény azonban, hogy a relációs organizáció szemantikai struktúra (a *sensus* pedig nyelvspecifikus szemantikai architektónika, l. Petőfi S. 2004: 40), már távol áll a formális nyelvemlélettől, és egyértelművé teszi számunkra, hogy a szövegben mint nyelvi jelben a jelentés dimenziója válik alapvetővé.

Ugyanakkor a jelentés modellálása is változik a szemiotikai textológia alakulástörténetében: míg a korábbi kidolgozásban a szójelentés áll a középpontban (a relációs organizáció elsődlegesen lexikális jellegű, és a *sensus* is lexikai, l. Petőfi S.–Benkes 1992), addig a későbbiekben a fogalmi verbális *sensus* relációs organizációformájának alapegysége az elemi propozíció vagy egy propozíciókomplexum lesz (Petőfi S. 2004: 41), amely tehát predikátum és argumentumok viszonyaként értelmezendő.

Az is megfigyelhető, hogy a szemiotikai textológia kibontakozása során a világról való tudás egyre nagyobb teret kap. A relációs és a konfigurációs organizáció mellett helyet kap a leírásban az inferencialitás művelete is. A texturális kohézióknak pedig fontos komponensévé válnak a korreferencialáncok³ mellett a nyelvszemantikai mezők, amelyek voltaképpen a kognitív nyelvészetben központi szerepet kapó fogalmi sémák, keretek, idealizált kognitív modellek szemiotikai textológiai megfelelői (l. Petőfi S. 2004: 47–48). És míg a kompozíciós kohézió elemzése alapvetően a propozíció alapú mélystruktúra szövegmondatokban való realizálódását vizsgálja, a tematikus organizációban itt is megjelennek a szociokulturálisan meghatározott sémák (pl. történet vagy leírás, l. Petőfi S. 2004: 48–51).

Ez a szövegmodell tehát lényegében holista szövegmagyarázatok kidolgozását tűzi ki célként. Nem különíti el élesen (noha megkülönbözteti) a szövegjelentés

³Igazodva az ismertetett elmélet terminushasználatához, a tanulmány ezen részében a *korreferencia*, *korreferens* alakokat használom átmenetileg.

szerveződésének egyes aspektusait, érvényesíti az enciklopédikus tudás különböző szerkezeteit, és összekapcsolja a megértésben az értelem–érzelem–tapasztalat három dimenzióját (leginkább interszjektívnek az értelem, azaz a fogalmi verbális sensus dimenzióját tatja, l. Petőfi S. 2004: 47). A kohézió pedig olyan közvetítőfogalomként jelenik meg a modellben, amely megragadhatóvá teszi a fogalmi és a nyelvi reprezentáció kölcsönhatásait. A propozíciók, propozícióhálók szövegmondatok kapcsolataként artikulálódnak a szövegben, e propozíciók sorrendjét szociokulturális sémáink határozzák meg, ugyanakkor a szövegvilághoz (a relátumhoz) fűződő relevanciaelvárásaink is érvényesülnek a kötőszók révén, a korreferencia és a morfológiai jelöltség pedig a témapropozíció-láncok kialakítását, feldolgozását teszi lehetővé.

Összefoglalva: a szövegjelentés összetett konfigurációban fejeződik ki; alapegységei a propozíciók, amelyek a világról való tudás fogalmi sémái és a helyzetből eredő elvárások alapján kapcsolódnak össze; akkor lesz egy szöveg kohezív, ha konfigurációs, texturális és kompozíciós szinten is kifejezésre juttatja szemantikai architektonikáját.

3.2. A kognitív szövegnyelvészet modelljeinek néhány jellemzője

A szemiotikai textológiával összevetve a kognitív szövegnyelvészet inkább egy sokszínű kutatási terület, „a szövegnyelvészet és a diskurzuspszichológiai belátások kombinációja” (Sanders–Spooren 2007: 926), amelynek a középpontjában a szöveg reprezentációja mint mentális konstrukció áll (Sanders–Spooren 2001: 1). Ennek a reprezentációnak egyrészt többféle forrása van (a szöveg mondatai, a szöveg értelembázisa mint propozíciók viszonya, illetve a beszédhelyzet modellje), másrészt mentális reprezentációként alulspecifikált (azaz csak részben explikálódik nyelvi szimbólumokkal), harmadrészt dinamikusan alakuló, műveleti jellegű konstrukció (Sanders–Spooren 2001: 3–7). A kognitív szövegnyelvészet azt vizsgálja tehát, hogyan reprezentálható a szöveg a nyelvről, a világról és a helyzetről való tudásunk alapján.

A szöveg mentális reprezentációjának leírására vállalkozó kognitív modellek alapvetően három csoportba sorolhatók (Graesser–Gernsbacher–Goldman 1997 alapján): a szimbolikus, a konnekcionista és a hibrid modellek kategóriájába.

A korai, szimbolikus modellek (ilyen például Kintsch és van Dijk megközelítése, l. Graesser–Gernsbacher–Goldman 1997: 294–300) a propozícióban látják a szöveg mentális reprezentációjának alapegységét: a mikroszerkezetet egymást átfedő, azaz közös argumentumokon osztozó propozíciók alkotják, az egyes argumentumok megfelelő illesztéséhez pedig áthidaló következtetéseket kell tennie a befogadónak, például amikor a korreferens elemeket feldolgozza. A propozíciók szerveződését makroszinten a világról való tudás és a műfaji sémák határozzák meg. Azaz a befogadó lokálisan értelmezi a propozíciókat és a köztük lévő kapcsolatokat,

akár forgatókönyvek aktiválásán keresztül is, majd ebből épül ki a szöveg koherens globális értelemszerkezete. Fontos szerepe van az újraemlítésnek (vagyis a korreferencia megvalósulásainak), amely biztosítja az adott propozíció ismertségét, a befogadás ugyanis ezekben a modellekben rendre lokálisan vezérelt.

A konnekcionista jellegű modellek (l. Graesser–Gernsbacher–Goldman 1997: 300–308) az elme működésével analóg módon alapegységek hálózataként reprezentálják a szöveget: annak szavai, propozíciói, fogalmai megfeleltethetők neurális egységeknek (természetesen metaforikus értelemben), amelyek aktiváltsága időben és skalárisan változik. Egyes aktivált csomópontok erősíthetik egymást, a szöveg nyelvi megformálása (azaz a kompozíció, a textualitás aspektusa) tehát befolyásolja a csomópontok aktiváltságát. Ezek a modellek nem szimbolikus egységek egymáshoz szerveződéséként (illetve azok inferenciális összeillesztéseként) mutatják be a koherens reprezentáció kialakulását: a reprezentáció akkor válik koherenssé, ha van elegendő aktív csomópont, és az újonnan aktivált egységeket össze lehet kapcsolni a már aktivált csomópontokkal.

Kintsch konstrukció-integráció modellje már az úgynevezett hibrid modellek közé tartozik (l. Graesser–Gernsbacher–Goldman 1997: 301–303): a fogalmi jelentésű kifejezéseket tekinti csomópontoknak (e tekintetben szimbolikus kognícióra alapoz), de e csomópontok közötti, eltérő súlyozású kapcsolatokkal mutatja be a szövegértelmezés hálózatként történő integrációját. E modellek tehát sikerrel ötvözik a megismerés alacsonyabb és magasabb szintű folyamatait a szöveg reprezentációjának modellálásában. Problémát jelenthet azonban egy hibrid modellekben megőrződő lokalista megközelítés, amelynek értelmében a jelentésegységek mint csomópontok lokális hálózatai dominálnak a megértésben, így háttérbe szorul a kapcsolat a megértés makroszintű műveleteivel (mint a műfaji séma vagy a forgatókönyvek aktiváltsága). A kognitív modellek kidolgozásának fontos eredménye ugyanakkor az a felismerés, hogy a szöveg megértése egyszerre alulról és felülről vezérelt folyamat (Graesser–Gernsbacher–Goldman 1997: 305), amelyben a lokális nyelvtan nem előzi meg a beszédhelyzet ismeretét, és az utóbbi sem uralja feltétlenül a megértést.

A kognitív szövegnyelvészetben a kapcsoltság (*connectedness*) és a hozzáférhetőség (*accessibility*) tűnik központi fogalmaknak. Az előbbi a jelentésegységek közötti kapcsolatok kialakítását helyezi előtérbe, lokális (propozíciók és/vagy hálózati csomópontok), illetve globális (sémákon, forgatókönyveken alapuló) viszonylatban (nevezik e két aspektust relációs és referenciális koherenciának is, l. Sanders–Spooren 2007). A kapcsoltság többé vagy kevésbé kifejtett nyelvi jelöltséget kap a szövegben. A szimbolikus modellek helyezik előtérbe a tartalmas fogalmi jelentéssel bíró (*referring*) kifejezések már ismert jellegét, amely hozzáférhetőségként értelmeződik újra a hibrid megközelítésekben: e kifejezések nyelvi megformáltsága kezdeményezheti a befogadóban már ismert információ előhívását, azt is jelöltté téve egyúttal, milyen mértékben hozzáférhető az információ a szöveg adott pontján (Ariel 2001: 29). Miként a kapcsoltság hatékonyan ötvözi a

lokális és a globális koherenciaképzés aspektusait, a hozzáférhetőség integrálja a szimbolikus és konneccionista modellek jellemzőit.

A kognitív szemléletű modellek nem a kohézió, hanem a koherencia minőségére irányítják a figyelmet: Givón (2008: 258) szerint a koherencia alapvető epifenomén, önmagában komplex, többdimenziós jelensége a szöveg mentális reprezentációjának. Givón modelljében a koherens reprezentációt referensek folytonossága (kontinuitás), egymáshoz kapcsoltsága és lehorgonyzottsága jellemzi, azaz egyszerre a szöveg befogadásának műveleti (online) és a szöveg nyelvi megformáltságát inhereensen jellemző (offline) aspektus. Egyesíti a kapcsoltság és a hozzáférhetőség fogalmát: a szöveg mentális reprezentációja olyan hálózat, amelyben a csomópontok egymáshoz kapcsolódnak, és minél több kapcsolattal bír egy csomópont, annál inkább hozzáférhető a megértés folyamatában (Givón 2008: 262).⁴ A csomópontok összekapcsolása, egymáshoz horgonyzása történhet a beszédhelyzet ismeretére, a generikus-lexikális (azaz enciklopédikus) tudásra, illetve az aktuális szöveg már feldolgozott részére alapozva. Míg az első kettő a koherencia globális kibontakozását teszi lehetővé, a harmadik lehorgonyzási művelet a lokális koherenciaképzés folyamata.

A kognitív szövegnyelvészet komoly eredménye tehát a nyelvi megformálás és a világról való (általános vagy specifikus) tudás feldolgozásának integrálása a szövegbefogadásba: a kohézióalapú megközelítések (mint amilyen Halliday és Hasan modellje is) nyelvközpontúsága kapcsolódik össze a koherencia mint kognitív jelenség előfeltevésével (Sanders–Spooren 2007: 919), vagy ahogyan Givón fogalmaz, a koherencia egyaránt nyelvtanvezérelt és tudásvezérelt.

3.3. Kapcsolódási pontok

Ezen a ponton érdemes felhívni a figyelmet a szemiotikai textológia és a kognitív szövegnyelvészet között adódó párhuzamokra. Mindkét megközelítésre jellemző a szöveg mint nyelvi szerkezet és mint reprezentáció megkülönböztetése. Petőfi S. János modelljében ez a reprezentáció szemantikai organizáció, amely erősen nyelvspecifikus (először lexikális, később propozicionális), és meghatározza a szöveg vehikulumának alakulását (középpontban a kohézióval),⁵ míg a kognitív modellekben a reprezentáció egyértelműen fogalmi természetű, és sokkal inkább interakció feltételezhető a nyelvi megalkotottság és a mentális reprezentáció között (az utóbbi dinamikusan alakul az előbbi feldolgozásával, középpontban a koherenciával). Emellett azonban mindkét kiindulópont tág teret nyit a világról

⁴„Minél több lehorgonyzó kapcsolattal rendelkezik a tagmondat, annál hozzáférhetőbb mentálisan, és annál koherensebb az őt befogadó szöveg viszonylatában” (Givón 2008: 272).

⁵Fontos megjegyezni, hogy a szemiotikai textológia olyan elemzési metódust is kínál egyúttal, amely a szöveg mint jelölő elemzéséből jut el a jelöltig, vagyis az elemzés iránya éppen a fordítottja a szöveg mint komplex jel szerveződésének.

való tudás érvényesülésének, és mindkét megközelítésmód plurális, többtényezős és többszintű folyamatként értelmezi a szövegek megértését.

Tulajdonképpen az a feltevés is megfogalmazható, hogy a szemiotikai textológia a korai szimbolikus kognitív szövegnyelvészeti modellekkel mutat szoros rokonságot. Ám a fogalmi verbális sensus relációs organizációjának propozícióhálókra alapozott elemzése, továbbá a nominálisok kiemelése a predikátum referenciájának meghatározásában (l. Petőfi S.–Benkes 1992: 35–37, l. még a 4.1. részben) olyan mozzanatok, amelyek Petőfi S. János elméletét is a hibrid kognitív megközelítések irányába teszik elmozdíthatóvá.

Végül, a szemiotikai textológiai szövegfelfogás alapvetően tudásvezérelt, amennyiben a sensus elemzésében a szójelentéseket, később a világról létrehozott propozíciókat tekinti elsődlegesnek, különösen az inferenciális organizáció és a texturális kohézió vizsgálata során. A konfigurációs organizáció szempontja vagy a kompozíciós kohézió jelenségei azonban egyértelműen mutatják, hogy a nyelv-tanvezéreltség lehetőségei is meghúzódnak ebben a szövegmagyarázatban.

Másként fogalmazva: a szemiotikai textológia részleteiben jól harmonizálható több kognitív szemléletű magyarázattal, egészében véve pedig (a részben eltérő nyelvelméleti háttérfeltevések és a sajátos terminológia mellett is) integrálható a kognitív szövegtani kutatásba.

4. Versszövegek szemantikai összetettségének mérése – megoldási javaslat

A szemantikai összetettség meghatározását a fogalmi verbális sensus szerveződésének vizsgálatával érdemes kezdeni. Ebben nagy jelentőségük van az egymáshoz kapcsolódó vagy éppen egymással átfedésben lévő propozícióknak, amelyek megfeleltethetők a kognitív szövegnyelvészet koherenciafelfogásában az elemi mondatok lehorgonyozottságának, vagyis kapcsoltságuknak. Ezért olyan modellt kell kialakítani, amelyben fontos tényező lesz a koherenciaképzés nyelvtani jelölése (nyelvtanvezérelt aspektusa), vagyis a kapcsolttság nyelvi markerei.

A másik központi tényező az elemi vagy összetett jelentésegységek hozzáférhetősége, amely a texturális kohéziót teszi megragadhatóvá. A fogalmi verbális sensus hibrid modelljének kialakításához meg kell vizsgálni, hogy (i) egy jelentésegység kapcsolódik-e más jelentésegységekhez a szöveg nyelvi megformálása révén, (ii) hány más jelentésegységhez kapcsolódik (azaz milyen a kapcsolati sűrűsége), illetve (iii) nyelvi kidolgozottságából eredően milyen fokú a hozzáférhetősége a szöveg adott pontján. Mint látható, ez a plurális megközelítés nem bináris változóként kezeli a szövegbeli jelentésegységek aktiváltságát, és plurális jellegéből következően azt nem egyetlen tényezőre szűkíti le. A továbbiakban ennek a modellnek a teoretikus felépítését és a modell keretében végezhető mérés módszertanát tárgyalom.

4.1. A fogalmi verbális sensus jelentésegységei

A szövegvilág nyelvi reprezentálásának leírásakor a szemiotikai textológia korábbi változata (l. Petőfi S.–Benkes 1992: 35–37) a kontextuális sensus szerveződését elemzi, vagyis azt, milyen nyelvi megoldások utalnak a szövegvilág résztvevőire, entitásaira. A nominális szerkezetek különös figyelmet érdemelnek, mivel azok működnek közre a predikátumok referenciájának feldolgozásában. Más megközelítésben, az igealakok lokális vagy globális hatókörű folyamatokat jelölnek, a nominálisok, névmások (illetve inflexiók) pedig e folyamatok résztvevőit teszik jelöltté. A melléknévi szerkezetek is a résztvevőket jellemzik, a körülményekre utaló határozói kifejezések pedig a folyamatokat specifikálják, újabb entitásokat vezetve be a szövegvilágba (ilyen például a tér- és időbeli körülmények, az okság és a cél kifejezése), vagy a résztvevők kidolgozásában játszanak szerepet (például mód és állapot kifejezésével).

Ezen megfontolások alapján javaslatomban nem a propozíciókat tekintem elemi jelentésegységeknek vagy csomópontoknak, hanem a szövegvilág referenseire utaló (egyszerű vagy összetett) nominális kifejezéseket, névmásokat és inflexiók jelöléseket (*referring expressions*, l. Ariel 2001: 29), amelyek lokális vagy globális kiterjedéssel kapcsolódnak egymáshoz, amelyekben keresztül a fogalmi verbális sensus propozícióhálója is leképezhető (hiszen a propozíciók a szövegbeli csomópontokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz, vagy fedik át egymást), és amelyek esetében a hozzáférhetőség, illetve aktiváltság értelmezhető.

4.2. A csomópontok nyelvi kidolgozottsága

A koherencia nyelvtanvezérelt aspektusának egyik fő szempontja annak vizsgálata, hogyan vannak nyelvi kidolgozva a szövegvilágbeli referensek. A kidolgozott nyelvi szimbolizáció (pl. megnevezés, körülírás) jelöli az alacsony fokú hozzáférhetőséget (kezdeményezve egy új referens bevezetését), a kevésbé kidolgozott szimbolizáció (pl. nominális, névmás, inflexiók jelölés) pedig a nagyobb fokú hozzáférhetőséget (jelölve a már aktivált diskurzuspontot, l. Sanders–Spooren 2007: 920). Ennek háttérében az az összefüggés áll, hogy minél szaliensebb (azaz feltűnőbb) a diskurzusban egy nyelvi kifejezés, annál kevésbé szaliens (azaz hozzáférhető) a kifejezés által jelölt referens (l. Ariel 2001: 31). Mira Ariel angol nyelvre vonatkozó hierarchiája alapján a magyarban az alábbi sorrendet célszerű alkalmazni.

teljes név > körülírás > keresztnév > vezetéknév > távolra mutató névmás > közelre mutató névmás > nominális > személyes névmás > általános vagy határozatlan névmás > inflexiók jelölés

A nyelvi szerkezet kidolgozottsági hierarchiája már közvetlenül számszerűsíthető tényező lesz a szemantikai összetettség mérésekor.

4.3. A jelentésegységek kapcsoltsága

A kapcsoltságot három összetevőre bontva, azaz három tényező együtteseként érvényesítem a modellben.

Az első a közvetlen, lokális kapcsolatok dimenziója: egy nominális vagy névmási vagy inflexiós jelöltségű kifejezés mely más kifejezésekhez kapcsolódik argumentumként, folyamat(ok) szimbolizációján keresztül. Ez tehát az argumentumok szemantikai összekapcsolódását jelenti a propozíciók révén, vagyis a propozícióháló feltérképezésében hasznosítható elemzési szempont.

A második dimenzió a globális kapcsolatok dimenziója, amelyet Givón (2008) keret vagy forgatókönyv alapú referenciának is nevez. Egy jelentésegység keret alapú vagy forgatókönyvi kapcsolatban áll más jelentésegységekkel, ha egyazon aktivált fogalmi keretet vagy forgatókönyvet tesznek hozzáférhetővé.

A harmadik dimenzió a szövegelőzménybe való beágyazottság, amely részben a lokális, részben pedig a globális koherenciaképzés tényezője. Egy jelentésegység kapcsolatban áll más jelentésegységekkel, ha valamilyen nyelvi jelöltsége van a szövegben a két jelentésegységet tartalmazó elemi mondatok kapcsolatának (pl. összetett mondat tagmondatai, esetenként kötőszó egyértelműsíti a kapcsolat jellegét), ha nyelvi jelölt egyidejűség vagy egymásra következés, okság figyelhető meg az események között, amelyben a referensek részt vesznek, vagy ha figuratív szerkezetek (pl. alakzatok, rímek) szervezik a nominális kifejezéseket egymáshoz.

A tisztán lokális argumentumkapcsolatok, a globális keret alapú kapcsolatok, továbbá az átmenetinek tekinthető beágyazottság szempontja együttesen teszi megragadhatóvá a jelentésegységek kapcsoltságát.

4.4. A szemantikai összetettség mérésének módszertani megfontolásai

A méréshez célszerű abból kiindulni, hogy a kapcsoltság mérésénél bármilyen mű kapcsolat megléte az 1, hiánya pedig a 0 értékkel mérhető. Ez alapján a nyelvi kidolgozottság esetében a hierarchikus sorrend elemeihez már közvetlenül rendelhető értékek: az első említés bármilyen nyelvi kidolgozottságban mindig az 1 értéket kapja (hiszen újonnan kerül az entitás bevezetésre a szöveg világába), akárcsak a hierarchia legalján álló megoldás (teljes név), és minél inkább előre haladunk a hierarchiában, annál magasabb tizedes pontérték jelöli a hozzáférhetőséget (hiszen a csökkenő diskurzusbeli szalencia növekvő hozzáférhetőséggel jár együtt). Vagyis a nyelvi kidolgozottság lehetséges értékei a következők:

teljes név (1) > körülírás (1,1) > keresztnév (1,2) > vezetéknév (1,3) > távolra mutató névmás (1,4) > közelre mutató névmás (1,5) > nominális (1,6) > személyes névmás (1,7) > általános vagy határozatlan névmás (1,8) > inflexiós jelölés (1,9).

A kapcsoltság dimenzióinál alapvetően bináris értékmegoszlás alkalmazható. Kezelnie kell azonban a modellnek azokat az eseteket is, amelyeknél a csomópontok egy már aktivált fogalmi kereten vagy forgatókönyvön keresztül kerülnek ismételt kapcsolatba egymással. Ezekhez a visszatérő, újraaktiválódó kapcsolatokhoz a 0,5 értéket rendeltem (a szövegbeli első keret alapú kapcsolódás 1-es értéke után), abból a megfontolásból, hogy ezek az újraaktiválások egy már meglévő kapcsolat erősségéhez járulnak hozzá, azaz nem hoznak létre újabb globális fogalmi viszonyokat a szöveg értelemszerkezetében.

A mérés a következő lépésekben történt:

1. a szövegvilágbeli referensek meghatározása, illetve az azokat szimbolizáló kifejezések mint csomópontok kiválogatása (mivel egyazon referensre több nyelvi szimbólum is utalhat, a két érték általában eltérő);
2. a nyelvi kidolgozottság megállapítása;
3. az adott referens kapcsoltságának meghatározása a) argumentumként, b) fogalmi keret elemeként, c) a szövegelőzmény alapján;
4. az adott referens teljes hozzáférhetőségének meghatározása (nyelvi kidolgozottság + kapcsoltsági értékek).

Ezek alapján mérhetővé válik a szöveg csomópontjainak átlagos kidolgozottsága, illetve átlagos kapcsoltságuk (mindhárom dimenzióban), továbbá átlagos hozzáférhetőségük. A szöveg szemantikai összetettsége pedig az összes referens hozzáférhetősége összegének, valamint a referensek (nem pedig a csomópontok) számának hányadosa lesz:

$$I_k = (\sum H) / R_n$$

ahol I_k a szövegjelentés kapcsoltsági indexe, $\sum H$ az összes csomópont összes hozzáférhetősége, R_n pedig a referensek száma. A kapcsoltsági index nem abszolút érték, hanem egy heurisztikus viszonyszám, amely az egyes szövegek összevetésében nyeri el igazi jelentőségét.

5. Eredmények és diszkusszió

Az általam javasolt modell, valamint az abból következő mérési módszer alkalmazásának bemutatása során visszatérek e tanulmány eredeti kérdéséhez: hogyan határozható meg, melyik versszöveg jelentése összetettebb. A tanulmány elején bemutatott Kosztolányi- és Radnóti-mű mellett próbamérést végeztem József Attila és Radnóti egy-egy (azonos című) versén is. Az eredményeket ebben a sorrendben mutatom be.

5.1. Kosztolányi Dezső: *Február* – Radnóti Miklós: *Február*

A Kosztolányi-versszöveg (1) csomópontjainak hozzáférhetőségi méréseit az alábbi 1. táblázat foglalja össze.

Csomópont	Kidolgozottság	Kapcsoltság (argumentum)	Kapcsoltság (keretben)	Kapcsoltság (szövegelőzmény)	H
<i>február</i>	1	0	0	0	1
<i>halvány ezüsthüst</i>	1	1 (fák)	0	0	2
<i>fák</i>	1	1 (halvány ezüsthüst)	0	0	2
<i>téli reggel</i>	1	1 (zúzmara)	1 (február)	0	3
<i>zúzmara</i>	1	1 (téli reggel)	1 (február)	0	3
inflexió [mi]	1	1 (téli kesztyűnk)	0	1 (temporalitás)	3
belénk [mi]	1,7	1 (fagy)	0	1 (egyidejűség)	3,7
mi [mi]	1,7	0	0	1 (egyidejűség)	2,7
<i>téli kesztyűnk</i>	1	1 (inflexió)	1 (február)	0	3
<i>fagy</i>	1	1 (belénk)	1 (február)	1 (egyidejűség)	4
<i>seb</i>	1	0	1 (harapás)	1 (okozat)	3
<i>farkasmarás</i>	1	0	1 (harapás)	1 (hasonlítás)	3
Összesen (átlag):	13,4 (1,1)	8 (0,7)	6 (0,5)	6 (0,5)	33,4 (2,8)

1. táblázat: A Kosztolányi-vers (*Február*) kapcsoltsági értékei

Az adatok azt mutatják, hogy a megnyilatkozókön kívül minden referens egyszer fordul elő, ezért hozzávetőlegesen azonos az aktiváltságuk, továbbá a csomópontok argumentumokként erősebben kapcsolódnak egymáshoz, mint egy fogalmi keret elemeként vagy a szövegelőzmény alapján, azaz a szöveg nyelvi megformálása fontos tényezője lesz a megértésnek. Mivel 10 referens fordul elő a szövegvilágban, a kapcsoltsági index 3,3.

A Radnóti Miklós azonos című szövegén (2) végzett mérések eredményeit a 2. táblázat összegzi.

Csomópont	Kidolgozottság	Kapcsoltság (argumentum)	Kapcsoltság (keretben)	Kapcsoltság (szövegelőzmény)	H
<i>február</i>	1	0	0	0	1
inflexió [hó]	1	0	2 (hóésés, február)	1 (temporalitás)	4
inflexió [hó]	1,9	1 (föld)	1 (hóésés, február)	2 (temporalitás, korreferencia)	5,9
<i>föld</i>	1	1 (hó)	0	0	2
<i>hó</i>	1	2 (föld, út)	1,5 (február, olvadás)	2 (temporalitás, korreferencia)	6,5
inflexió [hó]	1,9	0	0,5 (olvadás)	2 (következmény, korreferencia)	4,4
<i>út</i>	1	1 (hó)	0,5 (olvadás)	1 (következmény)	3,5
<i>nap</i>	1	0	0	0	1
<i>ég</i>	1	0	1 (nap)	1 (ismétlés)	3
<i>nap</i>	1,6	0	1 (ég)	1 (ismétlés)	3,6
inflexió [nap]	1,9	1 (nap)	0	1 (metafora)	3,9
<i>fehér hang</i>	1	2 (nyáj, odakint)	1 (rábéget)	1 (temporalitás)	5
<i>nyáj</i>	1	2 (fehér hang, odakint)	1 (rábéget)	0	4
<i>odakint</i>	1,4	2 (nyáj, fehér hang)	0	0	3,4
<i>toll</i>	1	2 (felé, inflexió)	1 (veréb)	1 (korreferencia)	5
inflexió [veréb]	1	2 (toll, felé)	0	0	3
felé [nyáj]	1,7	1 (toll)	0	1 (korreferencia)	3,7
<i>veréb</i>	1,6	0	1 (cserren)	1 (egyidejűség)	3,6
Összesen (átlag):	21 (1,2)	17 (0,9)	11,5 (0,6)	15 (0,8)	66,5 (3,7)

2. táblázat: A Radnóti-vers (*Február*) kapcsoltsági értékei

A második szöveg esetében 11 referens azonosítható, azaz közel annyi, mint az (1) példában. Ám ezúttal 18 csomóponttal szimbolizálja a szöveg a referenseit, ebből következően minden mért érték valamivel magasabb lesz (hiszen több inflexió és ismétlődő nominális fordul elő, a több versmondat miatt pedig az argumentumkapcsolatok sűrűbbek lesznek). Ugyanakkor Radnóti szövege egyúttal

több jelenetet is reprezentál (mintegy pillanatképszerűen), ezért a keret vagy for-gatókönyv alapú kapcsolatok nem válnak sűrűvé, miközben a szövegelőzménybe való beágyazódás kidolgozottabb lesz (ebben a korreferencialáncok is szerepet játszanak). A csomópontok gazdagsága közel azonos referensszám mellett mégis egyértelműen fokozza az egyes referensek hozzáférhetőségét (3,7-es érték a ko-rábbi szöveg 2,8-as átlagos hozzáférhetőségéhez képest), és mindez jelentősen magasabb kapcsoltsági indexhez (6-os érték) vezet.

A kapcsoltsági index mért értéke a két versszöveg közötti markáns eltérésre mutat. Míg Kosztolányi művében szinte minden csomópont új referenst vezet be, Radnóti szövegében egy referensre átlagosan 1,6 csomópont jut. Vagyis a máso-dik vers ugyan három elkülöníthető jelenetet reprezentál (hóesés és -olvadás, nap-sütés, élőlények viselkedése), e jelenetek önmagukban kellően koherensnek bizo-nyulnak ahhoz, hogy a szöveg egésze is kapcsoltabbá, a referensek pedig hozzá-férhetőbbé váljanak. Ezzel szemben az első versre inkább annak második felében jellemzőek a szövegbe való beágyazás és a fogalmi keret kapcsolatai, és bár a cím által aktivált fogalmi séma a vers első felében többször is újraaktiválódik, mégis kevésbé koherens a vers egészének jelentése. Mindez a Kosztolányi-szöveg ese-tében nagyobb fokú szemantikai összetettségre enged következtetni.

5.2. Radnóti Miklós: *Március* – József Attila: *Március*

A második próbamérést hasonlóan rövid versszövegeken végeztem, amelyek ezúttal is azonos címet viselnek. A (3) példa Radnóti *Március* című költeménye.⁶

(3) Lúdbörzik nézd a tócsa, vad,
vidám, kamaszfiús
szellőkkel jár a fák alatt
s zajong a március.
A fázós rügy nem bujt ki még,
hálót se sző a pók,
de futnak már a kiscsibék,
sárgás aranygolyók.

A (3) szöveg szemantikai összetettségének megállapításához az alábbi méréseket végeztem el.

⁶A szöveg forrása: Radnóti Miklós: *Naptár*, <http://mek.oszk.hu/01000/01018/01018.htm#cim32>.

Csomópont	Kidolgozottság	Kapcsoltság (argumentum)	Kapcsoltság (keretben)	Kapcsoltság (szövegelőzmény)	H
<i>március</i>	1	0	0	0	1
<i>lúdbőr</i>	1	1 (tócsa)	1 (március)	0	3
inflexió [te]	1	1 (tócsa)	0	1 (temporalitás)	3
<i>tócsa</i>	1	1 (lúdbőr)	0	0	2
(<i>vad, vidám, kamaszfiús szellők</i>)	1	2 (fák, március)	0	0	30
inflexió [március]	1,9	2 (szellők, fák)	1 (március)	1 (okság)	5,9
<i>fák</i>	1	2 (szellők, március)	0	0	3
<i>március</i>	1,6	0	0	1 (egyidejűség)	2,6
<i>rügy</i>	1	0	1 (március)	1 (egyidejűség)	3
<i>háló</i>	1	1 (pók)	0	0	2
<i>pók</i>	1	1 (háló)	0	1 (egyidejűség)	3
<i>kiscsibék</i>	1	0	1 (március)	2 (kontraszt, egyidejűség)	4
<i>aranygolyók</i>	1	0	0	1 (azonosítás)	2
Összesen (átlag):	14,5 (1,1)	11 (0,8)	3 (0,2)	8 (0,6)	37,5 (2,9)

3. táblázat: A Radnóti-vers (*Március*) kapcsoltsági értékei

A versben 11 referens szimbolizálódik 13 csomóponttal, vagyis összemérhető a korábban vizsgált szövegekkel, leginkább Kosztolányi versével. Erre következtethetünk abból is, hogy a csomópontok átlagos hozzáférhetősége (2,9) alig haladja meg az (1) példánál mért értéket (2,8). Azonosan alakul a csomópontok nyelvi kidolgozottsága is (1,1): közelít az alapértékhez, vagyis minden referens jellemzően egyszer kerül említésre (leszámítva a cím kétféle újraemlítését). A versszöveg átlagos argumentumkapcsoltsága (0,8) is kevéssel haladja meg a Kosztolányi-versnél mért átlagértéket (0,7), miként a szövegelőzménybe történő beágyazottság mértéke is (0,6, illetve 0,5). Szembetűnő azonban az eltérés a keret alapú kapcsoltság esetében: a korábbi 0,5-ös átlagértékhez viszonyítva ezúttal mindössze 0,2-es értéket figyelhetünk meg, és minden e dimenzióba tartozó kapcsolat a címmel aktivált fogalmi keret mentén bontakozik ki. Radnóti második vizsgált versében tehát dominálnak a lokális koherencia kapcsolatai (argumentumok között, továbbá a szövegelőzménybe való beágyazottság), miközben a globális koherenciaképzés alacsony fokú marad. Összességében a vers szemantikai összetettsége nagyjából

megegyezik a Kosztolányi-szövegével: ott 3,3 volt az érték, a kapcsoltsági index itt 3,4.

A szintén *Március* címet viselő József Attila-költemény⁷ (4) esetében a kapcsoltsági értékeket a 4. táblázat összegzi.

- (4) A föld alól a gyors csirák,
 kidugják fejüket,
 a fák, mint boltos áruját,
 kirakják a rügyet,
 kamaszok arcán pattanás,
 férfijakon a csók,
 mind egy repdeső kapkodás,
 a szoknyák lobogók,
 s már itt és ott fölhangzanak,
 elúzve kint, fagyot,
 a szívbe húzódott szavak,
 eszmék és kardalok.

Csomópont	Kidolgozottság	Kapcsoltság (argumentum)	Kapcsoltság (keretben)	Kapcsoltság (szövegelőzmény)	H
<i>március</i>	1	0	0	0	1
<i>föld</i>	1	2 (csirák, fejük)	0	0	4
<i>csirák</i>	1	2 (föld, fejük)	2 (március, növény növekedése)	0	4
<i>fejük</i>	1	2 (csirák, föld)	0	0	3
<i>fák</i>	1	1 (rügy)	0	1 (egyidejűség)	3
<i>boltos</i>	1	1 (áruját)	0	1 (hasonlítás)	3
<i>áru</i>	1	1 (boltos)	0	1 (hasonlítás)	3
<i>rügy</i>	1	1 (fák)	2 (március, növény növekedése)	0	4
<i>kamaszok</i>	1	2 (arc, pattanás)	0	0	4
<i>arc</i>	1	2 (kamaszok, pattanás)	0	0	3
<i>pattanás</i>	1	2 (kamaszok, arc)	0	0	3
<i>férfijak</i>	1	1 (csók)	1 (kamaszok)	1 (párhuzam)	4
<i>csók</i>	1	1 (férfijak)	0	1 (párhuzam)	3

⁷A vers forrása: József Attila: *Március* (1935 vége), <http://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/index.htm>.

<i>mind</i>	1,8	1 (kapkodás)	0	1 (korreferencia)	3,5
<i>kapkodás</i>	1	1 (mind)	1 (március)	0	3,3
<i>szoknyák</i>	1	1 (lobogók)	1 (férfiajk/csók)	0	3
<i>lobogók</i>	1	1 (szoknyák)	0	0	2
<i>itt</i>	1	5 (kín, fagy, szavak, eszmék, kardalok)	0	1 (egyidejűség)	7
<i>ott</i>	1	5 (kín, fagy, szavak, eszmék, kardalok)	0	1 (ellentét)	7
<i>kín</i>	1	5 (itt, ott szavak, eszmék, kardalok)	0	1 (egyidejűség)	7
<i>fagy</i>	1	5 (itt, ott, szavak, eszmék, kardalok)	1 (március)	1 (felsorolás)	8
<i>szív</i>	1	3 (szavak, eszmék, kardalok)	0	1 (egyidejűség)	5
<i>szavak</i>	1	5 (itt, ott, kín, fagy, szív)	0	1 (egyidejűség)	7
<i>eszmék</i>	1	5 (itt, ott, kín, fagy, szív)	1 (metonimikus szavak)	1 (felsorolás)	8
<i>kardalok</i>	1	5 (itt, ott, kín, fagy, szív)	1 (metonimikus szavak)	1 (felsorolás)	8
Összesen (átlag):	25,8 (1)	60 (2,4)	10 (0,4)	14 (0,6)	110,8 (4,4)

4. táblázat: József Attila versének (*Március*) kapcsoltsági értékei

A szövegvilág 24 referensét 25 csomópont szimbolizálja, azaz minden referens voltaképpen egyszer kerül említésre a szövegben. A nagyon magas csomópontszám a keret alapú kapcsoltság alacsony értékével jár együtt, és a beágyazottság mértéke sem kiugró. Mindez azt jelenti, hogy a globális koherencia kevésbé jellemző a szöveg értelemszerkezetére, a listaszerű szöveg mégsem lesz fragmentált, hiszen a csomópontok átlagos hozzáférhetősége magas (4,4). Ez pedig az argumentumkapcsolatoknak köszönhető: minden csomópont legalább két másik csomóponthoz kapcsolódik argumentumként, azaz a szöveg mondatai telítettek nominális (illetve esetenként névmási) elemekkel, amelyek lokálisan könnyen feldolgozhatóvá teszik a verset. Ennek megfelelően kapcsoltsági indexe 4,6-os értékkel a második legmagasabb a vizsgált szövegek között.

6. Összegzés és kitekintés

A tanulmányban arra a kérdésre kerestem a választ, miként határolható körül és hogyan mérhető versszövegek szemantikai összetettsége. A körülhatárolásban Petőfi S. János szövegelemző modelljére támaszkodtam, megállapítva, hogy a szövegjelentés összetettsége elsősorban a fogalmi verbális sensus vizsgálatával állapítható meg, amely tehát egyrészt a szöveg „offline” jelentésrepresentációjának feltérképezése, másfelől a szövegfeldolgozás folyamatának végigkövetése (nem térve ki sem az inferenciális organizációra, sem az imaginatív reprezentáció és az interpretáció „online” folyamataira). E körülhatárolás során megkíséreltem rámutatni a szemiotikai textológia szövegmodellje és a kognitív szövegnyelvészeti kutatások több kapcsolódási pontjára, valamint a két elméleti kiindulópont között létesíthető termékeny diskurzus lehetőségére. Fő tézisem a tanulmány ezen részében az volt, hogy a szemiotikai textológia szövegmagyarázata voltaképpen a szimbolikus kognitív reprezentációs leírásokkal mutat rokonságot, azonban számos ponton nyitott a hibrid (tehát konnekcionista elveket is érvényesítő) szövegmagyarázatok irányába.

A tanulmány második felében bemutattam azt a hibrid megközelítést, amely a szemiotikai textológia és a kognitív szemléletű kutatások bizonyos eredményeinek szintéziseként fogható fel. E megközelítésben az „offline” szövegjelentés fogalmi verbális „magja” információs csomópontok összekapcsolt hálózataként fogható fel. A csomópontok a szövegvilág referenseire utaló (egyszerű vagy összetett) nominális kifejezések, névmások és inflexiós jelölések, a szövegjelentés koherenciájának mérhető tényezői pedig (i) a csomópontok nyelvi kidolgozottsága (amely a szimbolizált referens fogalmi hozzáférhetőségéről ad információt); (ii) a csomópontok lokális kapcsoltsága (argumentumokként egy propozícióhálóban); (iii) a csomópontok globális kapcsoltsága (fogalmi keret vagy forgatókönyv aktíválásán keresztül); végül (iv) a csomópontok beágyazódása a szövegelözménybe (korreferenciális kapcsolatokkal egyfelől, másfelől a temporalitás, az okság, illetőleg a figurativitás kibontakozásán keresztül).

A tanulmány harmadik részében próbamérések eredményeit mutattam be: Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós és József Attila rövid, azonos című egy-egy versszövegén végeztem méréseket, megvizsgálva a szerkezetek átlagos hozzáférhetőségét és kapcsoltságát, továbbá a totális hozzáférhetőség és a referensek számának hányadosaként előálló kapcsoltsági indexet. Az elemzések egyik tanulsága az volt, hogy a kapcsoltsági index egyenesen arányos a koherencia fokával, és fordítottan arányos a szemantikai összetettség mértékével. A másik fontos konklúzió szerint a szöveg jelentésbeli komplexitása összefügg a referensek és a csomópontok arányával: minél több csomópont szimbolizál egy referenst, annál kapcsoltabb lesz a szöveg, ugyanakkor a lokális és a globális koherenciaképzés tényezői egyaránt, s részben egymástól függetlenül fokozhatják a szöveg kapcsoltságát,

csökkentve ezzel a megértésre fordított mentális erőfeszítéseket. Jól példázza ezt Radnóti *Február* című verse (2), amelyben a csomópontok száma jóval meghaladja a referensekét, így viszonylag magas átlagos argumentumkapcsolatot és beágyazottságot kínál, mely a nem kiugró globális (keret alapú) konnektivitás mellett is a legmagasabb indexet eredményezi.

A jövőben mindenképp az itt javaslatba hozott módszer további alkalmazását, valamint empirikus, kísérleti megalapozását lehet szorgalmazni. Ez egyfelől lehetőséget adhat a jelenleg heurisztikus értéktartományok korrekciójára és finomítására, másfelől utat nyithat az „online” befogadási tényezők beépítése felé. Fontos ugyanakkor, hogy amennyiben a módszer kiállja az empiria próbáját, alkalmazható lesz további kísérletes vizsgálatok nyelvi anyagának sztenderdizálására és kvalitatív összehasonlító elemzések előkészítésére vagy kiterjesztésére is.

Irodalomjegyzék

- ARIEL, M. 2001. Accessibility theory: an overview. In: Sanders, T.–Schilperoord, J.–Spooren, W. (eds.): *Text Representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins. 29–87.
- GIVÓN, T. 2008. Coherence in Text vs. Coherence in Mind. In: Van Dijk, T. (ed.): *Discourse Studies*. Vol. 2. London, SAGE. 258–303.
- GRAESSER, A. C.–GERNSBACHER, M. A.–GOLDMAN, S. R. 1997. Cognition. In: Van Dijk, T. (ed.): *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 1. London, SAGE. 292–319.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J.–BENKES Zs. 1992. *Elkallódni, megkerülni. Versek kreatív megközelítése szövegtani keretben*. Veszprém, Országos Továbbképző, Taneszközfejlesztő és Értékesítő Vállalat.
- SANDERS, T.–SPOOREN, W. 2007. Discourse and text structure. In: Geeraerts, D.–Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, Oxford University Press. 916–941.
- TOLCSVAI NAGY G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Measuring the Semantic Complexity of Poetic Texts – A Methodological Proposal

The study aims to answer the following questions: how can we define the semantic complexity of a poem, as well as how can we measure it. In order to elaborate an exact method of measurement, it focuses on the potentialities of synthesizing semiotic textology and cognitive text linguistics, approaching the model proposed by János Petőfi S. as a quasi-cognitive view of text representation. After theoretical

grounding, a hybrid (symbolic as well as connectionist) description is provided for analysing the complexity of the meaning of texts (i.e. their conceptual verbal sensus), the factors of which can be quantified in the process of measurement. The result of the quantification, namely the index of connectedness, is in inverse relation to the semantic complexity of the text. In the paper four test measurements are demonstrated, justifying the applicability of the method.

8.

A narratológia lehetséges szövegnyelvészeti vonatkozásai

SKUTTA FRANCISKA

1. Bevezetés

A legáltalánosabb értelemben felfogott „elbeszélés” mibenléte Platón és Arisztotelész óta foglalkoztatja a gondolkodókat. Különösen a XIX. és a XX. század fordulója táján megszorodtak az erre vonatkozó kutatások, miközben a modern nyelvészet is óriási fejlődésnek indult. Felvetődhet a kérdés, hogy az elbeszélés szerkezetét tudományos igénnyel leíró narratológia mennyiben támaszkodhat a nyelvészet, azon belül pedig a szövegnyelvészet fogalmaira és elemzési módszereire.

Jóllehet e tudományágak gyökerei az ókorig nyúlnak vissza, a modern értelemben vett elbeszélés- és szövegelemlekek kialakulása egyaránt az 1960-as évekre tehető. Az időbeli egybeesés azonban annak ellenére sem hozta magával e két tudományterület azonnali és természetes összekapcsolódását, hogy a születőben levő, új szellemiségű elbeszéléstudomány kinyilvánította nyelvészeti alapozottságát.

Tanulmányomban rövid elméleti kitekintő után – amely főleg a franciaországi kutatásokat érinti – konkrét szövegelemzésen igyekszem bemutatni, hogy a kétféle megközelítés kölcsönösen árnyalhatja és gazdagíthatja egymást.

2. A francia strukturalista narratológia és a szövegnyelvészet kezdetei

A kutatások terén úttörő francia strukturalista narratológia – melynek valóságos „kiáltványa” lett a *Communications* című folyóirat 8-as, 1966-ban megjelent száma – legáltalánosabb elveiben saussure-i ihletésű: az egyes elbeszéléseket „parole”-jelenségekként értelmezi, melyek így szükségképpen egy feltételezett elvont közös szerkezet, „langue” változatos – nyelvi vagy nem nyelvi (pl. képi), más szempontból köznapi vagy művészi – megnyilvánulásai. Az elbeszéléselemleket elsődleges feladata a „langue”, vagyis az elbeszélés szerkezeti törvényszerűségeinek tudományos feltárása, melynek immár konkrétabb nyelvészeti háttérét a mondatadhatja. Ezt az elvet érvényesítve fogalmazza meg Roland Barthes a következő alaptételt: „az elbeszélés nem más, mint egy nagy mondat, ahogy bármely kijelentő mondat bizonyos szempontból egy kis elbeszélés csírája”.¹

¹„le récit est une grande phrase, comme toute phrase constative est, d’une certaine manière, l’ébauche d’un petit récit” (Barthes 1966: 4, saját fordításom).

Ebben a viszonylag tág mondattani keretben az egyes kutatók a mondat szerkezet más-más elemeit veszik alapul elméletük megalkotásához. Maga Barthes – az elbeszélés szerkezeti egységeinek osztályozásakor – a mondatrészek hierarchiája szerint különbözteti meg a sarkalatos funkciókat és a bővítmény jellegű alkotórészeket (1966: 8–11). Tzvetan Todorov, a „narratológia” (*narratologie*) elnevezés megalkotója (Todorov 1969: 10) a *Dekameron* novelláinak visszatérő elemeit vizsgálva a történet eseménysorát és szereplőit az állítmány, illetve a hozzá kapcsolódó alany és tárgy fogalmaival határozza meg, s ezekhez társít szemantikai jegyeket. Algirdas Julien Greimas a mitikus elbeszélések elemzése során dolgozza ki aktánsmodelljét (Greimas 1966: 172–191), amely – Lucien Tesnière mondattanára, azon belül az ige szoros névszói bővítményeinek, „aktánsainak” (1959: 102) fogalmára támaszkodva – úgy írja le a történet változatos szereplőit, mint amelyek a cselekményt alakító hat állandó szerepkör, „aktáns” (*actant*) képviselői.

Míg ezek az elméleti modellek egyaránt az elbeszélés azon szerkezeti elemeit vizsgálják, melyeket összefoglalóan a „történet” (*histoire*) – cselekmény, szereplők, az események tér- és időviszonyai – fogalmával azonosíthatunk, a francia strukturalista narratológia másik fontos irányzata a történet előadásmódját, vagyis az elbeszélői tevékenység során létrejövő szöveget (*discours*) helyezi a középpontba. Ez a szempontváltás szükségszerűen módosítja a narratológiának a nyelvészethez fűződő viszonyát: ha az eddigi elméletek haszonnal támaszkodhattak mondattani kategóriákra a konkrét szövegtől elvonatkoztatott történet szerkezetének leírása céljából, az elbeszélő szöveg elemzése inkább olyan nyelvészeti fogalmakkal lehetséges, melyek kifejezik a narrátor választásait akár egyazon történet különféle előadásait illetően. Az irányzat legjelentősebb képviselője, Gérard Genette – 1972-es, mindmáig alpműnek tekintett munkájában – az ige nyelvtani kategóriáinak segítségével írja le a történetmondás jellemzőit, pontosabban a történet és annak elbeszélése közötti összefüggést. Így például az „idő” kategóriája olyan jelenségek bemutatását teszi lehetővé, mint az események „természetes” időrendjének, időtartamának és gyakoriságának szövegbeli módosulásai, míg a „mód” az események szemléletét, a különböző – narrátori vagy szereplői – nézőpontokból kialakuló állásfoglalást fejezi ki.

Az immár klasszikusnak mondható francia strukturalista narratológia itt vázolt két fő iránya a maga sajátos nyelvészeti indíttatásával olyan elméleti modelleket dolgozott ki, melyek számot adhatnak az elbeszélő szövegek egészéről vagy egyes szakaszainak jellegzetességeiről. Ilyen értelemben a narratológia tekinthető a szövegnyelvészet egy viszonylag korai és jól körülhatárolt válfajának. A későbbi kutatások – felismerve az elbeszélés mint szövegtípus megkülönböztető jegyeit – tágabb tipológiai keretben írják le az ún. narratív szekvenciát, szembeállítva azt a leíró, magyarázó, érvelő és párbeszédés szekvenciatípusokkal (Werlich 1975, Adam 1992).

Amíg azonban az elbeszélés elméletei a nyelvészettel ugyan szellemes és inspiráló, de inkább metaforikus fogalomhasználaton alapuló viszonyt alakítottak ki, a velük egy időben születő szövegnyelvészet látszólag szerényebb vizsgálati célt, az összefüggő szöveg mondatai közötti kapcsolatok feltárását tűzte maga elé, ami egyfajta biztonságot nyújtó visszatérést jelent a tényleges szövegformálás szintjére. Az összefüggő szöveg (*connected speech or writing*) leírásának igénye már Zellig S. Harris 1952-es *Discourse Analysis* című tanulmányában felmerült (Harris 1970: 313), a megoldást pedig a disztribúciós nyelvészeti módszer kiterjesztése adta a mondaton túli, tetszőleges hosszúságú szekvenciára, melyben azonos vagy hasonló környezetük révén meghatározhatók a mondathatárokon átvívelő egymással ekvivalens morféma-együttesek, illetve morfémaosztályok. Az 1960-as évek – elsősorban német és angol nyelvű – szövegnyelvészeti munkáiban a hangsúly áttevődik egy másfajta folyamatosság vizsgálatára: mind Roland Harweg (1968), mind Bohumil Palek (1968) a mondatok közötti anaforikus utalások rendszerét mutatja be, elsősorban a névmási helyettesítés (*Substitution*) (Harweg), illetve a „kereszt-utalás” (*cross-reference*) (Palek) jelenségén keresztül. A következő évtizedben lát napvilágot az a fontos mű, M. A. K. Halliday–R. Hasan *Cohesion in English* című munkája, amely az angol nyelvben írja le a szövegkohéziót biztosító nyelvi elemek és eljárások működését, és amely talán a leginkább hatott a további szövegnyelvészeti kutatásokra. A szerzők kínálta szöveg meghatározás kerüli a mondat és a szöveg közötti szerkezeti analógia elvét, épp ellenkezőleg, leszögezi a kettő különbségét, és azt hangsúlyozza, hogy a szöveg „használatba vett nyelvi egység” (*a text is a unit of language in use*, Halliday–Hasan 1976: 1). Egy ilyen meghatározás pedig megengedi mind a szöveg belső textúrájának (*texture*, i.m.: 2), mind a tágabb, nyelvi és nem nyelvi környezettel fennálló viszonyának vizsgálatát.

A francia szövegnyelvészet fellendülése, azon belül elsősorban a szöveg mondatai közötti összefüggések bemutatása – néhány rövidebb tanulmánytól eltekintve (pl. Maillard 1974) – némi késéssel, az 1980-as években kezdődött (Kleiber 1988), de nagyobb lélegzetű összefoglaló művek csak az 1990-es évektől kezdve születtek. Georges Kleiber a névmási anaforától indulva (1994) a névszói anaforákon át eljutott az asszociatív anafora altípusainak részletes leírásáig (2001), Denis Apothéoz (1995) pedig az anafora szövegbeli működését, az antecedenshez viszonyított távolságát, mondattani szerepét és információértékét elemezte. Eközben azonban kialakult egy másik kutatási irány is, amely a prágai nyelvész kör hagyományaira támaszkodva a szöveg tematikus előrehaladását vizsgálta. Ennek alapját a prágaiak „funkcionális mondatperspektíva”, más néven „aktuális mondatagolás” fogalma képezte, célja pedig az egymásra következő mondatok téma – réma szerkezetének leírása volt. A „tematikus progresszió” három fajtáját (lineáris, állandó témájú és származtatott témájú előrehaladás; továbbá tematikus törés) Bernard Combettes (1983) osztályozta és alkalmazta francia nyelvű szövegekre. Ugyancsak Combettes dolgozta ki a „szövegsík” (*plan textuel*, 1992: 7)

fogalmát, amelynek segítségével bizonyos nyelvi kritériumok alapján szembeállíthatók – főképp narratív szövegekben – az előtérbe helyezett információk és a háttérre képezők; az előbbire jellemző pl. az igeidők használatában az egymásra következő és a pontszerűség kifejezése, a mondat szerkesztésben a mellérendelés, míg az utóbbira inkább az egyidejűség, az alárendelés, a nominalizáció.

A modern narratológiát és szövegnyelvészetet megalapozó kutatások később különböző irányokba ágaztak szét, s találkoztak más, egymást részben átfedő tudományágakkal – így a pragmatikával, a diskurzus- és konverzációelemzéssel –, amelyek a szövegek felépítésének vizsgálatába bevonták a megnyilatkozás egyéni és társadalmi körülményeit is. Pusztán a francia tudományos előzményeket figyelembe véve mindenképpen említendő az az általános nyelvész, Émile Benveniste, akinek már az 1950-es évektől készített, majd 1966-ban és 1974-ben kötetben megjelent tanulmányai egyszerre hatottak termékenyítőleg a narratológiára és a diskurzuselemzésre. Ez utóbbi nagyban támaszkodik ugyanis a személyes névmások természetéről írottakra (’én’ és ’te’ szembeállítva a ’nem-személy’ értékű ’ő’-vel), valamint Benveniste gondolataira a megnyilatkozás során a nyelvben kifejeződő szubjektivitással kapcsolatban. A mindenkori beszédhelyzettel szoros összefüggésben tekintett és a személyesség bélyegét magán hordozó beszéd (*discours*) azonban szembeállítható egy másik megnyilatkozási móddal, amelyben a közlő a személyek teljes kikapcsolása révén – vagyis csak a ’nem-személy’ jelenlétével – objektív hangnemben beszél el egy múlt idejű eseménysort, azaz történetet (*histoire*). Ez pedig visszavezet a fent bemutatott narratológiához, amelynek alapfogalmaivá lett e két megnyilatkozási mód, az elbeszélésben közölt történet és annak szöveggé formált előadása (Todorov 1966: 126). Ily módon felismerhető bizonyos kapcsolódási lehetőség egyrészt a narratológia, másrészt a szövegnyelvészet, illetve diskurzuselemzés között. A továbbiakban épp ezt a lehetőséget szeretném bemutatni egy rövid elbeszélő szöveg, Örkény István: *Jelenség* című „egypercesének” elemzésével (*Egyperces novellák*, Magvető, 1977, 53).

3. Az elemzendő szöveg

Jelenség

Egy parafadugó, mely semmiben sem különbözött a többi parafadugótól (Hirt G. Sándornak mondta magát, de mit jelent egy név? Egy név semmit se jelent), beleesett a vízbe.

Egy ideig, amint az várható volt, úszott a víz színén, aztán különös dolog történt. Lassan merülni kezdett, lesüllyedt a fenékre, és nem jött föl többé.

Magyarázat nincs.

Mivel e rövid szöveg – minden furcsasága ellenére – tekinthető elbeszélő szövegnek, először narratológiai szempontból elemzem, majd a szövegnyelvészet oldaláról jellemzem belső koherenciáját, keresve a két megközelítés közötti kapcsolódási pontokat. Végül tágabb keretbe, a novelláskötet egészébe helyezve ezt az egyetlen szöveg példányt – ezáltal pragmatikai szempontot is érvényesítve – fogalmazok meg bizonyos értelmezési lehetőséget. Az elbeszélő történet fiktív voltát adottnak veszem, ennek elméleti kérdései nem képezik e tanulmány tárgyát.

3.1. Narratológiai elemzés

E tekintetben az elemzés célja az, hogy megmutassa az elbeszélés alkotóelemeinek hiánytalan és konvergens jelenlétét a szövegben. A „hiánytalan” kifejezés itt természetesen nem az alkotóelemek bőségére vagy tekintélyes méreteire utal, hanem azok – mégoly csekély mértékű – elégséges voltára. Konvergensenk pedig akkor tekinthetők az alkotóelemek, ha valamennyien hozzájárulnak a szöveg koherenciájának biztosításához.

3.1.1. A történet

Örkény István novellája egyedi, teljes, lezárt történetet mesél el, amelyben megtalálhatók annak szokásos alkotói. Az egymásra következő események sora összefüggő cselekménnyé formálódik azáltal, hogy egy bizonyos szereplő életének döntő, egyszersmind elmondásra érdemes, így az olvasó számára is érdekes szakaszát mutatja be. Az eseményeket feltételezhető oksági viszony fűzi össze, amit az is valószínűsít, hogy (krono)logikus időrendben következnek be egy arra alkalmas fizikai térben. Az események egyetlen szereplője, a 'parafadugó' egyszerűen tipikus, hiszen „semiben sem különbözött a többi parafadugótól”, és egyénített, a „Hirt G. Sándor” névvel azonosítható. Ez a szereplő azonban – kétségkívül szemben az olvasói elvárással – csak passzív átélője az akaratától független eseményeknek, ő maga nem mutat semmilyen törekvést bármely tárgy vagy cél elérésére.²

A történet nyelvi megformálása a legtermészetesebb eszközökkel valósul meg, vagy megfordítva: a keresetlen stílusú elbeszélő szövegből könnyen lepárolódnak a történet elemei. A cselekmény szakaszait egy-egy múlt idejű – az 'esemény'-jellegét hangsúlyozó – tárgyatlan ige fejezi ki állítmányi szerepben: *beleesett, úszott, merülni kezdett, lesüllyedt*, míg a hozzájuk tartozó alanyok mind az említett egyetlen szereplőre, a 'parafadugó'-ra utalnak. Az idő kategóriájának lehetséges

²Ilyen törekvés – és az azt segítő vagy gátló tényezők – híján e szélsőséges történet elemzésére nem alkalmazható Greimas (1966) aktív hősökre kidolgozott aktánsmodellje, amely egyébként az esetek többségében jól jellemzi a történetek szereplőinek rendszerét.

paramétereiből csak a kronologikus rend és bizonyos, közelebről meg nem határozott időtartamok vannak jelen, az igealakokon kívül időhatározók (vagy az időre is utaló módhatározó) formájában: *egy ideig, aztán, lassan, nem [...] többé*. Az események időpontja ismeretlen, ami jelentheti azt, hogy a történet szempontjából lényegtelen, de elvben sugallhat olyasmit is, hogy egy történet az időtől elvonatkoztatott általános érvénnyel bír. Itt azonban mindössze annyi tudható – a múlt idejű igealakok révén –, hogy a történet az elbeszélői tevékenység időpontja előtt játszódott, s a két idősík egymástól független. Végül a szintér, a víz felidézése – helyhatározókkal – szintén rendkívül takarékos. A víznek sem térbeli elhelyezkedése, sem minősége nincs említve, kizárólag mint anyag van jelen ([beleesett] *a vízbe*), amely feltehetően kitölt valamilyen körülhatárolt teret (pl. edényt), s amelyből csak az események szempontjából fontos pontok tűnnek ki: [úszott] *a víz színén*, [lesüllyedt] *a fenékre*.

Első megközelítésben tehát e történet elemei összefüggőek, és a cselekmény kiterők, mellékszálak nélkül célratörően halad a bonyodalomtól (*beleesett a vízbe*) az átmeneti nyugalmi állapoton át (*úszott a víz színén*) a kritikus tetőpont bekövetkeztével (*lassan merülni kezdett*) a végkifejlet felé (*lesüllyedt*). Az utolsó múlt idejű igei kifejezés (*és nem jött föl többé*) nem egy újabb eseményre utal, hanem csak a végső állapotot rögzíti. Mindennek bemutatása ugyanakkor már az elbeszélői tevékenység eredményességét sugallja.

3.1.2. Az elbeszélő szöveg

Mint bármely történet, elvben a *Jelenség* is előadható többféle médiumban; így a parafadugó szomorú (?) kalandjának bemutatására kiválóan alkalmas lenne például a némafilm, tekintve az események erőteljes képi jellegét. Az Örkény-novella elbeszélőjének részéről az első és alapvető választás tehát az volt, hogy a történet tisztán nyelvi formában bontakozzék ki, legyen szó időben lefolyó eseményekről vagy térbeli tárgyias látványokról. Egy további – immár az elbeszélő státusára és magatartására vonatkozó – választás alapján maga az elbeszélő a történet világán kívül helyezkedik el, az eseményekben tehát nem érintett, azokra kívülről és átfogóan tekint, és így lehetősége van azok (és az egész történetvilág) tárgyilagos ábrázolására. Ez meg is történik ebben az ún. „harmadik személyű” elbeszélésben, amely felépítésében hűen követi a cselekmény időbeli szerkezetét. Azonban épp a nyelv teszi lehetővé azt is, hogy a pusztá történetközlésen túllépve az elbeszélő kommentárokat fűzzön az eseményekhez vagy a szereplőhöz, illetve megszólítsa a hozzá hasonlóan névtelen és „testetlen”, elképzelt olvasót. A narrátori szubjektivitásnak ilyen fajta megnyilvánulása szintén választás (és fokozatok) kérdése, az Örkény-novella elbeszélője pedig – a szöveg tömörsége dacára – többször is él a közbeszólás lehetőségével. Szubjektivitása nem érzelmi indíttatású, sokkal inkább

azt fejezi ki, hogy a szinte maguktól feltáruuló események mögött jelen van a szöveget megalkotó elbeszélői intellektus.

Ebben a novellában – mint az elbeszélő szövegekben általában – a narrátori közbeszólások különböző jellegűek, s így változó mértékben távolodnak el az objektív történetmondástól. Az egyetlen leíró mozzanat, mely a szereplőt mint egy osztály tipikus képviselőjét mutatja be, tartalmában még szorosan kapcsolódik az eseményekhez, és megőrzi objektivitását, legfeljebb a választott kifejezőmód, vagyis a lehetséges állítás ('olyan volt, mint a többi parafadugó') helyett alkalmazott hangsúlyosabb kettős tagadás („semmiben sem különbözött a többi parafadugótól”) vonja magára az olvasó figyelmét. Azonban a szereplő nevének megadása már tartalmaz szubjektív elemeket. Egyrészt az elbeszélő itt már érvényesíti a szereplő nézőpontját, amennyiben ismét nem a kézenfekvő objektív kifejezést használja ('Hirt G. Sándornak hívták'), hanem a „Hirt G. Sándornak mondta magát” megfogalmazással – mintegy modális eltolódás révén – elbizonytalanítja a kijelentés igazságát. Másrészt a név kapcsán filozofálásba kezd: „de mit jelent egy név? Egy név semmit se jelent”, ami az események közléséhez képest felesleges kitérőnek tűnhet, ám indokolhatja az, hogy az egyébként közönséges szereplőnek a magyar nyelvben szokatlan, németes hangzású vezetékneve van (magyarosíthatna volna Pásztor G.-re), mely ráadásul egy titokzatos betűjelet is tartalmaz. Végül soron ez az elmélkedés már csak azért sem „idegen test” az elbeszélésben, mert hasonló gondolatok akár az olvasóban is felmerülhetnek, s azzal, hogy az elbeszélő ezeket az olvasó helyett, mintegy őt segítve és igazolva fogalmazza meg, egyúttal bevonja elbeszélésébe a feltételezhető olvasói nézőpontot is.

Örkény novellájában még három olyan narrátori közbeszólás van, amely szinte elébe megy az olvasó gondolatainak és elvárásainak, aki így valósággal megszólítva érezheti magát az elbeszélővel közös tudás vagy vélekedés terében. Az első ilyen közbeszólás – „amint az várható volt” [úszott a víz színén] – adottnak veszi, hogy az olvasó rendelkezik a helyzet értelmezéséhez szükséges fizikai ismeretekkel (a műből kirajzolódó „elképzelt olvasó” tehát tanult ember benyomását kelti); a második szintén erre az ismeretre hivatkozik, de már szubjektívebb ítélet formájában: „különös dolog történt”. Végül a harmadik és egyben utolsó – immár a történet idősíkját elhagyó, jelen idejű – narrátori megszólalás: „Magyarázat nincs” szinte válasz egy el nem hangzó, de nagyon is valószínű olvasói kérdésre: 'hogyan történhetett ez?'

Ezek a narrátori közbeszólások – hasonlóan a történet elemeihez – konvergensenek tekinthetők, és bár időről időre megszakítják a történetmondást, szervesen illeszkednek az elbeszélő szöveg egészébe, egyrészt tartalmuk miatt, hiszen kapcsolódnak az eseményekhez, a szereplőhöz és az olvasói elváráshoz, másrészt mert sajátos funkciót töltenek be a szövegszervezésben. A szereplő neve fölötti elmélkedés észrevétlenül megteremti ugyanis a később egyre nyilvánvalóbbá váló – s épp a közbeszólásokból kivilágló – ellentétet olyan minőségek között, mint

'szokásos', 'magától értetődő' és 'különös', 'megmagyarázhatatlan'. Már a cselekmény indulása előtt, a szereplő bemutatása során a furcsa név bizonyos feszültséget kelt, mert ellentmond a szereplő köznapiságának. Ez pedig titkon előrevetíti a szereplő helyzetében a vízbe merüléssel beálló váratlan és végzetes fordulatot, a címben megjelölt szokatlan „jelenséget”. Az utolsó kommentár csak megerősíti ennek az eseménysornak az érthetetlen voltát, s egyúttal fontos jelzést ad magáról az elbeszélőről, aki itt nyíltan beismeri, hogy tudása véges, csak az észlelhető dolgokról számolhat be, azok mélyére nem hatolhat, egyszerűen nem tartozik a „mindentudó elbeszélő” kategóriájába. Közvetve azonban ez a vallomás is többet mond önmagánál, ugyanis egy ilyen narrátorral az olvasó könnyebben vállalhat közöséget, nem érezve a mindentudás esetleg kioktató és bénító fölényét.

3.2. Szövegnyelvészeti elemzés

Az itt következő elemzés célja az, hogy megmutassa, mennyiben támaszthatja alá a narratológiai megállapításokat egy szövegnyelvészeti vizsgálat. Bár a fenti elemzés igyekezett az Örkény-novella minden alkotóeleméről számot adni (ami egy regény esetében lehetetlen vállalkozás), azoknak narratológiai vonatkozását és a szöveg egészében betöltött szerepét feltérképezni, a szöveg kisebb és nagyobb egységeinek morfoszintaktikai és szemantikai vizsgálata, kapcsolódásaik számbavétele még inkább felszínre hozhatja a szöveg belső koherenciáját, illetve az olvasóban erősítheti a szöveg koherenciájának érzetét. A jólformált szövegnek ez az alapvető tulajdonsága két ellentétes, de egymást kiegészítő és egymással egyensúlyban lévő jelenségen keresztül figyelhető meg: bizonyos mértékű referenciális folytonosság vezérfonalat képez, s így követhetővé teszi a szöveget, míg a tematikus progresszió a szöveget előreviszi, az olvasót eljuttatja a kezdőpontból a végpontba, s így kielégíti kíváncsiságát. Más megközelítésben, de az előző megállapítással összhangban, a koherencia – Petőfi S. János (2004, 2009) szövegtani elmélete szerint – többretegű összetett jelenség, s így különböző szinteken vizsgálható, úgymint: a szabályszerű grammatikai kapcsolódást biztosító *konnexitás*, az összehangolt szemantikai viszonyokat kialakító *kohézió*, valamint a szövegben ábrázolt tényállás-konfiguráció összefüggőségét megteremtő *konstringencia* (ezek a szintek egyaránt működnek a szövegalkotás és a befogadás során).

3.2.1. Referenciális folytonosság és tematikus progresszió

Örkény novellájában a koherencia e két feltétele maradéktalanul megvalósul. A történetvilág összetevőit referenciális kifejezések idézik fel, melyekhez predikatív kifejezések rendelnek tulajdonságokat, illetve folyamatokat. E rövid elbeszélésben az ábrázolt referensek száma csekély, s így az őket képviselő névszói csoportoké is: a 'parafadugó' mint szereplő (s a hozzá kapcsolódó 'név') mellett

a 'víz' mint konkrét tér jelenik meg, mindkettő névszói alakban. Ugyanakkor az idő felidézése – elvontabb jellegénél fogva – itt nem egy önálló, „kimerevített” mentális kép formájában történik (amint az lehetséges az előző referenseknél), hanem dinamikusan, magukban az igei kifejezésekben és az őket kísérő határozókban.

A szükséges referenciális folytonosság kialakítása még e néhány elem esetében is bizonyos szerkezeti változatosságot mutat, a szó szerinti ismétléstől (*Egy név – egy név*), a szótól hol ragozott, hol ragozatlan említésén át (*a vízbe – a víz [színén]*) az anaforáig, mely itt legtöbbször igei személyraggal, „zéró anafora” révén tartja fenn az egyébként tulajdonnévvel is azonosított 'parafadugó' referenst, annak első, határozatlan főnévi csoportban való előfordulása után. Formai tekintetben – pusztán mennyiségi szempontból – e szövegben kivételt képez a névmási anafora használata, előbb vonatkozó névmással ([*Egy parafadugó, mely*), majd visszaható névmással ([*'ez a parafadugó' ... mondta*] *magát*) kifejezve. Míg a felsorolt esetekben teljes korreferencia valósul meg az összetartozó nyelvi kifejezések között, másutt a korreferencia részleges, de elégséges az antecedens azonosításához. Így a [semmilyen sem különbözött] *a többi parafadugótól* mennyiségi determinánssal bevezetett főnévi csoport a 'parafadugó' referenst közvetett módon, a hasonló tárgyak osztályára hivatkozással, lexikai anafora révén idézi fel, a [lesüllyedt] *a fenékre* határozott főnévi csoport pedig itt rész – egész viszonyt kifejező asszociatív anaforával kapcsolódik a már korábban említett *a víz* antecedenshez.³

E néhány referens ismétlődő előfordulásai hosszabb-rövidebb korreferenciálánccokat képeznek, így tartva fenn a szereplő azonosságát, illetve a tér folytonosságát. A kettő közül azonban kiemelkedik a szereplő-referens, amely ezáltal a tematikus progresszió alappillérvé válik, ugyanis a 'parafadugó' a klasszikusnak mondható expozíciótól kezdve – melyben addig ismeretlen referensként (*Egy parafadugó*) tűnik fel a színen – a cselekmény lezárultáig annak minden mozzanatában részt vesz. Mondattani alanyként (a tárgyi funkciójú *magát* névmás kivételével) egyúttal az egyes tagmondatok ismertté vált témáját is képviseli, amelyhez az állítmányok révén új rémák társulnak, egyre bővítve a témáról szerzett tudásunkat. Ez a narratív szövegekre (vagy legalábbis narratív szekvenciákra) legjellemzőbb állandó témájú progresszió a szereplőt – itt a 'parafadugó' referenst – a folyamatosan jelen lévő, vezérfonalat képező szövegtopik rangjára emeli, s a szereplővel történő eseményeket az elbeszélő szöveg síkjai közül az előtérbe helyezi.

Az előtér – háttér azonosítását egyes nyelvekben (pl. a franciában) formailag is segítik az igeidők és igei aspektusok oppozíciói (az előtér „pontoszerűen” ábrázolt eseményeinek sora szembeszökőbb a háttér elmosódott időhatárú folyamatainál). A magyar nyelv – egyetlen múlt idő birtokában – az aspektusoknak főleg

³Egy esetben katarforikus szerkesztést találunk: az „amint az várható volt” tagmondatban a mutató névmás előreutal a rá következő kontextusra: „úszott a víz színén”.

igekötős, illetve igekötő nélküli kifejezését alkalmazza a két sík megkülönböztetésére. Így az Örkeny-szövegben az előtérbe helyezett cselekmény sarkalatos pontjait, döntő fordulatait igekötős igék jelzik: *beleesett, lesüllyedt, nem jött föl*. Ezeket túl a pontszerűség ábrázolása egy esetben egy lassúbb folyamat kezdőpontjának jelölésével történik ([merülni] *kezdet*), és csak egyetlen folyamatos aspektusú, igekötő nélküli ige (*úszott*) kapcsán merülhet fel, hogy melyik síkon helyezkedik el az általa kifejezett esemény. Igaz, hogy a pontszerűség hiánya, az állapot jelleg utalhatna háttéreseeményre is, de mivel az 'úszás a víz színén' nem az előtér síkjával párhuzamosan zajlik, hanem – az *egy ideig* határozói kifejezés révén – időben határolt átmenetet képez két pontszerű esemény között, természetesen illeszkedik az előtér eseményeinek kronologikus rendjébe. Ehhez a múlt idejű eseménylánchoz képest alakul ki a háttér síkja, egyrészt az időben párhuzamos, tehát szintén múltbeli, határozatlan időtartamú állapot ([nem] *különbözött*), illetve esetleg ismétlődő cselekvés (*mondta magát*) kifejezésére szolgáló igekötő nélküli igékkel, másrészt viszont a cselekmény idejétől független, a narrátori elmélkedést tükröző általános érvényű jelen idejű igékkel (*jelent, nincs*). E kétféle ige csoport között érdekes átmenetet képvisel az [amint az várható] *volt* múlt idejű létige, amely ugyan az igeidő révén a konkrét eseménysor idejéhez kapcsolódik, de mivel általános érvényű kifejezésben fordul elő, akár el is hagyható kisebb átalakítás árán: 'amint az várható hasonló esetben', s ez azt sugallja, hogy az említett kifejezés is a háttérhez tartozik. Úgy tűnik, hogy a szövegsíkok formai elkülönítése megfelel a narratológiai vizsgálatban kimutatott történetmondás (előtér) és narrátori közbeszólások (háttér) különbségének. A két sík elhatárolódását az igealakokon túl hangsúlyozhatja a tematikus progresszió esetleges megváltozása is, különösen ott, ahol az elbeszélő az állandó témát megszakítva a szereplőtől többé-kevésbé független elmélkedésbe kezd, s ezzel – ha csak rövid időre is – új témákat vezet be. Így az alanyi helyzetbe kerülő 'név' referens, később pedig a helyzetre utaló kataforikus *az* mutató névmás, végül a helyzetet értékelő *Magyarázat nincs* kijelentés tematikus törést eredményez a szöveg előrehaladásában, jelezve egyúttal az átlépést az előtérből a háttér síkjába.⁴

3.2.2. Konnexió, kohézió, konstringencia

A koherencia e három rétege újabb támpontot ad annak eldöntéséhez, hogy a szövegösszefüggőség milyen módon és milyen mértékben valósul meg, hogyan mutatkozik a szöveg mint „szövet”, textúra.

A *konnexió*, vagyis a grammatikai jólformáltság szintjén az Örkeny-novella tökéletesen megfelel a magyar nyelv morfoszintaktikai szabályainak, mind az

⁴Hasonló tematikus törés áll fenn a cím és a szöveg kezdőmondata között, ami gyakran jellemzi a narratív szövegkezdetet.

egy tagmondatokon belüli, mind a tagmondatok közötti viszonyok kifejezésében. Szerkesztése világos, s ez nem csak a második és harmadik bekezdésben van így, melyeket többnyire a mellérendelés jellemez, hanem az első bekezdésben is, ahol az egy tagmondaton belüli alanyt és állítmányt előbb egy vonatkozó mellékmondat, majd egy hosszabb zárójeles beszúrás választja el egymástól. A referenciális folytonosságot fenntartó anaforikus kapcsolatok is grammatikailag egyértelműen fejeződnek ki (pl. az egyes szám harmadik személyű igeragok vagy a vonatkozó névmás révén).

A *kohézió*, vagyis a szöveg alkotórészeinek szemantikai kapcsolódása biztosított. Narratív szövegről lévén szó, a lexikai elemek jellegzetes fogalomkörökhöz tartoznak, egymásra és egymásból következő eseményeket, azok önazonos résztvevőjét, tér- és időkereteit jelölik. A szöveg mentes a logikai ellentmondásoktól, így például a kisebb, mozgó tárgy az, amely beleesik egy nála nagyobb térfogatú, helyét nem változtató 'tartály'-jellegű térelembe, és nem fordítva; e tárgy vízbe esése megelőzi merülését, ez utóbbi pedig végleges lesüllyedését, minden más sorrend logikai képtelenség lenne. Végeredményben a grammatikai konnexióval megerősített szemantikai kohézió – a korábban vizsgált jelenségekhez hasonlóan – a szöveg koherenciáját szolgálja.

Azonban a *konstringencia*, vagyis az ábrázolt tényállások közötti összefüggések szintjén ebben a novellában megkérdőjeleződik az egyébként gondosan kimunkált koherencia. Pontosabban akkor kérdőjeleződik meg, ha az olvasónak megvan a kellő világismerete ahhoz, hogy felismerje a szereplő – a víznél könnyebb fajsúlyú parafadugó – és a vele megtörtént, a fizika törvényeinek ellentmondó esemény (a vízbe merülés) között fennálló összeférhetetlenséget. E világismeret híján a szöveg teljesen koherensnek tűnhet, és a parafadugó nyugodtan lesüllyedhet a víz mélyére anélkül, hogy az olvasó ezen elcsodálkozna. Viszont ez esetben feltehetné magának a kérdést, hogy mi értelme volt elbeszélni egy ilyen „semmitmondó”, „konfliktusmentes” történetet, amelyben semmi váratlan nem történik, és amely sem nem tanít, sem nem gondolkodtat, sem nem szórakoztat, holott egy elbeszélőnek elvben ilyesmi lehet a célja. És valóban, az Örkény-szöveg a fizika ismeretével, vagy legalább a mindennapi tapasztalatból szerzett tudással nem rendelkező olvasó számára is nyújthat fogódzót, ha figyelmesen olvassa az utolsó narrátori kommentárt: „Magyarázat nincs”, hiszen erre a mondatra nem lenne szükség, ha minden a természet rendje szerint történt volna. Pedig itt ez a mondat szükséges, ráadásul a címmel együtt szépen keretbe foglalja a történetet, és utólag igazolja azt az olvasói megérzést, hogy feltehetően már maga a *jelenség* szó is valami szokatlanra utal, amit érdekes lesz elmesélni.⁵ Valószínű,

⁵„Fontos, hogy a címekre ügyeljünk. A szerző rövidegre törekedett, nem adhatott hát semmitmondó fölíratokat. Mielőtt villamosra szállnánk, megnézzük, milyen jelzésű a kocsis. E novelláknak éppoly fontos tartozékuk a cím. Ez persze nem azt jelenti, hogy elég csupán a fölíratokat olvasgatni. Előbb a cím, aztán a szöveg: ez az egyetlen helyes használati mód” (Örkény 1977: 5).

hogy elbeszélése utolsó mondatával a narrátor mindkét fajta olvasóhoz szól: a kevésbé tájékozottnak felhívja figyelmét valamire, amin el kellene gondolkodnia, míg a tanultabb olvasóval, akit önmagával egyenrangúnak tart (hiszen ő maga is bizonyos tudás birtokában van, habár nem mindentudó), megosztja saját tehetetlenségérzését, miközben tudja, hogy az ő feladata lenne koherens világot ábrázolni az elbeszélésben.

3.2.3. Szövegértelem és koherencia

Ha a különös jelenséget nem is, az elbeszélő szándékát megpróbálhatja az olvasó megfejteni. Az elbeszélő és a befogadó között kialakuló kommunikációs helyzetben ugyanis a szövegértelem megfogalmazása már inkább a befogadó feladata, az elbeszélő által létrehozott szöveg csak felkínálja a megfejtéshez szükséges kulcsot, de – kevés kivételtől eltekintve, mint például a tanmese végére illesztett tanulság – nem adja meg a kész megoldást. A megoldás egyébként nem feltétlenül egyértelmű. A *Jelenség* című novella elbeszélője sugallhatná többek között, hogy vannak jelenségek, amelyekre egyelőre nincs magyarázat. Ebben az esetben viszont elmesélhetett (illetve kitalálhatott) volna olyan valóságghú történetet is, amelyre a fizika vagy más tudományágak mai állása szerint valóban nincs magyarázat. Az itt előadott, szokványosnak induló, de felfoghatatlanul végződő történet azonban bizonyára más megoldásokat, az előbbinél érdekesebb szövegértelemet kínál. Egy optimista beállítottságú elbeszélő célozhatna arra, hogy a lehetséges világok valamelyikében semmi, még a parafadugó elmerülése sem lehetetlen; ez esetben viszont nem a szükszavú és lemondó „Magyarázat nincs” következtetésre futtatná ki elbeszélését.

Valószínűbbnek tűnik, hogy a *Jelenség* elbeszélője – követve a világirodalom számtalan elbeszélőjét – arról a világról mond ítéletet, amelyben az olvasó is él, és amelyet gyakran és okkal érezhet abszurdnak, értelmetlennek. Ennek a világnak az érzékeltetésére azonban e novellában nem a mindennapok abszurditása, hanem egy ilyen meghökkentő, képtelen történet adott módot, mert ez talán közelebb áll az elbeszélő szemléletéhez: a világ abszurditása adottság, tekintsünk rá szokatlan módon, és fogadjuk kellő iróniával. Az elbeszélői irónia szövegszerű megnyilvánulását a szöveg több alkotóeleme, illetve a köztük lévő furcsa viszonyok képviselik. Így a hétköznapi hős váratlanul rendkívüli események középpontjában találja magát, melyekkel nem tud megbirkózni; lényének egyszerűségétől elütő különös és kissé túlméretezett neve pedig önmagában is komikus. De nehezen egyeztethető össze a fizikai események sora és a névvel kapcsolatos „nagy horderejű” metafizikai kérdésfeltevés is, amelyre ráadásul csak egy kiábrándító negatív válasz érkezik. Ugyanakkor e narrátori kommentár közbeiktatása tematikus töréssel „félreteszi” a történetet, és az elbeszélő személyét előtérbe tolva épp a rövidség elvének mond

ellent, holott az egyperces novellák előnye – a kötet implicit szerzője megfogalmazásában – épp az, hogy „az ember időt spórol velük” (Örkény 1977: 5), s ezt olyan természetességgel jelenti ki, mintha ez lenne egy irodalmi mű legfőbb erénye. Ám ennél is fontosabb a kötet novelláiban megnyilvánuló torzító, groteszk látásmód, a ’terpeszállásban lehajolva hátrafelé tekintés’, melynek révén „a világ fejtetőre állt” (Örkény 1977: 6), s ekkor az elbeszélő és az olvasó cinkos egyetértésben úgy érezheti, hogy valamit talán jobban megértett a világ abszurdításából, s időnként még felszabadító nevetéssel is védekezhet ellene. Igaz, csak átmenetileg, mert a kiegyenesedés után „a világ talpra állt” (Örkény 1977: 7).

4. Összefoglalás

Az igen rövid Örkény-novella hosszú elemzése azt célozta, hogy minél több oldalról világítsa meg e szöveg koherenciájának megvalósulását. Narratológiai szempontból a *Jelenség* című novella minden tekintetben kielégíti az elbeszélés kritériumait, azonban a szövegyelvészeti elemzés kimutatta a koherencia problematikus voltát a konstringencia szintjén. Ennek ellenére a szövegértelem keresése során megbizonyosodhattunk arról, hogy az elbeszélő tevékenysége és állásfoglalása összefogja a szöveg alkotóelemeit, s ez végső soron – túllépve a megdöbbentő összeférhetlenségeken – biztosítja a magasabb szintű koherencia létrejöttét. Egy ilyen vizsgálatban a narratológiai és a szövegyelvészeti megközelítés kölcsönös előnyökkel jár: a szövegyelvészet árnyaltabb képet adhat az elbeszélésről mint szövegtípusról, míg a narratológia segítségével áthidalhatók bizonyos nehezebben értelmezhető szövegszerkesztési „jelenségek”.

Irodalomjegyzék

- ADAM, J.-M. 1992. *Les textes: types et prototypes*. Paris, Nathan.
- APOTHÉLOZ, D. 1995. *Rôle et fonctionnement de l'anaphore dans la dynamique textuelle*. Genève–Paris, Droz.
- BARTHES, R. 1966. Introduction à l'analyse structurale des récits. *Communications* 8: 1–27.
- BENVENISTE, É. 1966/1974. *Problèmes de linguistique générale* I–II. Paris, Gallimard.
- COMBETTES, B. 1983. *Pour une grammaire textuelle. La progression thématique*. Bruxelles, De Boeck / Paris–Gembloux, Duculot.
- COMBETTES, B. 1992. *L'organisation du texte*. Metz, Université de Metz.
- GENETTE, G. 1972. Discours du récit. In: Genette, G.: *Figures III*. Paris, Seuil. 65–282.
- GREIMAS, A. J. 1966. *Sémantique structurale*. Paris, Larousse.
- HALLIDAY, M. A. K.–HASAN, R. 1976. *Cohesion in English*. London, Longman.

- HARRIS, Z. S. 1970. Discourse analysis. In: Harris, Z.: *Papers in Structural and Transformational Linguistics*. Dordrecht, D. Reidel. 313–348. (= *Language* 28/1 [1952]: 1–30).
- HARWEG, R. 1968. *Pronomina und Textkonstitution*. München, Wilhelm Fink.
- KLEIBER, G. 1988. Peut-on définir une catégorie générale de l’anaphore? *Vox Romanica* 47: 1–13.
- KLEIBER, G. 1994. *Anaphores et pronoms*. Louvain-la-Neuve, Duculot.
- KLEIBER, G. 2001. *L’anaphore associative*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MAILLARD, M. 1974. Essai de typologie des substituts diaphoriques. *Langue française* 21: 55–71.
- PALEK, B. 1968. *Cross-reference. A Study from Hyper-Syntax*. Praha, Universita Karlova.
- PETŐFI S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PETŐFI S. J. 2009. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram II. *Officina Textologica* 15.
- TESNIÈRE, L. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, Klincksieck.
- TODOROV, T. 1966. Les catégories du récit littéraire. *Communications* 8: 125–151.
- TODOROV, T. 1969. *Grammaire du Décaméron*. The Hague–Paris, Mouton.
- WERLICH, E. 1975. *Typologie der Texte*. Heidelberg, Quelle & Meyer.

Forrás

- ÖRKÉNY I. 1977. *Egyperces novellák*. Budapest, Magvető Kiadó.

Textological Aspects of Narratology

This paper aims to suggest possible relations between narratology and text grammar through the double analysis of a “one-minute story” by István Örkény: *Phenomenon* (1977). First, the narratological approach investigates the coherence of the two main components of narrative texts, *story* (action, character, space and time) and *discourse* (the narrator’s choices and attitude as to the representation of the story). Second, the textological approach reveals such linguistically bound procedures to obtain coherence as *reference*, *thematic progression* and, according to Petőfi’s theory, *grammatical connection*, *semantic cohesion* and *constringency* of the represented world. As a result, the textological analysis gives a more precise description of narrative as a text type, whereas instances of textual incoherence, e.g. on the level of constringency – as seen in Örkény’s short story – can be accounted for by the notion of the narrator as being the supreme agent of coherence.

9. A tájékoztatás variánsai

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

1. Petőfi S. János inspirációja

A szövegtan soknyelvű kutatás összegződéséből alakult ki. A magyar nyelvű szövegtan létrejöttében Petőfi S. Jánosnak múlhatatlan érdemei vannak: szemiotikai textológiai koncepciójának magyar nyelven való megjelentetésével, a szege-di szövegtani kurzusok szervezésével, az első magyarországi szövegtani periodika megteremtésével (*Szemiotikai szövegtan*), a mi egyetemünkön az *Officina Textologica* elindításával. Alapozó munkálkodása óta folytatódott a szövegtan tudományának továbbfejlesztése, fehér foltjainak eltüntetésére. Ezzel a dolgozattal most kísérletet kívánok tenni szövegtani összehasonlító elemzésre.

2. Az összehasonlító szövegtan szükségessége

Szinte minden tudománynak van összehasonlító ága, célszerű tehát a szövegtannak is ezt az ágát mind elméletileg, mind gyakorlati elemzéssel kimunkálni. Ennek szükségességét Szabó Zoltán már 2001-es publikációjában hangsúlyozta. Sokféle szövegtani összevetés lehetséges: például a HB.-nek a halotti búcsúztatókkal és Kosztolányi Dezső *Halotti beszéd* című versével való egybevetése egy szövegtípusnak, a gyászbeszédnek a metamorfózisát láttatja; az állatmesék Ezopustól, Phaedruson, La Fontaine-en át Heltai Gáspárig a műfaj jellegzetességein kívül a változatokat mutatják fel.

3. Az összehasonlító szövegvizsgálat

3.1. Az összehasonlító szövegvizsgálat kiindulópontja

Ezzel a dolgozattal a visszerbetegséghez kapcsolódó három tájékoztató jellegű textus összehasonlító szövegvizsgálatára vállalkozom. Ezek multimediális szövegek, azaz képi és verbális információk együttese alakítja őket.

A tájékoztató szövegeket azért lehetséges összehasonlító szövegtani vizsgálattal elemezni, mert domináns elemük az ismeretközlés, ráadásul mindhárom kiválasztott szöveg azonos: a lábak egészsége témakörbe tartozik, és mindegyik ugyanabban a patikaújságban mint azonos kontextusban jelent meg.

A befogadó előfeltevése az, hogy a reklámérdekű tájékoztató szövegek azonos szövegjellemzőket mutatnak.

3.2. A tájékoztató szövegek vizualitása

A figyelem irányítása a képi illusztrációkkal indul el.

A *Lioton gél* akcióját, a 10%-os áreszállítást kék alapon kiemelten jelzi a reklám. Hogy rögzüljön a gyógyszer neve, tubusát és dobozát színesen, kéken és ezüstszürkén jeleníti meg. Vastagított nagybetűs rajta a gyógyszermegnevezés. A dialogizált formát három kérdőjel sugallja, a tárgyyszerű közlést a ponttal záródó kijelentés, a dialógus folytatását a felkiáltójel. A kevésbé lényeges tudnivalókat apróbb betűtípus közli. Az eredeti ár helyett a leszállítottat újból kék alapon kiemelten adja meg a gyógyszerreklám, amelynek alján kék téglalapban olvasható a minden gyógyszerre érvényes elmaradhatatlan utasítás:

**-10%
EP***

LIOTON® 1000 NE/g gél
- A LÁBAI SZÉPSÉGÉÉRT ÉS EGÉSZSÉGÉÉRT

Lábdagadás? Visszérgyulladás? Égő, feszülő érzés? A Lioton® gél csökkenti a visszérbetegség okozta panaszokat és alkalmas a visszérbetegség szövődményeinek, baleseti sérülések következtében kialakult véraláfutás, zúzódás és duzzanat kezelésére.

Lépjen túl a visszeres panaszokon!

vény nélkül kapható gyógyszer
hatóanyag: heparin-nátrium (1000 NE/g)
Forgalmazza: A. Menarini Industrie Farmaceutiche Riunite S.R.L. (Via Sette Santi 3, 50131 Firenze, Olaszország)

3369 Ft helyett
100 g (30 Ft/g)

2999 Ft

A kockázatokról és a mellékhatásokról olvassa el a betegtájékoztatót, vagy kérdezze meg kezelőorvosát, gyógyszerészét!

A *Detralex filmtabletta* reklámozása színesebb a *Lioton gél*-énél, hiszen az áreszállítás mértékét és az akciós árat narancssárgával, magát a gyógyszerdobozt sötétkék alapon emeli ki, sőt egy címszerű zöld sávban előlegezi a gyógyszer

alkalmazásának területét. Csak a gyógyszernevet emeli ki csupa nagybetűvel. A lényegét normál méretű, a beteg számára kevésbé fontosat kisebb betű közli:

VISSZÉR, ARANYÉR KEZELÉS

DETRALEX 500MG
filmtabletta 60x

A Detralex filmtabletta érvédő hatású gyógyszer. Gátolja a vénák tágulását és növeli a hajszálerek ellenállását. Az alsó végtag idült vénás elégtelenségének kezelésére ajánlott az alábbi esetekben: nehézláb érzése, feszülés, fájdalom, éjszakai lábikragörcs. Alkalmos heveny aranyeres krízis kezelésére is.

Vény nélkül kapható gyógyszer.

Hatóanyag: tisztított, mikronizált flavonoid frakció
Forgalmazza: Servier Hungária Kft.

-25%
Akciós ár:
4.400 Ft

Eredeti ár: 5.900 Ft
Megtakarítás: 1.500 Ft
Egységár: 73,33 Ft/db

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című tájékoztató szöveg vizuálisan mindkét gyógyszerreklámnál kevésbé figyelemkeltő:

HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?

A hosszú utazások fokozzák a vérkeringési problémákat, különösen, ha az embernek hosszú ideig kell ülnie, többé-kevésbé mozdulatlanul.

Ezen felül a repülőutak esetén egyéb okok is hozzájárulhatnak a panaszok fokozódásához, például a fedélzeti nyomás változása, és a légkondicionálás vagy a hőmérséklet-változás okozta dehidrátság (kiszáradás).

A 4 óránál tovább tartó bármilyen utazás a trombózis kockázatát kétszeresére növeli, de repülőútnál ez a kockázat még magasabb, és minél hosszabb a repülés, annál nagyobb a trombózis kialakulásának veszélye.

Mit érdemes tennie repülés előtt?

Utazás közben viselt öltözkéket válassza ki gondosan:

- válasszon laza, kényelmes ruházatot;
- viseljen kompressziós harisnyát vagy zoknit;
- ne viseljen túl szoros cipőt, övet, vagy nadrágot

Ha normál körülmények között is tapasztal nehézláb-érzést, illetve fájdalmat, utazás előtt feltétlenül konzultáljon orvosával, és az általa javasolt kezelést időben kezdje el, a felírt készítményeket váltsa ki (pl. kompressziós kezelés, vénaerősítő gyógyszer).

Mit tegyen utazás közben?

Az első számú szabály az, hogy mozogjon, amennyit csak lehet, hogy elősegítse a vérkeringését.

- ne tegye csomagját az ülés elé, így marad hely a láb mozgatására;
- mozgassa meg a lábfejét, amilyen gyakran csak lehetséges;
- időnként hajlítsa be, majd nyújtsa ki a lábait, mozgassa meg lábujjait, sarkát;
- rendszeresen álljon fel és sétáljon az ülések közötti folyosón;
- ülés közben ne tegye keresztbe lábait;
- ne vegyen be altatót, mert alvás közben csökken a folyadék felvétele, és a hosszú mozdulatlanság is veszélyes lehet

Ne felejtse el sok vizet inni (óránként egy decilitert), mivel a fedélzeti nyomás fokozhatja a kiszáradást. Nyugodtan masszírozza meg a lábát (a bokáktól a comb irányába haladva), hogy serkentsse a keringést. **FONTOS!** Forduljon orvoshoz, ha az utazást követően lábszára fáj, görcsöl vagy jelentősen megdagad!

Csupán két formás női láb illusztrációja emelődik ki, mert a sápadt zöld alapú cím és a halványkék vastagított betűs kérdések és a szintén halványkék betűs tanácsok alig tűnnek szembe. Ezért féltő, hogy kevés olvasója akad.

Egyértelmű, hogy a gyógyszerajánlások vizuális megjelenítése az írásszimbolikával a figyelemkeltést, az emlékezetbe vésést célozza a színek, a gyógyszeres készítmények küllemének hű jelzésével és a tipográfia alkalmazásával, valamint értelmezésüket a vizuális elrendeződésük irányítja.

(Az interpunkció-használat több helyen hibás az elemzett szövegekben. De mert ennek témám szempontjából nincs jelentősége, nem foglalkoztam vele.)

3.3. A tájékoztató szövegek pragmatikája

A gyógyszerárak különböző láncolatai akciójukat hirdető és gyógyszerekkel kapcsolatos ismeretközlő újságokat adnak ki. Ezek a közlési helyek mint kontextusok sajátos tartalmú és formájú újságok, amelyek egyértelműen kijelölik a bennük megjelenő tájékoztató szövegek rendeltetését, az ismeretek közlésének módját a jelentésképzés folyamatában: az időszaki árleszállítások reklámozását, a gyógyszerek típusának és hasznának a megnevezésével a vásárlóközönség tájékoztatását. Alapvetően ezek a szerepek mind a gyógyszerek eladását célozzák. Ennek az intencionalitásnak a szolgálatában áll a tájékoztató szövegek vizualitása, struktúrája, szemantikája, grammatikája, retorizáltsága, stilisztikája.

A *Lioton gél* reklámszövege három független témát dob fel indító kérdésekként (*Lábdagadás? Visszérgyulladás? Égő, feszülő érzés?*), ezt követően a *Lioton gél* mint szerkezetes alany funkcionál topikként, majd a felszólításban a hiányzó, de odaérthető alany újabb topik ('maga, Ön'). A szövegmondatok egymásra épülésében tehát a tematikus progresszió nem valósul meg, így tisztán entropikus közlés teremődik az állandóan változó topikok miatt. Ezért a nem folytatásos szövegmondatok következtében inkoherensnek tűnik a textus. Mégis egyet lehet érteni Petőfi S. Jánossal, aki a koherenciát a szövegvilág fogalmával kapcsolatban értelmezi, és azt állapítja meg: „egy szöveget akkor tartunk koherensnek, ha az interpretáció során konstruált szövegvilágot el tudjuk fogadni összefüggőnek” (1990: 64). Ezt a szöveget a *visszér* fogalmának visszatérése hatására érezzük összefüggőnek.

A *Detralex filmtabletta* reklámszövegét végigfutó téma tartja össze topikállandósággal, hiszen ugyanaz a kitett (*A Detralex filmtabletta*) vagy csak implicit alany képezi a mondatok topik részét, koherens textust alkotva.

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című tájékoztató szöveg tematikus progresszióját az első három bekezdésben a topik-variánsok adják: *A hosszú utazások; a repülőutak; A 4 óránál tovább tartó bármilyen utazás. A Mit érdemes tennie repülés előtt?* kérdéssel kezdődő egységben az *Utazás közben* és a *normál körülmények között* szerkezetek topikszerepűek. A *Mit tegyen utazás közben?* kérdéssel induló részben a befogadó azt feltételezné, hogy *Az első számú szabály*

szintagma adja a topikot, amelyet majd követni fog a második stb. szabály, de nem ilyen módon szerkesztették meg a szöveget, hanem ettől kezdve csupa kommentek következnek. Ami összetartja ezt a szövegegységet, az a grammatikailag hiányzó, de odaértett implicit alany (*ne tegye 'maga, Ön'*).

A pragmatikai szintű összefüggés, koherencia fokozatváltásai észlelhetők a három tájékoztató szövegben.

3.4. A tájékoztató szövegek struktúrája

Mindegyik tájékoztató szöveg tárgyköre alapvetően azonos, hiszen a visszérbántalmak kérdésköréhez kötődik, de mindegyik más struktúrájú.

A *Lioton gél 1000 NE/g gél* akcióját hirdető szöveg több mikrostruktúrára különül el: a gyógyszer megnevezésére és egészséget szolgáló szerepének a jelzésére, ezt követően egy bekezdésnyi terjedelmű lényegi részre, majd egyéb ismeretek közlésére, az akciós árra és a gyógyszerekhez kapcsolódó szokványos zárlatra bomlik, tehát látványosan fragmentált. A gyógyszer neve (*LIOTON 1000 NE/g gél*) és általánosan megfogalmazott szerepének (*A LÁBAI SZÉPSÉGÉÉRT ÉS EGÉSZSÉGÉÉRT*) jelzése címként funkcionálhat. A gyógyszerreklám lényegét indító három kérdés figyelemkeltő témafelvetésként értelmezhető (*Lábdagadás? Visszérgyulladás? Égő, feszülő érzés?*), az ez után álló kijelentés tételmondatnak tekinthető a konkrét tájékoztató funkciómegnevezés miatt, és az ezt követő felhívás formájú tanács relatív zártságot biztosító konklúzió. Kiegészítésként gyógyszerekkel kapcsolatos szokványos közlések állnak (*vény nélkül kapható gyógyszer; hatóanyaga: ...; forgalmazza: ...*).

A *Detralex 500 MG* filmtabletta akcióját hirdető reklám címszerű gyógyszer-név-megjelöléssel kezdődik. Az ezután következő négymondatos bekezdésnyi szövegegység nyitó mondata tételmondatként értelmezhető, a kifejtés a lényeg megfogalmazó konkrét szerep kijelölésére és a visszérbántalmak tüneteinek megadására szolgál, míg befejezésként (de nem konklúzió szerepűen) még egy betegség megnevezésére történik utalás, de mindez szerves egységet képez. A kiegészítésként jelzett lényegtelen elemek valójában a gyógyszerreklám lényegi konstrukcióján kívül eső részek.

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című szöveg jól felépített tájékoztatásnak látszik. A bevezetés a hosszú utazásnak a vérkeringésre tett negatív hatásával indít, ezt fokozza a továbbiakban a repülőutak jelentette veszélyekkel és újabb fokozással a 4 órán túli utak trombózt kialakító hatásának jelzésével. A tárgyalást két részre osztva a *Mit érdemes tenni repülés előtt?* és a *Mit tegyen utazás közben?* kérdésekre adott tételes felsorolással ad kimerítő ismereteket a textus. A szöveg befejező részének szerkezete nem logikus felépítettségű, ugyanis a vízvásra vonatkozó jó tanács és a láb masszírozására való felhívás az utazás közbeni teendők szerves folytatása, tehát a felsorolás egységeiként kellene szerepelniük. Csupán az utazást követő intézkedés képezhetné a zárlatot (*Forduljon orvoshoz...*).

A gyógyszerajánlások mint a tájékoztató szövegtípus jellegzetes fajtái sajátos szuperstruktúrájúak. Konkrét pragmatikai céljuknak megfelelően alakulnak ki változataik.

3.5. A tájékoztató szövegek szemantikája

A *LIOTON 1000 NE/g gél* megnevezést (bár nem folytatólagosan van írva) gondolatjel köti össze *A LABAI SZÉPSÉGÉÉRT ÉS EGÉSZSÉGÉÉRT* funkciójelzéssel, ezért feltételezhető szemantikai összetartozásuk. Ez a címszerű szövegegyeség deiktikus funkciójával biztosítja a szöveg globális összefüggését. A teljes reklám ismeretében a *szépségéért* fogalma kifejtetlen marad a szövegben.

A Lioton gél reklámjának kérdéseit (*Lábdagadás? Visszérgyulladás? Égő, feszülő érzés?*) alapvetően összefüggéstelen tartalmúnak tarthatja a befogadó a szövegfolytatás ismerete nélkül, ugyanis a lábdagadást kiválthatják különböző betegségek: mélyvénás trombózis, szív- vagy veseelégtelenség, ízületi gyulladás, hormonkezelés, gyógyszer mellékhatása, de okozhatják fiziológiai okok is: folyadék-többlet, tartós ülőhelyzet, meleg időjárás.

Az *Égő, feszülő érzés* leggyakoribb szervi oka a porckorong betegsége, valamint diabéteszes és alkoholos eredetű is lehet. Csupán a második kérdés kérdez rá konkrét betegségre: *Visszérgyulladás?*, a másik két kérdés tüneteket nevez meg, amelyek a visszérgyulladás jelei is lehetnek. Tartalmi szempontból tehát ezek a kérdések nem azonos szemantikai alapról fogalmazódtak meg, ezért nem korreferensek.

A következő mondat, amely a Lioton gél alkalmazhatóságát adja meg, csak a befogadó pragmatikai tudása révén kapcsolódik az előzményhez, mert a konstrukcionális szöveghiány izotópiatörést eredményez. Nyilván lehetséges a hiány megszüntetése tudati rekonstrukcióval, például a következő tartalmú mondat/mondatok teremthetnék meg az értelmi láncot: 'Ezek a tünetek visszérbetegségekre utalnak. Ha ilyen panaszokat észlel, használja a Lioton gélt', amely *csökkenti a visszérbetegség okozta panaszokat...* Ugyanakkor ennek kifejtetlensége növeli a szöveg entrópiáját.

A szöveg folytatása a címbe funkciókat konkrétan bontja ki, hírértéket teremtve (*A Lioton gél csökkenti a visszérbetegség okozta panaszokat és alkalmas a visszérbetegség szövődményeinek, baleseti sérülések következtében kialakult véraláfutás, zúzódás és duzzanat kezelésére.*), de a betegtájékoztató olvasható szöveghez képest csak sűrítetten. Majd egy kisebb tartalmi cezúrát, pragmatikai hiányt követően a *Lépjén túl a visszeres panaszokon!* felszólítás átvitt értelemben a visszeres panaszoktól megszabadulásra szólít fel.

A többszörös izotópiatörés ellenére a *visszér* mint témamegjelölő kulcsszó át-szövi a reklámot, és rokon értelmű szavakban való visszatérésével (*Visszérgyulladás?*; *visszérbetegség*; *visszeres panaszokon*) megteremti a bekezdésnyi egység kohézióját és ezáltal a globális szemantikai kapcsolódást.

A *Detralex 500 MG filmtabletta* címszerűen megjelenített gyógyszernév téma-megjelölésként globális kohéziót teremtő. Maga a reklám szövege a beteg tájékoztatóból kiemelt, a *Milyen típusú gyógyszer a Detralex filmtabletta, és milyen betegségek esetén alkalmazható?* kérdésre választ adó bekezdésnyi egységgel megegyező textus. Ezen belül erős az értelem-összefüggés: az első mondat alánya (*Detralex filmtabletta*) mint tematikus szerkezetes névszó marad végig változatlan mondatrészként összekötő elem a lényeges szövegrészben, és a mondatok állítmányai (*gyógyszer; gátolja; ajánlott; alkalmas*) – bővítményekkel együtt – ennek a jelentését pontosítják tovább egyetlen izotopikus láncra fűzve az értelemegységeket, kohezívvé téve a reklám szövegét.

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című tájékoztató szöveg tematikai egységét a szemantikai progresszió a részletezéssel biztosítja: a hosszú utazásnak a lábszár vénáira veszélyeket rejtő hatását jelző indítást követően a szövegben felsorolás részletezi a repülés előtti, majd pedig a repülés alatti hasznos teendőket. Ilyen módon kétfókuszú a magyarázat, és mikrokohéziós egységek születnek. Az első tanácsfelsorolást a mindenkori olvasóra vonatkozó megszólítás sor teszi kohezívvé (*válasszon; viseljen; ne viseljen*). Ezt követően a szöveg szükség esetén orvosi konzíliumot és vénaerősítő gyógyszer használatát javasolja. Utóbbival kapcsolódik a *Detralex* és a *Lioton* reklámjához. A második tanácsfelsorolás kohézióját szintén a megszólított befogadóra vonatkozó cselekvés sor teremti meg (*ne tegye; mozgassa...*). Az utolsó bekezdés nem átgondolt szerkezete egybemossa a nem azonos időre vonatkozó tennivalókat.

Ezek a tájékoztató szövegek a kohézió más-más fokát mutatják: a *Lioton* gél reklámja egyfajta asszociatív szövegalkotási módszert érvényesít, amelyben a linearitás fellazul; a *Detralex*-reklám kohezív szöveg; a *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című szöveg izotopikus folytonossága alapvetően erőteljes. A reklámszerepűek esetében a címjellegű gyógyszermegnevezések szemantikai egységbe fűzik a textust.

3.6. A tájékoztató szövegek grammatikája

Mindkét reklámban a címszerűen kiemelt gyógyszernév névelőtlenül áll, de a következő említéskor már mint ismertet határozott névelő előzi meg. Ez is bizonyítja arra, hogy a cím a szöveg része.

A *Lioton gél* reklámja teljesen inkonnex, hiszen grammatikai szempontból kötés nélküliek a szövegmondatai. A szöveget úgy alkotja meg a reklámszakember, mintha a kérdésekre válasz érkezne a befogadótól. Vagyis a szövegbe belekódolódnak szavakkal meg nem fogalmazott, igenlő értelmű ún. üres mondatok a kérdésekre, és a szöveg további része ennek értelmében folytatódik.

A *Detralex filmtabletta* reklámjának lényeges szövegrésze erőteljesen konnex. Konnexitása egyrészt az 1. és 2. mondatának lineáris kapcsoltságából fakad: a törölt, de változatlan alanyként odaértett, implicit mondatrészrel (*A Detralex... Gátolja...*). A hiányos szerkezetű 3. és 4. lappangó alanyú szövegmondat is az 1.

mondat – a szövegkörnyezetből egyértelmű – alanyához kötődik névszói állítmányával (*A Detralex ...ajánlott...alkalmas*).

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című tájékoztató szövegben csak a szerkezeti egységeken belül érvényesül a grammatikai kapcsoltság: az első két mondatot a *hosszú utazás* posztcendensre vonatkozó (*Ezen*) mutató névmási anaforikus utalás köti össze, a harmadik mondat pedig az utazást determináló megengedő értelmű általános névmással (*bármilyen*) kapcsolódik a szövegelőzményhez. Ezen a ponton a szövegösszetartó elem hiányzik. A tárgyalás első nagy egységének konnexitását az igei személyragban benne foglalt 'maga, Ön' implicit személyes névmások (*válassza ki; válasszon...*) teremtik meg. Ezt követően ismét lazul a koherencia. A tárgyalás második nagy egysége konnex voltát szintén az igei személyrag (*mozogjon; tegye...*) miatt törölt 'maga, Ön' implicit személyes névmások teremtik meg. Az általam befejezésnek értelmezett utolsó szövegmondat tovább viszi a szövegelőzmény jellegzetes grammatikai összetartó erejét biztosító zéró anaforát ('maga, Ön').

3.7. A tájékoztató szövegek retorizáltsága

A *Lioton gél* reklámszerepű szövege fiktív dialógust imitál feltűnő retorizált-ságú kérdésalakzatsorával, amely a visszerbetegség tüneteire kérdez rá. Kérdéseivel egy odaképzelt címzettet szólít meg, és ezzel diskurzust nyit meg, amelynek fonalát az átvitt értelmű záró felszólításban veszi ismét fel. A kérdés–felsorolás alakzata az olvasónak a diszkurzusba bevonását szolgálja.

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK* című tájékoztató szövegben az utazás-kor bekövetkező visszerbetegség megelőzését célzó tanácsok a dialogicitás jellegének megfelelően felszólító módban megfogalmazott ajánlások, mintegy a szóbeli kommunikáció hatását keltve, de írott formájuk miatt nyilván egyoldalú dialógust valósítanak meg. A közvetlenebb tette készítetést szolgálják az odaképzelt címzett megszólításai.

3.8. A tájékoztató szövegek stilizáltsága

A *Lioton gél* reklámja retorizáltsága következtében túlmegy a tárgyyszerű közlésen, amely a betegtájékoztatók megszokott stílusa. Noha látszólag röviden közli ennek a gyógyszernek az alkalmazhatóságát, egy helyen mégis tautologikus, hiszen fölöslegesen ismételi meg egy szót: *A Lioton gél csökkenti a visszerbetegség okozta panaszokat és alkalmas a visszerbetegség szövődményeinek ... kezelésére.*

Az akciósan kapható *Detralex* gyógyszer tárgyyszerűen, pontosan megjelöli a gyógyszer típusát, és megnevezi a betegséget, amelyre alkalmazható.

A *HOSSZÚ UTAZÁS = FÁJÓS LÁBAK?* című tájékoztató terjedelmesebb közlése alkalmas kifejtőbb, részletekbe menő, tanácsadó tárgyilagos stílusra.

A tájékoztató szövegtípusjelleg egyértelműen kihat a stílusra. Ezért alapvetően redundancia nem jellemző az elemzett három szövegre, viszont jellegzetes sajátjuk a jobb megértést segítő tárgyyszerű megfogalmazás.

3.9. Az összehasonlított szövegek intertextualitása

Mindhárom multimediális szöveg tájékoztató jellegű és hatásosan figyelemirányító. Ezenkívül összeköti őket intencionalitásuk: a gyógyszereladási szándék. Az ismeretközlésen kívül sokkal több hasonlóságot mutat a két ún. gyógyszerreklám, hiszen azonos kontextusban hasonló vizuális eszközök biztosítják a figyelemirányítást, címszerűnek tekinthető a gyógyszer-megnevezésük, egyetlen bekezdésnyi terjedelmű a lényegi tartalmi egységük, amelyet szokványos kiegészítések követnek.

3.10. Az összehasonlító szövegvizsgálat következtetései

Az embereknek, különösen a betegeknek igényük van a betegségekkel, illetve azok gyógyításával kapcsolatos ismeretekre. Ezt szolgálják a gyógyszerári reklámújságok, amelyek új mediális technikát vezettek be. Ezek alapjaiban formálták át a gyógyszerekről szóló tudnivalók közlését és a velük kapcsolatos jelentésképzést. Értelmezési műveletük sorrendjét meghatározza tájékoztatásuk struktúrája: a képi megjelenítés és a hozzá kapcsolódó szöveg elrendezése.

Az elemzett három szövegnek a létmódja nem független, összeköti őket az azonos patikaújságban való nyomtatott megjelenés, a gyógyszerajánlás mint pragmatikai cél, az ismeretközlő jellegük és a *visszér* kulcsszóban megjelenő témaazonosság. Mindezek a jellemzők alapjai az összevetésnek és a szövegtípushoz tartozás megállapításának.

A verbális és a képi megjelenítésre is kiterjedő összevető szövegvizsgálatból a következő következtetéseket lehet megállapítani: A tájékoztató szövegek intertextualitása egyszerre kapcsolja össze és állítja szembe őket. Mint minden szövegtípus, ez is nyitott, a mintakövetés mellett a konkrét példányként megvalósulásukban jelentősen eltérnek egymástól pragmatikai, szemantikai, strukturális, grammatikai, retorikai, stiláris és vizuális jellemzőikben. Mégis azonos szövegtípusba sorolásukat a lényegi hasonlóságuk alapján lehet megtenni.

Láthatóan van egyfajta konvencionális minta, norma, elvárásrendszer, amelyet követnek a gyógyszergyárakhoz köthető beteg-tájékoztatók és a gyógyszertárakhoz kapcsolódó gyógyszerismertetőik. Bizonyos értelemben szabályozottak: mit szükséges vagy szokásos záradék formulaként közölni. Noha mindegyik tájékoztató szöveg tárgyköre alapvetően azonos, hiszen a visszérbántalmak kérdésköréhez kötődik, de az válik nyilvánvalóvá az összehasonlítással, hogy a tájékoztatás szövegtípusán belül alfajták különíthetők el: az egyik tipikusan a reklámok sajátosságait mutatja fel (*Lioton gél*); a másik neutrális jellegű gyógyszer-alkalmazási

felvilágosítást nyújt (*Detralex filmtabletta*); a harmadik életmódbeli tanácsokat ad (*HOSSZÚ UTAZÁS = FAJÓS LÁBAK?*).

Bár mindegyik prototipikus jellemzői gyógyszer eladását szolgálják, nyelvi megformáltságuk a konkrét pragmatikai célnak rendelődik alá. Ezért a tájékoztatás használatközpontú pragmatikai funkciójának megfelelően más és más lesz a szövegek képi és verbális megjelenítése.

Jól vagy kevésbé jól strukturáltak, hatásosan vagy kevésbé hatásosan retorizáltak, de pragmatikai szerepüket jó hatásfokkal szolgálja az alapvetően lényegre törő információk közlése a képi illusztrációkkal és az akciók kiemelésével.

4. Az összehasonlító szövegvizsgálat haszna

Mivel a szövegek sohasem üres térben keletkeznek, több szálon kötődhetnek egymáshoz: kapcsolódhatnak témájukban, közlési kontextusukban, vizuális megjelenítésükben stb. Ezért egyáltalán nem erőszakolt módszer az összehasonlító szövegvizsgálat, különösen akkor nem, ha az elemzésre választott textusok azonos szövegtípusba sorolódnak. Ismert, hogy hagyományos mintázatok érvényesülnek a szövegtípusok tartalmi és formai elemeiben, ezért egymásra vetíthetők a szabályozott szövegminták alapján keletkezett szövegek. Az azonos szövegtípushoz tartozó textusok összetető vizsgálatában pedig kirajzolódnak a prototipikus jegyek, és ugyanakkor feltérképezhetők az egyedi szövegjellemzők.

Irodalomjegyzék

- PETŐFI S. J. 1990. Diskusszió. In: Petőfi S. J.–Békési I. (szerk.): *Szemiotikai Szövegtan* 1. Szeged, JGYTF Kiadó. 67–73.
- SZABÓ Z. 2001. Összehasonlító stilisztika és összehasonlító szövegtan. In: Petőfi S. J.–Szikszainé Nagy I. (szerk.): *Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan. Officina Textologica* 5: 125–132.

Variants of Informativity

It is the intertextual characteristics of informative texts that connect and contrast them at the same time. A comparative study of texts reveals the prototypical features, and so it becomes clear that they belong to the same text type while they keep their distinctive textual characteristics as well. Although the prototypical features of the informative texts we analysed serve the purpose of selling drugs, their linguistic formulation depends on a concrete pragmatic purpose. Thus, according to the specific usage-based pragmatic function of the information to be provided, the texts will differ in their imagery and linguistic appearance.